

Garai László

Elméleti pszichológia

Tanulmánygyűjtemény

TARTALOM

Bevezető

Egy pszichológus tapasztalatai az elméleti pszichológiáról

Egy alternatív pszichológia kidolgozása

Kritika

Patthelyzetben Jegyzetek a magyar pszichológia helyzetéről

Államosítani akarom a pszichológiát

Nemzetközi konferencia Tbilisziben a tudattalanról

A hagyományok

Folytatás?

Uznadze

Lacan

Praxis

Létezik-e az agyelmélet? Jegyzetek a 16. Filozófiai Világkongresszus vitájához a tudatról, az agyról és a külvilágról

Kívül van-e a társadalom?

A szociálpszichológia „állatorvosi lova”

Schneider úr személyiségpszichológiája

Kifejtés

Teremtés és programozás A kibernetikai modell

Mi a „teleologikus mechanizmus”?

A gépi alkalmazkodó képesség és a rugalmas programozás

Milyen „pszichikus” teljesítményekre képesek az elektronikus számológépek?

A fájdalom – és amire az elektronikus számológép nem képes

A „szolaszik” és a kibernetikus automaták

Lelki jelenségek idézőjelben és idézőjel nélkül

Amit a kibernetika a pszichológiának ad

Cselekvés és operáció

Az ember pszichológiájához: Vigotszkij és Leontyev

Vigotszkij

Leontyev I.

Leontyev II.

Különvélemény az emberről

Az agyvelő-e a szociálpszichológiai jelenségek mechanizmusa?

- A funkcionális rendszer
- Szupraindividuális szerveződések
- A Vigotszkij-iskola a funkcionális szervekről
- Gibson ökológiai percepció-elmélete
- A territoriális magatartás
- A pszichoökonómiai szerveződés

Természettudomány-e a pszichológia?

- Két nemzetközi pszichológiai kongresszus: szenzáció és válság
- Amit egy másik pszichológiáról tudni elég
- A pszichológus is ember
- Vigotszkij: a pszichológia skizofréniájának alternatívája?

Ördögi tudomány-e a pszichológia?

- Volt egyszer egy tudomány s annak volt egy kongresszusa
- Az ember és a gép
- Az ember és a másik ember
- Diktatúrából polgárháborúba?
- Egy másik pszichológia

A határtudományok halmozottan hátrányos helyzetéről

Marx és egy pszichológiai meta-elmélet

Viktimológiai vizsgálódások

- Az első kérdés:
- a második kérdéshez:
- A harmadik kérdés:

Két dialógus

- Dialógus az emberről, a génállományáról, meg a szertelenségéről
- Dialógus a tudatról, az ösztönről meg az alkalmazkodásról

„Hidd, hogy te mégy...” Öninterjú

Bevezető

Egy pszichológus tapasztalatai az elméleti pszichológiáról¹

Nem hallgattam az első pszichológusra, akivel életemben találkoztam.

Nyolcadik általánosban történt, amikor az osztályt főnöke pszichológushoz vitte, vizsgálná meg, kinek milyen életpályára van – és hogy milyenre nincs – képessége. Nekem a későbbi kolléga, látván, hogy a teszt fogaskerekeinek és transzmisszióinak világában valamelyest eligazodom, azt ajánlotta, hogy legyek mérnök.

Tehát, hogy ne pszichológus.

Hogy ez lettem, ez azért nem egyenesen következett az ellenkező tanácsból. A kerülőutat, amely végül is ide vezetett, először nem pszichológusok egyengették.

Hanem Tolsztoj és Sztanyiszlavszkij.

Úgy emlékszem, akkor dőlt el a dolog, amikor Rosztov gróf a csatában gyalog menekült az őt üldöző francia elől, s *leírhatatlan* félelmét úgy írja le a másik gróf, hogy azt mondja, az ifjú Rosztov előkapta a pisztolyát, megfordult és a sarkában lihegő ellenséges katonához – hozzávágta.

El voltam veszve. Hát még amikor Anna Karenyina hazautazott Moszkvából Pétervárra, immáron Vronszkijjal egy kocsiban, s a pályaudvaron őt váró Karenyint megpillantva elcsodálkozott, milyen furcsán áll férjének a füle...

Különben az *Anna Karenyina* pszichológiai varázsát valaki még közvetítette is felém. Ő sem pszichológus volt, hanem egy másik író, akinek azonban már személyesen hallgattam előadásait, szombatonként délután öttől hétig a Bölcsészkar I. tantermében: Füst Milán. Felhívta (még hozzá ismételt, mert előadásai valóságos rondók voltak, amelyekben újra meg újra visszatért kedvenc témáihoz, miközben minden témája kedvenc volt) a figyelmemet arra, hogy Anna meg Vronszkij nemcsak szeretik egymást, de mindegyikük bizonyossággal tudja is a másiktól, hogy az viszonszereti őt, s hogy ennek ellenére magatartásukat mégsem ez a tudásuk vezeti, hanem... „A lélek merev formái” – nevezte meg Füst Milán a maga szófordulatával a jelenséget, s azzal kecsegtetett, hogy isten után viszi majd sokra, aki meg tudja magyarázni, hogy ezek miben is állnak. Vagyis hogy mitől van az, hogy az embert olyasmi (vagy olyasmi is) mozgatja, ami *benne magában lakozik, és mégsem azonos vele*. Például Annát valami, ami szemrehányást tétet vele Vronszkijnak, hogy az nem szereti őt.

Persze akkor már vagy ötven éve fel volt fedezve, hogy van ami belülről mozgat engem és mégsem „én” vagyok, s talán napra pontosan harminc éve volt már, hogy felfedezője az *Ich und Es*-ben meg is nevezte az „Ich”-en kívül nem csak az „Es”-t mint ilyesféle tényezőt, de azt a másikat is, amely majd egész kutató-pszichológusi életem kíváncsiságának egyetlen tárgya lesz (még akkor is, ha arra fogok új, meg még újabb érveket hajkurászni, hogy az „Über-Ich” másképpen működik, mint ahogyan azt maga Freud elgondolta). Úgy hogy erről akkoriban lehetett volna akár már tudni is, hogy egyfajta módon el van magyarázva...

Apropó, pszichológiai tudás:

---

¹ Megjelent in: Bodor Péter, Pléh Csaba és Lányi Gusztáv [szerk.]: *Önarckép háttérrel*. Pólya Kiadó. 62-72. old.

Érettségi előtt indultam az országos tanulmányi versenyen oroszról. A tétel, amelyet ki kellett dolgozni, magyarra visszafordítva így szólt: „Mi akarok lenni? Elhatározásom motívumai”. Mielőtt megkezdtük volna a dolgozat írását, szabad volt kérdezni. Megkérdeztem, mit jelent az a szó, hogy „motívumai”. Minthogy végül második lettem a versenyen, így utólag arra tippeltek: nem azért nem értettem a kifejezést, mert oroszul írták...

Szóval, lett volna mit tanulnom a tudományegyetem pszichológia-szakán, azonban a beiskolázáskor (ezt a szép magyar szót mai olvasó már nem értheti, de ne is értse) kiderült, hogy ilyen tudomány szak nincs is, mert ilyen tudomány nincs. Az „úgynevezett lélektan” nem létezik – értesítettek, – minthogy állítólagos tárgya, a lélek nem létezik. Úgy hogy iskolaigazgatóm (aki utált, még hozzá éppolyan olthatatlanul, mint én őt) beiskoláztatott filozófiaszakra. Mondván, hogy az majdnem ugyanaz, viszont létezik.

A filozófia a létező pszichológia – igazgatóm, anélkül, hogy tudta volna, olyan paradigmát talált fel, amelyre majd fényes karrier vár 1968 utáni nemzedékek realista tudatának kimunkálásában térségünkben.

A filozófia tehát, ellentétben a pszichológiával, létezett ekkor, minthogy tárgya, a szellem, a pszichológiáéval ellentétben, úgy látszik, szintén létezett. Azonban a filozófia-szak létezésének a helye nem az ELTE Bölcsészettudományi Kara volt, amely a filozófia-tanszéknek volt a létezési helye. Ezt a tanszékét akkor Lukács György vezette, márpedig a filozófusképzést, ugye, ne vezesse Lukács György. Úgy hogy ez a képzés egy Lenin Intézet nevű közoktatási szörnyszülőttbe került, s így jómagam is ezt frekventáltam, egyetemi előfordulásom első félidejében.

Ez az időszak (1954-től 1956 október 23-áig) pszichológussá lételem szempontjából főleg egy koncepcionális tévedés következtében érdemel említést. Az akkoriban – és még hosszú ideig – uralkodó téves koncepció azt igényelte, hogy a filozófia természettudományosan alapozza meg önmagát, s ennek következtében mi a Lenin Intézetben, ahol maguknak a filozófiai diszciplínáknak az oktatása általában kritikán aluli volt, „megalapozásként” viszonylag magas színvonalon tanultunk különféle természettudományokat.

Ennek nyomán azután hosszú időn keresztül evidencia volt számomra, hogy a pszichológiának is teljes egészében természettudományosan kell önmagát megalapoznia. Ennek az evidenciának az én esetemben megállapítható forrásvidékét nem azért tüntetem fel, hogy egy *argumentum ad hominem* révén próbáljam diszkreditálni magát a beállítódást, amely a pszichológia *teljes egészét* akarja összefüggésbe hozni a természettudománnyal – attól, hogy jómagam a Lenin Intézetből kaptam az ihletést a magunk tudományának ilyen kezelésére, még e törekvés akár helyes is lehetne. Érveimet, amiért mégsem az, másutt előadtam. Most inkább arra szeretnék visszaemlékezni, hogy amikor engem is rabul ejtett ez az ellenállhatatlanul vonzó elgondolás, több mint negyed századig fogva is tartott²

A természettudományok sorában, amelyeknek tehát viszonylag magas színvonalával kárpótolt minket az egyetemi sors a tulajdonképpeni szaktárgyak oktatásának gyatraságáért, ott volt a magasabbrendű idegműködés fiziológiája, amelyet kifejezetten színvonalasan tanított

---

² Ebből a kaptációból egyebek között a gúzsba kötve táncolásnak olykor groteszk koreográfiája következik majd. Például amikor 1970-ben a Pszichológiai Intézetben arra a célra hozok létre kutatócsoportot, hogy a személyiség alakulásában olyan fejleményeket vizsgáljon, amelyek sem genetikusan, sem környezeti hatótényezők *determinációs láncába nem illeszthetők, mert szabad értékválasztással kapcsolatosak*, akkor megtervezek, sőt el is indítok egy olyan laboratóriumi kísérletet, amely a pszichikum nem-természettudományos aspektusára vonatkozó hipotézist is a természettudomány elfogadott normái szerint kívánja demonstrálhatóvá tenni, s ezért a szabad értékválasztást azzal a viselkedéssel próbálja modellezni, amelyet – naposcsibék mutatnak útvesztők útelágazásában!

dr. Varga Ervin, aki előre fogékonnyá tett arra a szellemi élvezetre, amelyet majd két évvel később Kardos Lajos könyve (*A lélektan alapproblémái és a pavlovi kutatások*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1957) és előadásai fognak jelenteni számomra.

Ezeket az előadásokat azonban már az ELTE pszichológiai-szakos hallgatójaként látogattam. Átkerülésünk az ELTÉ-re még automatikusan ment, amikor 1956 októbere az enyészetet mérte a Lenin Intézetre, a pszichológia-szakosság azonban már azoknak a Garai-féle különcöknek a sorába tartozott, amelyeket utóbb majd a szakma oly kevésbé próbál elviselni. Az történt, hogy a majdani elhelyezkedés szempontjaira hivatkozva köteleztek minket, hogy a filozófia-szak mellé felvegyünk egy másikat, s bejelentésemre, hogy akkor én a pszichológiát választom, az egyetemi hatóságok hozzájárultak, hogy a filozófia- meg egy *igazi* szak mellé harmadiknak akár még a pszichológiát is felvehessem; minthogy pedig a szempont ezúttal nem az volt, hogy van-e lélek, hanem hogy van-e elhelyezkedési lehetőség, én bevitettem a dékáni hivatalba egy írásos nyilatkozatot, hogy lemondok arról, hogy diploma után az egyetem helyezzen állásba. Mindennek fejében pedig megtagadtam, hogy a pszichológia mellé még „igazi” szakot is válasszak.

Mindebből kitetszik, hogy nem Pataki Ferenc volt az első olyan hivatalfőnököm, aki nehézségekkel találkozott, amikor az általa vezetett hivatal szempontjának mindennek felett való követésére akart serkenteni.

Kardos Lajos könyvének és pavlovista egyetemi kurzusának hatására pavlovista lettem. Mielőtt rátérnék, hogy ez miben állott, még szeretnék valamit elmondani erről a könyvről és a szerzőjéről.

„Maga olvasta a könyvemet?” – kérdezte a professzor úr, amikor kollokváltam nála e tárgyból, s még csak nem is próbálta leplezni meglepettségét. Ez utóbbit alkalmasint nem az váltotta ki, hogy olvastam a könyvet, hanem hogy a vizsgán hosszú gondolatmeneteket idéztem belőle, ha nem is szó szerint, de minden logikai kanyarját követve. A teljesítmény nem az enyém volt: a könyvet egyetlen egyszer olvastam el, s mivel gondolatmenete *tökéletesen* logikus volt, nem kellett hozzá semmilyen különösebb képesség, hogy ha az éppen húzott vizsgatételnek megfelelő helyen megindul valaki, akkor e logika mentén azt idézze fel s olyan sorrendben, ahogyan a könyvben olvasható volt.

Később persze az ember, ahogy kinőtte naivitását, realizálta, miféle kényszereknek engedett Kardos, amikor „pavlovi pszichológiát” művelt. De a színvonal, amelyen a kényszert elaborkozta, máig lenyűgöz a maga intellektuális bravúrával: hogy Pavlovot behavioristára veszi, már önmagában is valami; hogy azonban egyidejűleg Gestalt-pszichológust is csinál belőle! s pláne egy olyan fejezetben, amelyben az „alaklélektant” (így! idézőjelben!) súlyosan elmaszatalja...

Úgy hogy Kardos professzor urat kétségkívül úgy tartom számon, mint aki valamennyi magyar pszichológus közül a legerőteljesebb nyomot hagyta rajtam. A hatvanas években többször támadt az a benyomásom, hogy ezt ő is tudja (bár ez sohasem volt téma közöttünk), s nem is nagyon bánja. Bár beszélgetéseink inkább beszélgetések ígéretei voltak, mint beszélgetések. „Ezt egyszer meg kellene beszélünk részletesen” – mondta Kardos megannyiszor, amikor valamilyen szakmai kérdéssel felkerestem; s azért nem hiszem, hogy ez csak a lerázásnak egy udvarias formája lett volna, mert arra is volt eset, hogy ő keresett meg valamilyen kérdéssel, és akkor is mindjárt hozzátette, hogy amiről *éppen most* beszélünk, arról *majd egyszer* beszéljünk. Történt pedig ez nem valamilyen krónikus időhiány okán: egyszer két, vagy talán három napig is időztünk együtt Debrecenben egy konferencián, s ennek magunk hosszabbította szüneteiben nagy sétákat tettünk a Nagyerdőn – akkor ott több kérdés is előbukkant, s ő megannyiszor elhárította, a magáét csakúgy, mint az enyémet.

Néha azt gondoltam, talán attól fél, hogy ha szint vallana előttem holmi tudományos kérdésben, talán besúgnám itt vagy amott – elvégre nem titkoltam, hogy Marx-szal egyben-másban egyetértek, márpedig az ilyen ember, ugyebár, marxista. Arra pedig, hogy a marxista milyen ember, tanszékének hangadója figyelmeztette a professzort, akinek egyszer az az ötlete támadt, hogy kutatóként meghív a tanszékre (egy nagyon érdekes kísérleti terv megvalósítására, amely azt vizsgálta volna, miképpen hat a kísérleti személy beszédére, ha a kimondott szövegéről egy fejhallgatón keresztül késleltetett feed back-et kap). Az illető munkatárs, amikor tudomást szerzett az ötletről, „valóságos hisztériás rohamot állított elő, kérem”, hogy magát Kardos tanár urat idézzem, amikor utóbb elbeszélte, hogy meghívatom intézményes beteljesítésére végülis azért nem kerülhetett sor, mert munkatársai fel lettek lármázva, hogy „egy marxista állandó jelenléte beláthatatlan veszélyeknek teszi ki a tanszéket”. Kardos professzor a beláthatatlan veszély mibenlétét alkalmasint belátta, hiszen elméjének élessége előnyösen különböztette meg őt például az említett hangadótól. Én viszont időnként azt reméltem, hogy e megkülönböztető jegy pszichológusnál talán emberismeretű szublimálódhat, s ilyenkor arra tippeltem, hogy talán mégsem XX. század által kondicionált félelmek generalizációja határozta meg a viszonyunkat, hanem az a perfekcionizmus, amely Kardos Lajosnak nemcsak előadásait, de néha még szemináriumi megnyilvánulásait is előre megírt szövegek felolvasására redukálta.

Akárhogyan is volt, előre megírt szövegeivel mindenesetre Kardos Lajos meggyőzött arról, hogy Pavlové nemcsak elegáns elmélet, de ráadásul olyan, amely átfogja a lelki jelenségek totalitását. Úgy hogy, nincs mit szépíteni: pavlovista lettem.

Nincs mit szépíteni – de azért megpróbálom. Az első dolog, amit mentségemre felhozok, hogy Pavlov elmélete iránt támadt fellángolásomban az a bizonyos szenvedély munkált, hogy a pszichológiát mint természettudományt műveljem. Szakmánkra vonatkozó beállítódásunk akkor még nem irányulásával különböztetett meg tanult kollégáim nagyobbik részétől, csak a túlzás méretarányaival, amellyel komolyan vettem a lelki jelenségek determináltságát. Kardos szemináriumán még diákként arról tartottam – szerény méretű tetszést és szerénytelen méretű visszatetszést arató – előadást, hogy a pavlovi elméletnek (s ezen belül mindenek előtt az úgynevezett *második jelzőrendszerre* vonatkozó tanításnak, amely az elmélet legsötétebb része) alkalmazásával olyan hipnózist és szuggesztiót csaphatunk, amely azután *bármit* tehet az emberrel. Büszkeség *nélkül* állíthatom, hogy Skinnertől függetlenül jutottam el *beyond freedom and dignity*...³

A másik, amit mentségemre meg kell mindjárt mondanom, az az, hogy nem abba a Pavlovba szerettem bele, amelyik bírságot fizettetett munkatársaival, valahányszor pszichológiai fogalmat hordozó szó hagyta el ajkukat, s akit a sztálini korszakban a pszichológia ellenében kanonizáltak, hanem abba, amelyikről Kardos elhitette velem, hogy akár viselkedéssel és tárgyészleléssel is foglalkozhatott volna.

S a harmadik, hogy egy ilyen „viselkedépszichológus” és „alaklélektanász” Pavlov azon a szemüvegen keresztül szemlélve érdekelt, amelyet a másik nagy csábító terhelte rám, akiről fentebb már szóba hoztam, hogy ő is a pszichológián kívülről vonzott a pszichológia felé: Sztanyiszlavszkij. Amit önála olvastam⁴ a szerep átéléséről s a színészi élmény megteste-

---

³ Skinner *Beyond freedom and dignity* című könyvében (Harmondsworth Penguin, 1974) amellel érvelt, hogy ha *túllépünk a szabadságon és az emberi méltóságon*, akkor úgy tudjuk a társadalomban összehangolni egymással a különböző egyének működését, hogy ez egyszerre válik hasznára a társadalomnak és a különböző egyéneknek.

⁴ *Rabota aktyora nad szoboj*. Sztanyiszlavszkij Összegyűjtött Műveinek 2-3. kötete (Moszkva, 1954-1955). Magyarul úgy tudom, hogy ennek a munkának az átélésre vonatkozó első kötete jelent meg *Egy színész felkészül* címmel.

sítéséről, az nem kevesebbet állít, mint hogy e nagyon komplex élmény esetében is, mint amilyen a színészé, a lélek működése gerjeszthető a test működtetése felől, de tetten is érhető, amikor a test nem lelket gerjeszt, hanem rutin által maga működteti magát.

Az egyetemen, anélkül is, hogy Sztanyiszlavszkij nevét csak egyszer is hallottam volna tőle, számomra ugyanezt a komplex szemléletet képviselte a tragikus sorsú (és halálával a magyarországi pszichológus-képzésre is tragikus sorsot vonó) Radnai Béla, akitől nem mondhatom ugyan, hogy *sokat* tanultam, csak azt, hogy... *az egészszet*.

*

Egyetem után nem sok kellett ahhoz, hogy Pavlov általam akkor felfogott elméletéből alakítsam ki a magam első elméletét, melyet a velemszületett szerénységet oly jól kifejező címmel írtam meg: *Az ember pszichológiájához* (a tanulmány végül ehelyett egy túlszerényített címmel jelent meg). Pavlovnál, ugye, arról van szó, hogy az egyes reflexek láncá kapcsolódhatnak, amelyekben mindegyik reflex vége a következő reflex kiváltó ingere lesz, így aztán az ilyen úgynevezett dinamikus sztereotip, ha egyszer beindult, lefuttatása *szükséglet*. Így van ez embernél is, érveltem én, de embernél a *munka* az, aminek szekvenciái a reflexláncot kialakítják. Ha tehát a célkitűzésre nem következhet a cél szabad megvalósítása, erre meg egy új cél szabad kitűzése, akkor szükséglet marad kielégítetlenül.

Ennek a **szabadság-szükségletnek** a feltalálásával próbáltam teljesíteni a Füst Milán által kirótt feladatot: hogy találjak valamit, ami anélkül, hogy vele azonos lenne, belülről mozgatja az embert.

És csakis őt – ezt a súlyosbító feltételt már Füst Milántól függetlenül róttam magamra. Valószínűleg elsősorban filozófiai tanulmányaim hatására, ahol elég hosszú hagyománya van azon kísérleteknek, hogy az embert a maga sajátosságában ragadják meg. Tehát mint olyant, akit nemcsak a többi elgondolható *szellemi* lényel szemben különböztet meg, hogy *természeti* lényként tapasztalható is, de a többi természeti lény sorából is kiemel, hogy valamiképpen mégiscsak szellemi lény. Vagyis olyan, akit nemcsak *okok* terelnek okozatok felé, de *értékek* is vonzanak a közülük való választások irányába.

Az idők során megrögzötté vált bennem az eszme, hogy az a pszichológia, amely csak *magyarázza*, hogy a lelki jelenség miképpen áll elő természeti okok okozataként, csak *fél-tudomány*, s hogy semmivel sem kevésbé az ama másik pszichológia, amely *megérti*, hogyan történik a lélek szabad választása a szellem értékei közül. S rögeszmém szerint a pszichológia csak akkor lesz két fél tudományból egyetlen egészé, amikor majd felfogja, hogy *az a lelki jelenség, amely okok nyomán szükségszerűen előáll, és az, amelyik értékeket szabadon preferál, ugyanaz*. Hogy egy olyan kutatási programhoz, amely ebből a rögeszméből ered, Pavlov nem a legmegfelelőbb bázis, talán sejthető. Amikor ezt már én sem tudtam magam előtt letagadni, búcsút vettem tőle.

Tulajdonképpen kézenfekvő lett volna, hogy Freudhoz térjek, akinek ekkorra már azért elolvastam a fontosabb műveit, s ezekből annyi kiderülhetett számomra, hogy ő az a pszichológus, akinek gondolkodásmódja a legközelebb esik az általam keresett logikához, amely választó és determinált pszichikummal egyszerre számol. Hogy ebből valami ki is derült számomra, mutatja az a cikk, amelyet róla a *Népszabadság* 1964. karácsonyi számába

írtam⁵. Egészében azonban Freud elméletétől, enyhén fogalmazva, nem voltam elbűvölve, sőt. Amikor például az 1958-ban újra megjelent *A mindennapi élet pszichopatológiájának* olvasása hozzájuttatott első Freud-élményemhez, ez valóságos esztétikai averzióknak volt az átélése. Ízlésemet a szigorú természettudományok formálták ki, s ez az ízlés nagyon rosszul tűrte azt az önkényességet, amelyet Freud esetelemzéseiben akkoriban lépten-nyomon felfedezni véltem; úgy éreztem, mindegyikben Karinthy paródiáját látom viszont, a Freud-féle *Hacsek és Sajó*: ha Sajó jó napot kíván Hacseknek ezzel csak azt a vágyát óhajtja leplezni, hogy rossz estét kívánjon neki, amely vágy azóta él benne, mióta gyermekkorában szerelmes volt Hacsek unokanagynéjébe, akivel esténként találkozott a Szentkirályi utcában, ahová az a Duna-partról jött, minthogy pedig a Szentkirályi utcában van a szemklinika, a Duna pedig egy folyó, Sajóról megállapítható, hogy az igazi elfojtott vágya az, hogy Hacseknek folyjék ki a szeme...

Persze, később kiderült számomra, hogy nem az értelmezés az önkényes és esetleges, amely a „jónapot”-tól egy unokanagynéni gyermekkori emléken, a Szentkirályi utcán és a Dunán keresztül eljut a „folyjék ki a szemed” elfojtott vágyáig, hanem az az út, amelyen az egyéni pszichikum ellenkező irányban, a vágytól az elfojtáson keresztül a tünetig tényleg végigdolgozza magát. S engem tulajdonképpen ez az önkényesség zavart! Miközben olyan pszichológiát akartam, amely nemcsak a szükségszerűséggel számol, amellyel e tudomány tárgya a természetben okok nyomán előáll, hanem a szabadsággal is, amellyel a szellem értékei közül választ, azt is szerettem volna, hogy a tárgy maga, amely élénk tárul, a szellem térfelén éppen olyan rendezett legyen, mint a természet térfelén. Hogy tehát az embernek, miközben szabadon választ az értékek között és bármely pillanatban azt is megválaszthatja, hogy hű maradjon-e az őáltala egyszer már megválasztott értékhez vagy sem, választásai úgy kövessék egymást, mint Madáchnál Ádámé, akinél a Fáraó milliókat egyért feláldoztató értékvilágára *logikusan* következik Miltiádeszé, aki egymagát áldozza milliókért, s erre éppolyan szükségszerű az a szabadon választott értékrend, amely szerint Rómában az egyes ember saját egyéni szempontjainak érdekében él, és így tovább a testiséget tagadó istenhit bizánci, az Istent feleslegessé tevő természeti rend prágai, a minden rendet felrúgó forradalom párizsi, a forradalmi lelkesültséget polgári haszonelvűségre váltó londoni, s a polgári versengés helyett a szocialista társulást preferáló falanszter-beli választások során át.

Madách-hoz hasonlóan engem is bűvkörébe vont Hegel történetfilozófiája, s amikor Lucifer gúnyosan szól Ádám után – „hidd, hogy te mégy, ha a sors árja von” – úgy éreztem, csak konkretizálódik az a képlet, amelyre vonatkozóan Füst Milán feladja a már említett rendeltetést: a pszichológiának olyasmiről kell tudást kialakítania, ami belülről mozgatja az embert (ezért hiheti azt, hogy ő megy), ám anélkül, hogy vele azonos lenne (vagyis úgy, hogy eközben sorsának árja vonja). A Hegel-féle konkretizáció pedig annak felismertetésében állt, hogy e „belső külföld” – ahogyan Freud nevezi valahol – valamiképpen a történelemmel tart összefüggést, még hozzá a Madách-féle Ádám nagybetűs Történelmével éppúgy, mint sok további ádám, meg éva, meg nemecek ernő kisbetűs egyéni történelmével is.

Persze, Hegel filozófus volt és Madách meg Füst Milán sem a pszichológus-céhben szerezte a mesterlevelét. Én viszont úgy gondoltam, hogy a kérdés, hogy mi mozgatja belülről az embert

---

⁵ Freuddal szemben nyilvánított negatív beállítódásomnak vélhető motívumairól 1984-ben a párizsi *Magyar Füzetek*ben Harmat Pál azt írta, hogy Garairól egész a közelmúltig az volt a benyomása, „hogy a szűklátókörű Freud-kritika hullámain igyekszik minél magasabbra jutni” (14-15. [1984], 237.). Ehhez képest különösen megtisztelő számomra, hogy az itt hivatkozott karácsonyi Freud-cikkről, amelyben pedig nem titkoltam el távolságtartásomat Freud elméletének tekintetében, Buda Béla később úgy emlékezett meg, mint ami „talán a felszabadulás óta, de 1948 óta mindenképpen az első objektív és messze tekintő Freud-elemzés, nem obligát kritikai szempontokkal, hanem olyanokkal, amelyekkel ma is számot kell vetni”. (*Magyar Pszichológiai Szemle*. 1983/2. 191.)

és hogyan, s az a másik, hogy micsoda érezteti az emberrel úgy, hogy ez a belső mozgató ő maga – két *pszichológiai* kérdés, bárhonnan jön is az ihletés, hogy feltegyük.

*

A következő, akinek sokat köszönhetek, amiért közelebb segített a válaszhoz e két iker-kérdésre, Leontyev volt. Amikor 1967-ben Budapesten járt, elvittem a Kardos-tanszékre. Nem emlékszem, hogy tudósok között ennél érdekesebb beszélgetésen vettem volna valaha is részt, mint ami ott a tanszékvezető és vendége között folyt a tanszék és jómagam asszisztenciája mellett. Kardost az ragadta meg, hogy a Leontyev által előadott elgondolás a *tárgyi tevékenységről* egyszerre ígérte a viselkedés és az észlelés rejtélyének a megfejtését, méghozzá egyikét a másik révén. Mikor a beszélgetés végén Kardos tanár úr kikísérte Leontyevet, még jött velünk a folyosón két lépést, hogy nekem, kihasználva, hogy a vendég nem értheti, ezt mondja: „Magának tényleg igaza volt: ez egy zseniális ember”.

Kardos benyomását nem oszthatta sem az, aki Leontyevet könyvének tökéletesen érthetetlen magyar félre-fordításából (*A pszichikum fejlődésének problémái*. Bp.: Kossuth, 1964) ismerte, sem pedig az, aki második magyarországi utazása alkalmából ismerkedett meg vele. Az a helyzet, hogy Leontyev tudósi identitásánál nem kevésbé fontosnak tartotta azt a hivatalnoki identitást, amelyet a Moszkvai Állami Egyetem őáltala alapított Pszichológiai Karának dékánjaként betöltött, ennek megfelelően olyan módon idomult a maga mindenkori hivatali környezetéhez, hogy amikor ez 1968. augusztus 21-ét követően viharos gyorsasággal merevedett meg és mállott szét egyidejűleg, akkor a tudós Leontyevnek igazán nem vált előnyére az, hogy ebben az idomulásban gondolkodása is részt vett.

Ismertem tudományban honos embert, akinek intellektusán nem hagyott negatív nyomot, hogy ez a férfiú magas hivatalt vállalt s ott pályája még magasabbra ívelt, egészen a Magyar Tudományos Akadémia Széchenyi-díjjal dekorált alelnökének címéig. Sőt, az illetőnek különben kitűnő intellektusa a hivatali ranglétra mászása közben valamelyest kiteljesedett, lévén olyan intellektus, amely hordozóját – a legjobb Max Weber-i kritériumoknak megfelelő – hivatalra predesztinálta. Ez az ember például amikor ún. tudományos szöveget produkált, akkor locsogott, amikor viszont hivatali beszámolót követett el, akkor beosztottjait lebélyőzte szövegének tömörsége és célirányos szerkesztése. Leontyev azonban tudós volt, úgy hogy gondolkodásának szembeötlően nem tett jót, hogy ez együtt merevedett meg és mállott szét a rendszerrel, amelyben a dékán elvtárs ambicionálta, hogy hivatalt visel.

De amikor Kardos professzor úr azért hagyta el egy percre tanszékét, hogy ennek folyosóján a fentebb idézett szavakat szólja, akkor Leontyev hivatali hierarchiájának csúcsán még nem rendelték el, hogy Csehszlovákiát mőresre tanítsuk, amikor pedig én ismerkedtem meg vele, 1964-ben, akkor meg éppenséggel a kreatív értelmiség számára oly ígéretes hruscsovi éra morzsolta utolsó hónapjait. S ráadásul Leontyev ekkor még ilyen rendszerben sem viselte későbbi magas hivatalát.

Úgy hogy én még egy olyan Leontyevet ismertem meg, aki majdnem gátlástalanul lehetett majdnem azonos önmagával. S ez az önmaga egy egészen nagyformátumú *teoretikus tudós* volt.

Én addig csak féktelenül vakmerő pillanataimban mertem olyasmit gondolni, hogy ha egyszer majd a pszichológia is kinövi a pubertást és olyan felnőtt tudomány lesz, mint a fizika, akkor nem csak annak a programnak a teljesítéséhez fog majd egyszer mégis neki, amelyet Kurt Lewin még a 30-as évek legelején vázolt fel, s amely szerint a fizika példáját követve a mi tudományunknak is fel kell váltania arisztotelészi gondolkodásmódját egy olyannal, amelynek logikáját Galilei találta fel; hanem hogy akkor majd ennek a tudománynak is lesz Einsteinje. Vagyis olyan tudósa, aki nem azzal foglalkozik, hogy elvégezze az *n plusz egyedik* kísérletet, hanem azzal, hogy megállapítsa, hogy az addig végzett *n* számú kísérlet

megannyi eredménye miképpen lehet egyszerre igaz. S akkor most találkoztam valakivel, aki tulajdonképpen ilyen pszichológiát művelt.

Leontyev teoretikus pszichológusként megvizsgálta ebben az időben, miképpen lehetnek egyszerre igazak azok a megállapítások, amelyek egyik része viselkedést, másik része pedig észlelést vizsgáló kísérletek eredményein alapult, miközben a *viselkedépszichológiai* megállapítások egyebek mellett arról szóltak, hogy a viselkedéshez nincs is szükség észlelésre, az *észleléslélektani* megállapítások pedig olyan észlelésről, amelyet az egyed a viselkedésnek éppen a szünetében produkál.

Ekkor, 1964-es moszkvai tanulmányutamon megismertem még egy nagyszerű teoretikus pszichológust: Galperint⁶. Ő azonban Leontyevvel ellentétben nem merte leplezetlenül vállalni, amit művel, hanem pszichológiatörténetnek álcázta azt.

Akárhogy is volt, a hathetes út tapasztalatainak a legfontosabbika az lett számomra, hogy teoretikus pszichológia nem csak létesíthető, de immáron művelik is. Minthogy pedig ekkor ért véget a pszichológiai aspirantúráim, elhatároztam, hogy kandidátusi disszertációm – amely a hivatalosan reá szánt három év alatt természetesen nem készült el – már a teoretikus pszichológia módszerével fogom előállítani.

Egy nagyon fontos feltételre azonban akkor nem figyeltem fel, és ez a mulasztás számomra végzetes lett:

Az a helyzet, hogy Leontyev is és Galperin is egyetemi tanárként művelte a teoretikus pszichológiát. Mármost meg kell állapítani, hogy amilyen fontos szerszáma a tényfeltáró kutatásnak egy jól műszerezett laboratórium, éppolyan nélkülözhetetlen feltétele az elméleti kutatásnak, hogy az ember a maga elméleti építkezése mellett rendszeresen és módszeresen olyan életkorú hallgatóság előtt érvelhessen, amelyben a később majd megállapodó szakember még eleven eszű, ugyanakkor szakmailag már szigorú, aki előtt nem marad rejtve az alakuló elméletnek egyetlen gyenge pontja sem, s aki ugyanakkor nem helyezi megállapodott nézetek pajzsát egy elfogadható érvelés és önmaga közé.

Hát ez nekem nem jött össze. Aspirantúráim végén, 1964-ben talán összejött volna, ha erőltetem, de ehelyett mentem a Filozófiai Intézetbe, amely magától hívott. Ugyanígy mentem át a Pszichológiai Intézetbe, amikor ennek új igazgatója áthívott. A pszichológus-képzésbe viszont nem hívtak.

Sőt.

Ennek a „sőt”-nek a történetét egyszer meg kell írni, mert (amint a minapi szaknyelvi divat mondaná) paradigmatis érvényű:

Annak idején, amikor bevégeztem az egyetemet, hajsál híján ott maradtam, mint tanár. A „hajsál” akkor 1959-ben az volt, hogy én abban az időben lukácsiánus voltam. Soha nem tartoztam ahhoz a bizonyos Lukács-iskolához, amelyik rendszeresen föl járt Lukács Györgyhöz, de annyira mindenesetre az voltam, hogy olyan véleménynek adjak hangot, mely

---

⁶ Ennek a kitűnő tudósaknak a megértésében – mint Leontyevében is – magyar kollégáit a magyar fordítás akadályozza. Az a helyzet, hogy Galperin gondolatrendszerének központi fogalma az „umsztvennoje gyejsztvije”, vagyis az a *cselekvés*, amelyet az általa vizsgált tanulási folyamat végeredményeként immáron nem külső fizikai viselkedésként végeznek, hanem „v ume”, vagyis *fejben*. Minthogy pedig az „um” szó első szótári jelentése *ész*, így támadt a pszichológia jeles oktatójának, amikor Galperin fordítójaként működött, az a leleménye, hogy ez a nagyon fontos terminus technikus legyen magyarul *értelmi cselekvés*, ami azután előre és visszamenőleg tesz lehetetlenné a magyar olvasónál bármi olyan értelmi cselekvést, ami őt Galperin olvasott szövegének megértéséhez segíthetné.

szerint ő az évszázad legnagyobb marxista filozófusa. És ezt nem kellett volna – ahogyan P. Howard fogalmazná. Tudniillik hangot adni a véleményemnek – de sohse hallgattam P. Howardra. És egyáltalán: sohse hallgattam. Persze végzős egyetemistaként arról mondani véleményt, hogy ki az évszázad legnagyobb filozófusa, jogom lett volna. Na de hogy ki marxista – ez már akkora tisztesség volt, hogy ilyesmire csak a párt nevezhette ki az embert, s akkoriban Lukács, tudjuk, nem volt az az ember.

„Lehettem volna oktató... de nem lettem mert...” Ha akkor azért nem lettem, mert én mondtam marxistának valakit, néhány évvel később már azért, mert engem mondott marxistának valaki: fentebb már szoltam Kardos professzor úr ötletéről, hogy engem meghívjon a tanszékére, s arról, hogy ez a kezdeményezés miképpen bukott meg azon, hogy a tanszék hangadó személye – aki személyként korlátolt volt, hangadóként viszont korlátatlan – lemarxistázott.

Annak érzékeltetésére, hogy a korabeli pszichológiai tanszéken mit jelentett a „marxista”, álljon itt egy emlékem:

A 70-es évek közepén a pártközpont megrendelésére az MTA megfelelő bizottsága vizsgálatot végeztetett annak megállapítására, mennyire van képviselve a magyarországi tudományos közleményekben a marxista pszichológia. A maximálisan gazdaságos és ugyanakkor maximálisan pontos válasz a kérdésre így hangzott volna: „Semennyire”. Ám a magyarországi pszichológusképzés egyik jelese (akiről valamiért szilárdan tartja magát a hiedelem, hogy van köze a tudományhoz) tudományosan akarta megközelíteni a kérdést, s ezért a vizsgálatot a scientometria tudományos eszközeivel végezte el: megszámlolta, hogy a tudományos (igényű) közleményekben hány hivatkozás történik – szovjet szerzőkre...

Igaz, a kolléga úr fogalma a marxizmusról ezzel a válasszal valószínűleg derekasan közelebb állt azokéhoz, akik a kérdést feltették, mint az enyém.

Szerencsére a Nizzai Egyetemet Franciaországban mindez nem zavarta, hogy ott profeszszor lehessek és taníthassak. Sajnos viszont nem pszichológia-, hanem szociológia- és etnológia-szakos hallgatókat, akikkel nem az volt a közös dolgunk, hogy együtt kimunkáljuk az elméleti pszichológiát mint olyan tudományt, amely nem próbálja beérni önmaga egyik felével.

Később, amikor elkövettem életemnek azt az igazi nagy ballépését, hogy – 1984-ben – hazatértem Franciaországból, az idők változását azon lehetett lemérni, hogy már semmilyen ideológiai fenék nem lett kerítve a szakmai féltékenységnek, amelyet nemcsak mulatságos, de szociálpszichológus számára tanulságos is volt tapasztalnom, amikor egyetemre szánt portékámmal a hazán házaltam végig.

Büszke vagyok rá, hogy tízegynéhány évvel korábban, amikor az ELTÉ-n a pszichológiai tanszék vezetőjének helye megüresedett, nem akárki, hanem Mérei Ferenc próbálkozott egy olyan terv kivitelezésével, hogy én töltsöm azt be. „Meg kell törni a ratocentrikus diktatúrát” – hangoztatta ezzel kapcsolatosan, vagyis egy olyan „patkányközpontú” szemléletnek az egyeduralmát, amely úgy gondolta, hogy a fehérpatkányokon végzett viselkedépszichológiai kísérletek (netán olyanokkal kiegészülve, amelyeket *ezen mintája szerint* végeznek embereken) kimerítik tudományunk tárgyának teljes vizsgálatát.

Vélhetően az ok, amiért Méreinek ez a terve éppúgy nem sikerülhetett, mint nekem az a jóval szerényebb, hogy a szó szoros értelmében *magántanárként* érvelhessek tudományunk majdani szakemberei előtt amellet a *magánvéleményem* mellett, hogy nem merítik ki, ugyanaz volt, mint amelyért Méreiben ez a terv felmerült: a „ratocentrikus diktatúra”. Amely megtörhetetlennek bizonyult, hiszen önmagát az egyetemi nagyüzemben bővítetten termeli újjá. S akik ennek futószalagáról lekerülnek, éppen mert ennek futószalagáról kerülnek le, nem is

sejthetik, hogy egy harminc évvel ezelőtt érvényben volt tudománykonceptió jegyében készítik fel őket arra, hogy majd harminc évvel ezután is helyt tudjanak állni a pályán.

Az ezzel kapcsolatos súlyos érdekeket az előbbieken elősorolt esetleges motívumok csak színezték.

Azért egyet, ahol esetleges motívum és súlyos érdek közvetlenül átmegy egymásba, még érdemes megemlíteni:

A kaliforniai Stanford Egyetemen hallottam először, de arrafelé közhely lehet, mert valamivel később az Egyesült Államok túlsó végében, a New York-i Columbián is elmondták nekem, hogy az övékhez hasonló elit-egyetemet Amerikában az különbözteti meg a több tucat tucategyetemtől, hogy ők olyan tanárokat keresnek, akik egyszerre tesznek eleget két kritériumnak: szakmai fórumokon hangoztatott nézeteiket tekintve *nem teljesen normálisak*, de általánosan elfogadott minősítő eljárás során elnyerték céhük levelét, amely tanúsítja, hogy ugyanakkor *nem teljesen örültek*. Gondolom, mint a tudományok doktora, aki másfelől, majdnem negyven éve hordok össze mindenféle bosszantóan furcsa ötletet, mindkét kritériumnak eleget teszek. Mármint a Stanfordin szerzett értesülés a kétféle egyetem közötti különbségről úgy folytatódik, hogy a tucategyetemen az is szép karriert futhat be, aki komplett örült, meg az is aki tisztes hordozója a maga akadémiai címének, meg a középszerűnek, amellyel megszerezte – ám felemás figuráknak, akik nem tudják eldönteni, hogy a két skatulya melyikébe heverjenek bele, a tucategyetemen nem jön össze, hogy oda bekerülhessenek.

Szóval nekem magyarországi egyetemeken nem jött össze.

Egy alternatív pszichológia kidolgozása

A mai magyarországi mainstream-pszichológiát a pszichológia főáramának e magára osztott rangjában a maga hatalmi eszközei tartják meg:

Egyetemi katedrák, ahol a szakma művelőinek újabb meg újabb nemzedékét a régebbiek a maguk képére képezik ki (→ Pszichológusi tapasztalatok az elméleti pszichológiáról);

Bizottságok, ahol a kutatási pénzeket s a kutatók rangját megadó tudományos címeiket a főáram képviselőinek osztják, reprezentatív konferenciákra ezeket hívják meg; → Adalék a mainstream mikroszociológiájához stb.;

Folyóirat- és könyvkiadói szerkesztőségek, ahol a másképp-gondolkodók tudományos írásait többnyire nem közlik, mégis megjelent szövegeiket nem referálják.

Ezzel a katedrapszichológiával az itt bemutatásra kerülő alternatív pszichológia három ponton szakít radikálisan:

1. A Kurt Lewin-féle módszertani programot (Az arisztotelészi és a galileánus gondolkodás-mód összecsapása a mai pszichológiában (In: A mezőelmélet a társadalomtudományokban. Válogatott elméleti tanulmányok. Bp.: Gondolat, 1972) törekszik megvalósítani (Az interdiszciplinaritásról és halmozott hátrányairól. Magyar Tudomány. XLIV:3. – 1999 – 339-346.)

2. E. Schrödinger módszertani elgondolását a részecske- ill. a hullám-logika komplementaritásáról (Válogatott tanulmányok. Gondolat. Bp., 1970) alkalmazza a pszichológia összefüggéseire is (Az agyvelő-e a szociálpszichológiai jelenségek mechanizmusa? Pszichológia. 13:2. (1993) 205-224.), általában pedig a módszertani individualizmus és a módszertani holizmus ellentétének meghaladására Quo vadis, tovaris? A modernizáció útjáról és a rajta vándorló emberről. Bp.: Scientia Humana, 1995. II. kötet, 355-451. oldal).

3. Nem a természettudományok egyikének tekinti magát, ha-nem sajátos természettudománynak is (Rosenthal: *Experimenter effects in behavioral research*. Irvington Publisher, Inc., New York, 1976), minthogy tárgya szerves kapcsolatban áll az agy működésével, de épp-annyira történeti tudománynak is, minthogy tárgya éppolyan szerves összefüggésben van a kultúra alakulásával (Természettudomány-e a pszichológia? *Magyar Tudomány*. XXXIX.:1. (1994) 62-73.

Kritika

Patthelyzetben

Jegyzetek a magyar pszichológia helyzetéről⁷

„A pszichológia csodálatos eredményei” – hirdeti egy könyv címe a párizsi egyetemi könyvesbolt kirakatában. „Csoda vagy pszichológia?” – kérdezi egy másiké, elől és hátul elhelyezett kérdőjel közé zárva, a caracasi repülőtér kioszkjában.

„Nincs elég bajunk pszichológia nélkül is?” – ezt viszont egy magyar közgazdász kérdezte Magyarországon egy tudományos tanácskozás szünetében, amikor arra terelődött a beszélgetés, milyen mértékben maradt el a magyar pszichológia.

Persze, nem csodálatos eredmények mögött. S nem is olyan várakozások mögött, amelyek a pszichológia iránt úgy tizenöt évvel ezelőtt feltámadt közérdeklődést sokszor kísérték, s amellyel kapcsolatosan némely gazdasági vezetőt meg lehetett volna kérdezni: csoda-e vagy pszichológia, amit vár, amikor több ezer fős vállalathoz a rendelkezésre álló segédkertészi vagy helyettes fűtői státusra pszichológust alkalmaz.

A magyar pszichológia a maga valóságos lehetőségei mögött maradt el.

A felszabadulás után kibontakozó gyors tempójú fejlődés még lépést tartott a lehetőségekkel. A háború előtt elkezdett néhány színvonalas vizsgálat folytatása mellett felléptek olyan baloldali – köztük radikálisan baloldali – szemléletű pszichológusok, akik hitték: a radikálisan megújuló társadalomnak szüksége van az ő pszichológiájukra. Szüksége van például pszichoanalízisre, amely bemutatja, hogy a fennállót konzerváló tekintélyelv milyen torzulásokhoz vezet a személyiségfejlődésben, s hogy a tekintélyelv alóli felszabadulás milyen hatalmas lelki energiákat szabadít fel az egyénekben az alkotás céljaira. És szüksége van például szociálpszichológiára is, amely megmutatja, milyen közeg ellenállásába ütközik az egyén, ha a közösséget akár jó, akár rossz értékek megvalósítására mozgósítani akarja. Ám képzelhető, mire mehettek egymással ilyen pszichológiák és az a hamarosan beköszöntő átmeneti korszak, amelyet mindmáig a legfőbb tekintélyének nevével jelölünk meg, s amely atomjaira bomlasztotta a korabeli közösségeket.

Ennek a korszaknak nem is az a legfőbb tehertétele a pszichológia számára, hogy a „burzsoá áltudomány” címet nyert el benne, s közben a pszichológusképzés és a lélektani kutatás több mint egy évtizedig lényegileg (bár Kardos Lajos kutatásai révén igen jelentős kivételekkel) szünetelt. Ebben a sorsban a pszichológia osztozott más tudományokkal pl. a genetikával, amely pedig – a külső szemlélőnek úgy tűnik – a lemaradást azóta behozta.

A pszichológia legfőbb tehertétele egy tapasztalat, amelyet e korszak pszichológusnemzedéke szerzett. Ez a nemzedék megfigyelhette például, hogy Mérei Ferenc vizsgálata (Együttes élmény, 1947), amellyel olyan társadalmi méretarányú kérdésre keresett tudományos választ, mint hogy felelőssé tehető-e egy közösség, ha behódol egy vezér akaratának, maga után vont, hogy a Kossuth-díjjal kitüntetett tudóst „leleplezzék”. Ugyanakkor felismerhette e nemzedék, hogy azok a lélektani munkák, amelyek képesek voltak beleférni egy Pavlov-kamrában, átvészelték az egész időszakot.

---

⁷ Az eredeti szöveg megjelent: *Kritika*. 1981/3. 19-20. lap.

Ez a *zsugorodási reflex* azután, bár jellegzetes példája feltételes reflexeknek, amelyről Pavlov megállapította, hogy a feltételek megszűntével kioltódnak, nemcsak megrögződött, de öröklődővé vált a magyar pszichológusoknál. Rég megindult – az 1956-ot követő általános társadalmi megújulás szerves részeként – a lélektan újjászületése és viharos tempójú terjeszkedése: megjelent a *Magyar Pszichológiai Szemle* új folyama és egy pszichológiai évkönyv első kötete megalakult az Akadémia *Pszichológiai Bizottsága* megalapították a *Magyar Pszichológia Tudományos Társaságot*, megindult az önálló pszichológus szakképzés és tudományos minősítés. S miközben a pszichológia terjeszkedett, a pszichológus őrizte zsugorodási reflexét. Amikor pedig már – tizenöt-húsz évvel később – jórészt nyugdíjba ment az a nemzedék, amelynek létfeltételei annak idején lecsapódtak a pszichológusként való túlélést egyedül biztosító tapasztalatban, és munkába állt az új nemzedék, ennek több képviselője próbálta megértetni a jelen sorok szerzőjével: csak akkor remélhető, hogy sikerül elkerülni azt, hogy a politika ismét beavatkozzék a pszichológiába, ha a pszichológia nem avatkozik a politikába, s nem hívja fel magára a figyelmet.

Így azután, csaknem negyed évszázaddal a magyar pszichológia újjászületése után megállapítható, hogy az tulajdonképpen – régivé születés volt: érdeklődése minden iránt megnyilvánult, ami iránt 10-20-50 évvel korábban kellett érdeklődnie – viszont szinte minden kiszorult belőle, ami negyedszázad magyar valósága volt. Ha egy tudománytörténész majd egyszer el akarja helyezni a 60-70-es évek magyar lélektanát olyan kortársai közé, mint a szovjet pszichológia, amely a szovjet tudomány más ágaival együtt lehetővé tette, hogy 2-3-4 ember úgy legyen egy szűk kabinba összezárva, hogy a súlytalanság állapotában több hónapon keresztül ne csak életműködésüket, de magas szintű szellemi teljesítményüket is megőrizzék; vagy a francia, amely csaknem egy évtizeden keresztül dolgozta fel az 1968-as mozgalom merőben új pszichológiai tapasztalatait; vagy az amerikai, amely tudatos citoyen-elkötelezettséggel vállalt szerepet a társadalmi diszkriminációval szembeni polgárjogi fellépésében – ezt csak visszajáról fogja tudni megtenni: vagyis arra figyelve, mi mindennel *nem* foglalkozott a korszak magyar pszichológiája.

Amilyen érthető, éppolyan sajnálatos például, hogy az újjászülető pszichológia nem volt jelen abban a hatalmas laboratóriumban, amelyben teljes községek szövetkezetesítésével és a mezőgazdasági munka egyidejű gépesítésével változtatták meg több millió ember számára mindazokat a feltételeket, amelyek között a személyiség kialakul és változik (vagy változatlan marad).

Kevésbé érthető, hogy a feltámadás után már életre kapott pszichológia is alig mutatott (és mindmáig alig mutat) érdeklődést az iránt a nemzeti méretű népvándorlás iránt, amelyek útjai faluról városba, vidékről a fővárosba, nyomortelepekről vagy társbérletből lakótelepekre vezetnek, olyan átmeneti (vagy annak szánt) állomásokkal, mint munkásszállások és diákszállók. Vannak utilitarisztikus és vannak romantikus elképzeléseink e társadalmi folyamatról és arról, amit egyének életvezetése számára jelenthet: ismerhetjük a jelenség statisztikai adatait és azokat a műalkotásokat, amelyek a művész számára való lényegét mutatják fel: készülnek róla büszkeséget és szégyenkezést keltő, aggodást és várakozást előhívó szociográfiák. De nem olvashattuk azokat a pszichográfiákat, amelyek leírták volna ezeket az életutakat. És az a tény, hogy a 60-as, 70-es években felnőtt egy második nemzedék, amely egyszerre kapta örökségbe az előtte járó nemzedéktől a „holnapra megforgatjuk az egész világot” pátozának emlékét és egy olyan világot, amelyet már tegnapi megforgattak, s így azon további forgatásnak helye nincs – ez a paradox tény és a korszakra oly jellemző, belőle fakadó (nemegyszer tragikus) hétköznapi konfliktusok például a fejlődéslélektan érdeklődési körén kívül rekedtek mindenestül.

Ugyanígy rekedt kívül az általános pszichológia érdeklődési körén az a kérdés, nem változott-e meg a 60-70-es évek során az emberek látása attól a tényről, hogy életüknek kb.

10 százalékát a televízió előtt töltik, amely teljesen újszerű módon tagolja és rendezzi téri-idői struktúrába számukra a látható világot. Vagy a hallásuk attól a rendezett zajtól, amelybe a lakásban a magnó, az utcán a táskarádió burkolja őket. Vagy a mozgásuk attól, hogy a városban autón járva egészen furcsa rituálék szerint kényszerülnek tekeregni az egyirányúsított utak útvesztőjében ahelyett, hogy úgy változtatnák mozgásuk irányát, ahogyan ezt a tér fizikai szerkezete szükségessé és lehetőségessé teszi. S kiváltképp: hogy milyen annak a felnövekvő nemzedéknek a látása, hallása, mozgása, amely a mindennapi élet ezen új technikai feltételei közé már beleszületett.

Tulajdonképpen azért baj, ha a pszichológia az egykor jogos önvédelem (reméljük: végleg) feleslegessé vált reflexeitől gátolva elfojtja magában a kíváncsiságot a vizsgálati körébe szervesen beletartozó korproblémák iránt, mert kizárja, hogy a társadalmi tervezéshez szükséges prognózist e tudomány eredményeire lehessen építeni. Így azután a társadalmi gyakorlat kénytelen a mindennapi józan észre építeni a prognózist ott, ahol a társadalmi gyakorlattól való függetlenségét védelmező pszichológiának még diagnózisa sincs.

Így, amikor a 60-as évek második felében a társadalmi gyakorlat önmaga mechanizmusának radikális – azaz: a gazdasági gyökereknél kezdődő – megújítást tervezte, a pszichológia által kínálható tudományos válasz híján a józan eszt használta, hogy rájöjjön: mi készítheti az embereket arra, hogy a társadalmat előrevivő dolgokat műveljenek. A józan ész alapján talált prognózis közismert, hiszen hosszú időszak tervei épültek reá: ha az ember fáradozását annak arányában fizetik, hogy mennyire viszik előre a társadalmat, akkor az ember a társadalom minél nagyobb mérvű előrevitelén fog fáradozni.

Így van-e vagy sem – más kérdés, amelyre még visszatérek. Mindenesetre képzelhető, hogy maga a pszichológia mekkora anyagi ráfordítást remélhetne ilyen elv alapján, ha a társadalomnak még ezt az elvet is, amelynek alkalmazásától azt várja, hogy előbbre haladásának pszichológiai feltételeit biztosítsa, a pszichológia tudományának tartózkodása miatt a józan észből kell előbányásznia.

A lélektan számára azonban, amikor tartózkodik attól, hogy a korszak valósága által hozzá intézett kérdéseket meghallja, nem az a legnagyobb veszély, hogy a művelődéshez nélkülözhetetlen anyagi források apadásához vezethet. Nagy veszély persze ez is, és a lélektannak észre kellene vennie, hogy például a tudományos kutatás országos terveinek legtöbbjéből (legalábbis az éppen lezárult ötéves tervidőszakban) nyomtalanul hagyták ki. Vagyis úgy, hogy teszem azt, az életmód-alakulás vizsgálatának tervéből még az utalások is hiányoztak olyan kérdésekre, amelyekre a pszichológia felelhetett volna. Pedig az MTA Pszichológiai Intézete felajánlott eredményeiből olyanokat, amelyek az életmód alakulását általában befolyásoló lelki tényezőket írták le, és – tévesen – nyilvánvalónak vette, hogy ezek alkalmazhatók a 60-as és 70-es évek Magyarországon végbemenő különös folyamatokra is.

Ám az igazi veszély, amelyet a magyar pszichológia felidéz az önkéntes aszkézissel, amellyel az aktuális magyar valóságba való belémerülés szellemi kalandjaitól óvja magát: az elmáradásé. A természettudományok e tekintetben irigylésre méltó helyzetben vannak a pszichológiához képest. Amikor egy fizikus azt tanulmányozza, mi történik, ha az elektromos erőter két pontját, melyek között potenciálkülönbség áll fenn, egy elektromos vezető köti össze egymással, akkor tökéletesen figyelmen kívül hagyhatja, vajon az elektromos vezetőt egy felhőben felhalmozott hatalmas elektromos töltés természetes úton maga teremti-e meg a maga számára, vagy az emberi szorgalom iktatja-e be, s hogy az utóbbi esetben egy villanymotor tekercsén vagy egy koncentrációs tábor szögesdrótján vezet-e keresztül – a fizikus által megfigyelendő jelenség valamennyi esetben pontosan ugyanazon törvényszerűség szerint fog lefolyni. Ugyhogya a fizikus bármelyik eset vizsgálata révén fedezte fel a törvényszerűséget, akkor az összes többi eset törvényszerűségét is ismeri.

A pszichológus szereti magát természettudósnak hinni, mert Magyarországon egyetemi gólya korától kezdve mindaddig, amíg munkahelyére visszalátogató nyugdíjasként ünnepi szónoklatokat hallgat, minden gondolatmenet és minden szóvirág, amit hall, abból indul ki – hallgatólagosan, kimondás nélkül is magától értetődőnek véve, – hogy tudományosnak lenni annyit tesz, mint a természettudomány mintái szerint lenni tudományosnak. Amíg a természet a történelem egymást váltó korszakaiban csak megnyilvánul a változó feltételeknek megfelelően új meg új módon, addig az ember e történelmi korszakváltásokban jön is létre. A villámban és a villanymotorban vagy a koncentrációs tábor drótkerítésében ugyanaz a természet nyilvánul meg más-más módon – ezzel szemben a villanymotorban vagy a tábor kerítésében a természet erejét használó ember nem ugyanaz, mint amelyiknek még nem volt más választása, mint imádni és félni ezt az erőt a villámban és a mennydörgésben. Ha a pszichológus természettudós módjára akar eljárni, és ezért elvonatkoztat az éppen fennálló történelmi korszak átmeneti véletleneitől, akkor a természettudóssal ellentétben nem tárgyának örök törvényszerűségeihez jut közelebb, hanem egy fokkal primitívebb szinten rögzíti vizsgálati tárgyát, az embert, mint amilyenek a valóságban létrejöttek.

Ezért marad el saját lehetőségei mögött az ilyen pszichológia vizsgálja bár a legmodernebb technikával és a legfrissebb kutatási módszereket alkalmazva, hogy az ember milyen – volt.

Az egész különben nem érdemelne több szót, mint amennyiből a közgazdász fentebb idézett kérdése áll. Ha a társadalmi praxis valóban nem igényelne több pszichológiát, mint amennyit a józan ész működtetése is biztosít számára.

S hogy a józan ész lehetőségeit lebecsülni éppolyan kár volna, mint a pszichológia lehetőségeit túlértékelni, erre olyan egyszerű, de modellértékű esetek tanítanak, mint amilyen például a gyufaskatulyáé. A gyufaskatulya, tudvalevően kinyitható úgy is, hogy a benne található gyufák egyszerre útra keljenek a Föld gravitációs középpontjának irányába, meg olyan módon is, hogy a skatulya feneke megakadályozza ezt a mulatságos fejleményt. Mármost annak, hogy a gyufásdoboz gazdája maga választhassa ki azt a nyitási módot, amelyet előnyben részesít, a józan ész útmutatása szerint az a szükséges és elégséges feltétele, hogy a doboz alsó és felső lapja már a kinyitás előtt is jól megkülönböztethető legyen egymástól, s a megkülönböztetést látás útján gépiesen, gondolkodási műveletek beiktatása nélkül el lehessen végezni. Ha most ezt a feltételt a józan ész helyett tudományos eszközökkel a pszichológia tárná fel, az sem tudná érvényre juttatni ezt a felismerést olyan érdekeltségek ellenében, amelyek a gyufa termelőjét arra ösztönzik, hogy a doboz alsó és felső lapján egymástól megkülönböztethetetlen, ám jövedelmező reklámcímekét helyezzen el.

Az érdekviszonyok által ily módon körülhatárolt mozgástéren belül azután a józan ész mindaddig a tudományos pszichológiával egyenértékű módon tudja kielégíteni a társadalmi gyakorlat igényeit, amíg e gyakorlat dologi feltételeinek megtermeléséről van szó, amihez „vadon termő” személyi feltételeknek csupán felhasználását kell járulékosan tekintetbe venni.

A kapitalista termelési módot klasszikus korszakában ez az összefüggés jellemezte: a személyi feltételeket a gépi nagyüzemek elterjedése és bővülése egyre inkább megfosztotta súlyuktól, s ezt a tendenciát erősítette, hogy a tőkeviszonyban a személyi viszonyok maguk is dologi formát öltöttek.

E tendencia azután, miközben a gondolkodás sablonjaiban napjainkig tovább él, valójában immár egy évszázad óta nem érvényesül: a modern gépi nagyüzem egyre inkább olyan gépi berendezésekből szerveződik, amelyek működtetéséhez a személyi feltételek meghatározott mennyiségére van szükség. Ilyen körülmények között a társadalom mindennapi gyakorlatát mindinkább csak úgy lehet biztosítani, ha a dologi feltételek termeléséhez szükséges személyi feltételeket is termelni kezdik.

Márpedig meghatározott minőségek és szükségletek meghatározott mennyiségben történő előállítására, még hozzá ott és akkor, ahol és amikor ezekre a személyi feltételekre szükség van, éppúgy nem alapozható a józan ész ajánlásaira, mint ahogyan a dologi javak nagyipari termelésében sem helyettesítheti többé a fizikát vagy a kémiát a józan ész.

A józan észnek azzal az ajánlásával kapcsolatosan például, hogy a társadalom annak arányában fizesse meg az egyén fáradozását, hogy az mennyire vitte előre a társadalmat, a különböző tudományok címére különböző kérdések tehetők fel. Így a közgazdaságtudománynak címezve fel szokták vetni, hogyan mérhető, kinek a munkája mennyivel viszi előbbre a társadalmat.

A pszichológia címére a 70-es évek magyarországi tapasztalataival gazdagabban ilyen kérdéseket lehetne feltenni: ha valaki kevés hasznos munkával kevés pénzt kereshet, több vagy hasznosabb munkával pedig több pénzt, mitől választja az előbbi lehetőséget inkább, mint az ún. „egyenlődsdi”-re, vagyis arra, hogy olyan egyéni teljesítmények esetén is, amelyek nyilvánvalóan különböző mértékű dologi hasznot hajtottak, még saját rovására is egyenlő bért szorgalmazzon a maga szociális kategóriáján (például a brigádján vagy munkakörén) belül? S ugyanaz az ember mitől tartja természetesnek az okozott dologi haszonnal nem indokolható bérkülönbségeket különböző szociális kategóriák között (például nők alacsonyabb bérét férfiakéval egyenlő munkáért)?

A történelmi valóság iránt érdeklődő pszichológia ezekre és hasonló kérdésekre olyan tudományos válaszokat tudna kialakítani, amelyeket a társadalmi gyakorlat kár, hogy nélkülözni kénytelen.

Egy ilyen pszichológia abból a fent jelzett történelmi tényből indulhatna ki, hogy jelenleg a társadalmi gyakorlatnak nemcsak a dologi, hanem a személyi feltételeit is termelik, sőt az utóbbit az előbbivel szemben egyre növekvő súllyal (jelen sorok szerzője más helyen – a Magyar Filozófiai Szemle 1973/5-6. számában megjelent „A kommunizmus fogalmának gazdasági-filozófiai érvényessége” című tanulmányában – érveket hozott fel amellet, hogy a szocialista termelési mód lényegét éppen a személyi tényező termelésének túlsúlya adja a dologi termeléssel szemben).

E pszichológia azután leírhatná annak az embernek a magatartását, akinek számára nemcsak az általa előállított dolog olyan termék, amelyért díjazást érdemel, hanem saját, a társadalom által kiképzett, majd a képzettségnek megfelelő (vagy meg nem felelő) helyre tett személyisége is.

Az ezzel kapcsolatos felismerésekre és a belőlük következő tudományos ajánlásokra vonatkozóan azután még inkább igaz, mint ahogyan azt a gyufaskatulya fentebb idézett esete mutatta, hogy a pszichológia csak a társadalmi érdekviszonyok által körülhatárolt mozgástéren belül mozoghat. Mozgás közben persze óhatatlanul beleütközhetne a határait kiszabó érdekek egyikébe vagy másikába.

Bemutattam azokat a történelmi tapasztalatokat, melyek oda vezetnek, hogy a magyar pszichológia óvni akarja magát az ilyen karamboloktól.

Most markánsná kellene tenni azokat a társadalmi érdekeket, amelyek ahhoz fűződnek, hogy a pszichológia mégis mozgásba lendüljön. Akár azon, hogy más érdekekbe viszont időnként bele fog ütközni.

Ezt a cikket annak idején – a nyolcvanas évek elején – nem magamtól írtam. A *Kritika* szerkesztősége vitát akart indítani a pszichológia magyarországi helyzetéről és felkért egy olyan cikk megírására, amely éles megfogalmazásaival – pontosabban olyanokkal, amelyek nincsenek szándékosan tompítva – alkalmas lehet arra, hogy a tervezett vitát kiprovokálja.

Alkalmatlannak bizonyult rá. A vitához egytől egyig olyanok szóltak hozzá, akik (akárcsak a vitaindító cikk szerzője) kívül voltak minden olyan pozíción, amelyből lehetett volna változtatni a helyzeten, míg a pszichológia irányítói – a képzése, a kutatása, a folyóirat- és könyvkiadása éppúgy, mint például az ipari, az egészségügyi vagy az oktatásügyi alkalmazása – azt a jól ismert játékot játszották, hogy ha egy dologról nem beszélnek, az nincs is.

Ezért aztán ma is van. A *Kritika* által indított vita végülis nem tudta megfordítani azt a folyamatot, amelyben *a magyarországi pszichológia a társadalom érdeklődésnek a periferiájára helyezte magát*. Így esett, hogy egy helyzetképet, amelyben akkor egy pillanatnyi állapotot regisztráltam, most felveszek abba a kötetbe, amelybe olyan írásokat válogattam, amelyeket annyi év után is érvényesnek vélek.

A pszichológia irányítói közül akkor egy mégis hozzászólt a cikkemhez – élőszóban. Azt mondta: Hérosztratoszt juttatom eszébe. Aki, tudvalévően, úgy akarta a nevét halhatatlanná tenni, hogy felgyújtotta az epezoszi Artemisz-templomot. Arra gondoltam, hogy én csak úgy juttathatom eszébe akkor nagyhatalmú kollégámnak, *Pataki Ferencnek* az idézett antik személyt, ha a mai magyarországi pszichológia sem juttat mást eszébe, mint az idézett antik dolgot. Amely, ugyancsak tudvalévően, kora hét csodájának egyike volt...

A hozzászólók közül egyetlen – páros – volt, akinek akkor válaszoltam. A páros egyik tagja – Erős Ferenc – most gyűjteményének⁸ rövidebb és kevésbé rövid szövegei közé felvette annak a szövegnek most kevésbé rövid változatát, amelyre a válasz vonatkozik.

Ebből a szerkesztőség által most nem csorbított szövegből kiderül, hogy ennek végülis annyi köze volt a vitához, amelynek keretében az akkori szerzők előadták, mintha Petőfi Sándor *Nemzeti dal*ának apropójából adná elő valaki, hogy nem szereti, ha egy szabadságszerető nemzetet rablelkűvé akarnak tenni s ilyesmiket írnak neki, mint ami Petőfinél is olvasható: „Rabok legyünk”.

Mindenesetre azzal a szöveggel, amely akkor abban a vitában megjelent, én vitatkoztam.⁹ Minthogy pedig azt a vitát ma is tanulságosnak vélem, álljon itt a szövege.

Államosítani akarom a pszichológiát¹⁰

– olvasom *Erős Ferenc* és *Vajda Zsuzsa* hozzászólásában¹¹, majd utána még ezt is: pszichologizálni akarom az államot.

Elámulnék, de arcizmom sem rezdülne, mint Gorcsev Ivánnak, amikor Vanek úr sorra Petrovicsnak meg Goliczer úrnak szólította: Gorcsev meg én (meg Erős és Vajda) – valamennyien ismerjük az ösvényeket, amelyekre egyszer emlékeztünk, máskor meg éppen olvasó szemünk téved, s amelyek mind valahonnan a valóság környékéről erednek. Ám tudvalevő, hogy Gorcsev úgy ugrott fel, mintha meggyulladt volna alatta a bútorzat, amikor titkárja Zwillinger úrnak szólította: „Ember, mindent megérték, de azonnal magyarázza meg, hogy a Zwillingert honnan vette!”

Magam is hasonló kíváncsiságot éltem át, amikor azt olvastam a társszerzőknél, hogy Garai feltételezi, „hogy a pszichológia meg is tudná szüntetni az érdekviszonyokat, illetve az azokat

⁸ *A válság szociálpszichológiája*. Bp.: T-Twins Kiadó, 1993.

⁹ Egykori vitacikküknek kötetben való másodközlésekor Erős Ferenc tartózkodik e sajtótörténeti előzmény szóba hozásától.

¹⁰ Az eredeti szöveg megjelent: *Kritika*. 1981/12. 22.

¹¹ *Kritika*, 1981/9, 16-17. lap.

meghatározó ellentmondásokat”; majd meg azt, hogy Garainál az történik, hogy a pszichológus összetéveszti magát a társadalom fő irányító szerveivel.

„Tréfa volt” – mondta annak idején Vanek úr a magyarázatot sürgető Gorcsev Ivánnak, – „jól tudom, hogy ön alapján véve Petrovics”.

Talán a szerzők is tréfáltak utóbb idézett megállapításaikban (hiszen egyebek között, ez is olvasható hozzászólásuk szövegében: „Garai természetesen tisztában van azzal, hogy – mint írja – »a pszichológia csak a társadalmi érdekviszonyok által körülhatárolt mozgástéren belül mozoghat«”). Talán a szerzők is azt mondhatnák: jól tudják, hogy én alapján véve csak... államosítani akarom a pszichológiát.

„Garainál a személyiség fogalma egy új rendet igazol” – olvasom – „amelyben a társadalmi gyakorlat egy központi tervező instancia humántechnológiai kiegészítésének, a személyi feltételek, a képességek és a szükségletek megtervezésének és megtermelésének feladatát látná el.”

Nem tagadom, más alkalommal és más helyen (az UNESCO egy társadalomtudományi folyóiratának különszámában, mely ezt az önmagáért szóló címet viselte: „Válaszúton a pszichológia és a pszichiátria”¹²) megfogalmaztam olyan álláspontot, amely szerint a modern pszichológia minden *ereje* onnan fakad, hogy e tudomány (nem Magyarországon, csak általában) bekapcsolódik a termelés személyi feltételeiként szolgáló *képességek* tömegtermelésének folyamatába mint e technológiai folyamat tudományos megalapozása (történjen bár mindez egy állam központi tervező instanciájának szintjén vagy egy magánvállalat méreteiben).

Ám azt sem hallgattam el ugyanakkor, hogy a pszichológia *erőtlenségét* is onnan eredeztetem, hogy hasonló feladatot a *szükségletek* tömegtermelésében is hajlandó vállalni. Minthogy itt mindig értékválasztásról és a választott értékek megvalósításáról van szó, az ezzel összefüggő ellentétes érdekek összecsapását a társadalom politikai és ideológiai harcaiban nem segített megtakarítani a pszichológia semmilyen tudományos ajánlással vagy technikai fogással (legfeljebb azt érheti el, hogy e harcokban őt és képviselőit is bevonják és – mint erre például 1968 májusában Franciaországban sor került – a harci jelszavak között felbukkanjon ez is: „Lámpavasra a pszichológusokat!”).

Ez a különbségtevés, amely mellett, mióta említett cikkem *A pszichológia ereje és gyengesége* címen magyarul is megjelent¹³, – mit tagadjam? – makacsul kitartok, megóv attól, hogy olyan rendet kívánjak igazolni, amelyben „a pszichológia egy központi tervező instancia humántechnológiai kiegészítésének, *a képességek és szükségletek* megtervezésének és megtermelésének feladatát látná el”, amint ezt a társszerzők állítják.

Erős és Vajda szerint én azt vallom, hogy „az emberi lény »totálisan«, személyiségének egészét tekintve kontrollálható és kontrollálható, s ebben a totális kontrollban szánok a pszichológiának kulcsszerepet. „Garai végső soron olyan »társadalmat« – értsd: államot – képzél el”, írják (s erre a sokatmondó értelmező betoldásra még vissza kell térni), „amely nemcsak hivatásra, szakmára képezi ki az egyéneket, hanem személyiségüket is képezi (azaz kontrollálja); »ő« az, aki (akaratuktól függetlenül) megfelelő vagy nem megfelelő helyre teszi őket”.

Mármost a fenti értelmező betoldás tökéletesen megmagyarázza, hogy lesz a társszerzők „olvasatában” Gorcsev alapján véve Petrovics: vannak, ugyebár, az egyének, s a társadal-

---

¹² La puissance et l'impuissance de la science psychologique. *Revue Internationale des Sciences Sociales*. 25. pp. 491-504.

¹³ *Valóság*. 16:10. (1973) 13-23. lap.

mat csak úgy lehet elképzelni, ha ezt az állammal azonosítjuk, amely az egyéneket a hatalom eszközével kívülről kontrollálja. Megjegyzem, ugyanezt az azonosítást megannyiszor elkövetik azok is, akik egyéneket a hatalom eszközével kívülről kontrollálnak, s miközben az állam képviselőjében járnak el, azt tartják, hogy ezáltal a társadalom nyer személyükben képviselőt.

E két pólus elvazonosságával szemben különködésnek hat, hogy jómagam viszont merőben más elvből indultam ki a magyar pszichológia „zsugorodási reflexéről” szólva, s bizonyára mulasztást követtem el, amikor hallgatolagos előfeltevésként vettem fel ilyesmit: „Az egyének anyagi élete, amely semmiképpen sem függ pusztán »akarattuktól«, termelési módjuk és az érintkezési forma, amelyek egymást kölcsönösen megszabják, ez az állam reális bázisa... Ezeket a valóságos viszonyokat semmiképpen sem az államhatalom teremtette, hanem éppen ők az államhatalmat valóságosan megteremtő hatalom.”¹⁴

Ilyen értelemben valóban azt tartom a modern történelem alaptényének, hogy a társadalom – értsd: „ezek a valóságos viszonyok” – *totálisan kezdi termelni a termelés személyi feltételeit*. Etekintetben azonban állam és pszichológia között *csak* azt az összefüggést látom, hogy ha bármelyikük a maga normája szerint – hatékony akar lenni, akkor ezt az ontológiai ténytet tekintetbe kell vennie. „A haladás ilyen ontológiai megállapítása nem tartalmaz semmilyen szubjektív értékítéletet. Ontológiai tényállást állapítunk meg, és mindegy, hogy ez milyen értékítő ítélet alá esik. (A »természeti korlátok visszaszorítását« helyeselhetjük, panaszolhatjuk, stb.)”¹⁵

Helyeseljük bár, vagy panaszoljuk a „természeti korlátok visszaszorításának” azt a legújabbkori ténytet, hogy a termelés többé nem az egyének természetadta képességeire, s a fogyasztás sem természetadta szükségleteikre épít, hanem emberi lényeket „idomítanak”, hogy „mesterséges” képességeket alakítsanak ki bennük, továbbá „manipulálnak”, hogy „mesterséges” szükségleteket gerjesszenek náluk – ha értékítő ítéletünket hatékonyan akarjuk képviselni, számot kell vetnünk ezeknek az új tényeknek egész rendszerével.

Enélkül, ha egyszer támadna olyan magyar pszichológia, amely „az állam érdekében” emberi lényeket próbálna idomítani, ezt éppúgy érhetné az a meglepetés, hogy e lények adott esetben nem „idomulnak”, mint azt a másik, Erős és Vajda által képzelt pszichológiát, amely az „egyének érdekében” emancipálni akarja őket, az a kiábrándító tapasztalat, hogy az egyének éppen nem (vagy másképp) akarnak „emancipálódni”.

Nemzetközi konferencia Tbilisziben a tudattalanról¹⁶

A hagyományok

„A mi országunkban kialakultak a hagyományai a tudattalan problémakör vizsgálatának” – mondotta a Szovjet Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézetének igazgatóhelyettese abban az üdvözlő beszédben, amelyet a Tbilisziben megrendezésre került „Nemzetközi konferencia a tudattalanról” megnyitásakor mondott, s amelyben kifejezte bizonyosságát afelől, hogy a konferencia ezt a hagyományt fogja folytatni.

---

¹⁴ Marx-Engels Művei, 3. kötet, 317. oldal

¹⁵ Lukács: A társadalmi lét ontológiájáról I. 319-320. oldal.

¹⁶ Az eredeti szöveg megjelent: *Világosság*, 21. (1980). 126-131.

Valójában a tudattalannal való foglalkozásnak *kétféle* hagyománya is van abban az országban, amelynek vendégszeretetéről messze földön híres része most 600 külföldi és hazai tudóst látott vendégül, hogy a házigazdákkal együtt megvitassák azt a hatalmas tényanyagot, amelyet nemcsak különböző szemléletek keretei tagoltak szét „kétségbevonhatatlan” és „elfogadhatatlan” tényekre, hanem amelyet sokszor egymás tevékenységéről még csak nem is tudó szakemberek halmoztak fel, s amely tényanyag imponáló terjedelmű részét a hozzá tartozó különböző elméleti értelmezésekkel együtt most 212 tanulmányt magába foglaló három kötetben jelentették meg a konferencia szervezői, Serozija, Bászín és Prangisvili.¹⁷

Az egyik hagyomány a forradalom utáni 10-15 évben alakult ki, amikor is a forradalmi időszakokra jellemző gyorsasággal terjedt el a különböző humán tudományok művelői között a tudattalan lelki jelenségeknek az a megközelítési módja, amelyet Sigmund Freud és köre alakított ki. Erről a kialakuló hagyományról így írt 1925-ben Vigotszkij és Lurija: „Az utóbbi időben Freudnak csaknem valamennyi munkáját lefordították orosz nyelvre és megjelentették. A szemünk előtt kezd kialakulni Oroszországban a pszichoanalízisnek egy új és eredeti áramlata, amely arra tesz kísérletet, hogy a freudizmus és a marxizmus szintézisét valósítsa meg a feltételes reflex tanának segítségével.”¹⁸

A hagyományoknak ez a vonala a 30-as évek első felében megszakadt. Helyette kialakult egy olyan új, de hagyományossá váló eljárás, amely a feltételes reflexek tanát nem a freudizmus és a marxizmus szintéziséhez, hanem szembeállításához próbálta felhasználni. Ez az új hagyomány azután úgy meggyökeresedett, hogy a XX. kongresszus után, amikor a dogmatizmus ellen indított általános támadás keretein belül sor került az egyes „szakágazati dogmatizmusok” radikális felülvizsgálatára és ennek során a feltételes reflex tanát is visszaminősítették azzá, ami (ti. mindent megmagyarázó egyetlen lehetséges elméletből sok mindent magyarázó lehetséges elméletek egyikévé), a hagyomány már a reflextan segítségével is boldogult. A „hírhedt”, a „burzsoá” és a „marxizmus-leninizmus ellen fellépő” jelzők a „freudizmus” epiteton ornansává lettek – igaz, az epitetonok útján történő ornamentáláson túl nem történt kísérlet annak bemutatására, hogy a) Freud ténylegesen miről mit is állít, és hogy b) ez mennyiben összeegyeztethető azzal, amit ugyanerről Marx állított.

Folytatás?

Melyik hagyományt folytatta tehát a tbiliszi konferencia? *Semmi esetre sem a másodikat* – és az a hangsúly, amelyet ez a negatívum (kimondatlanul is) kapott, kétségtelenül a konferencia legfőbb pozitívuma.

A legfőbb, mondom, és ezzel semmiképp sem akarom a konferencia egyéb pozitívumait kicsinyíteni. Azonban az a tény, hogy még a hetvenes évek közepén is, még Magyarországon is előfordult, hogy olyan nagytekintélyű testület, mint a Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége, állásfoglalásban bélyegezte meg ideológiailag különösen veszélyes irányzatként a pszichoanalízist; egybevetve azzal a további ténnyel, hogy az ilyen minősítések mögött rejlő logika, ha kifejtik, a pszichológia összes többi irányzatára is alkalmazható¹⁹ s így a pszicho-

---

¹⁷ Prangishvili – Serozija – Bassin (eds.): *The Unconscious, Nature – Functions – Methods of Study*. „Metsniereba” Publishing House, Tbilisi, 1978.

¹⁸ Bevezetés Freud *Jenseits des Lustprinzips* c. könyvének orosz fordításához M. 1925. 4.

¹⁹ „A pszichológia tudathasadása” c. tanulmányban (*Világosság*, 1979. 6. 343-351) megkíséreltem bemutatni, hogy ha ugyanazt a logikát a különböző pszichológiai irányzatok megítélésében, akkor valamennyiről azonos mértékben mutatható ki, hogy „marxista szemléletű”: az egyikről azért, mert a lelki jelenségben a környezet tárgyának a tükörképét szemléli; a másiktól azért, mert az idegrendszerben végbemenő materiális folyamatot; a harmadiktól azért, mert a lelki jelenséget úgy fogja fel, mint amit a társadalom determinált; a negyediktől pedig – amely történetesen éppen a

lógia egésze a „különleges ideológiai veszélyesség” bélyegével illethető – mindez együtt arra mutat, hogy nem járnak messze az igazságtól, akik a Tudattalan-konferencia jelentőségét ahhoz a másikéhoz hasonlítják, amelyet 1961-ben a Szovjet Tudományos Akadémia és az Oroszországi Orvostudományi Akadémia együttes rendezésében tartottak.²⁰

Az a konferencia, mint ismeretes, egy olyan korszakot zárt le, amelyben nemcsak a tudattalan lelki jelenségek létezésével kapcsolatos megállapítások minősültek ideológiailag különösen veszélyesnek, hanem minden olyan megállapítás, amely egyáltalán bármiféle lelki jelenség létezését előfeltételezte: a lelki jelenségek bármilyen fajtáját csak magasabb rendű idegműködésnek lehetett leírni és vizsgálni a konferenciával lezárult korszakban.

Ennek a szemléletnek mintegy felemás továbbélését jelentette az, amelynek számára a tudatos lelki jelenség létezése belátható ugyan – ezen olyan lelki jelenség értendő, amely a környezet egy tárgyára vonatkozik, pl. mint ennek képmása, s mint ilyen nem azonosítható a magasabb rendű idegműködéssel, amely a maga produktumai között nem tartalmaz ilyen képmásokat²¹ – ezzel szemben a tudattalannál megállapítandó, hogy híján bármely tárgyra való vonatkozásnak,²² ez valóban nem más, mint magasabb rendű idegműködés.

A tbilisi konferencia mármint a szemléletnek ezt a felemás továbbélését is megfosztotta a legalitás monopóliumától, amikor az előadások túlnyomó többsége bemutatta annak tudományos indokoltságát, hogy a tudattalan jelenségek szintjén megkülönböztesse a magasabb rendű idegműködések jelenségvilágának szintjéről (hogy milyen kritériumok alapján határolták el a legkülönfélébb álláspontok képviselői a *tudattalan lelki* jelenséget a tényleges *apszichikus életjelenségtől* – mindkettőjüket a tudatos lelki jelenséggel együtt úgy írva le, mint célszerűen rendezett vagy/és célszerűen rendező tényezőt – erre a későbbiek során még visszatérünk).

A konferencia tehát a tudattalan vizsgálatának hagyományai közül a másodikkal radikális szakítást jelentett. Semmiképpen sem lehet azonban mondani, hogy ezáltal visszatérés történt volna az első hagyományhoz.

Uznadze

A konferencia témája a tudattalan volt ugyan, méghozzá nem a tudattalan idegműködés, hanem a tudattalan lelki jelenség, azonban nem feltétlenül a freudi felfogás szerint értelmezett tudattalan.

A konferencia első plenáris ülésén elhangzott első előadást Prangisvili, a rendezvény egyik szervezője tartotta „A tudattalan problémája a beállítódás pszichológiai elméletében” címmel, a következő előadás szerzője pedig a két másik szervező, Bászín és Serozija volt, s ez az

---

pszichoanalízis – azért, mert felfogásában a lelki jelenség saját történetének a terméke. S megkíséreltem amellet is érvelni, hogy ha ehelyett azt a logikát alkalmazzuk, amely a pszichoanalízisban egy „antimarxista szemlélet ideológiai veszélyességét” emeli ki, amiért a lelki jelenség fentebbi négy jellemzője közül a többi hármat nem tudja kezelni, akkor ezen az alapon azonos mértékben marasztalható el a pszichológia többi irányzata is, minthogy a szemléletébe illeszkedő egyetlen jellemzőn kívül a többi hármat mindegyik figyelmen kívül kénytelen hagyni.

²⁰ L. *Filozófiai problémák a magasabb rendű idegműködés fiziológiájában és a pszichológiában*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1965.

²¹ A részletesebb érvelést erre vonatkozóan l. pl. Rubinstejn *Lét és tudat* (Kossuth Kiadó, Bp., 1962.) valamint Ponomarjov *Pszichikum és intuíció* (Kossuth Kiadó, Bp. 1968.) c. könyvében.

²² Vö. Garai László: A tudat és a tudattalan dialektikus materialista fogalmához *Magyar Pszichológiai Szemle* 1961. 208-217.)

előadás ugyancsak a valamikor Uznadze által megalapozott beállítódás-elmélet tudattalan-koncepciójára épült.

A beállítódás a Grúziában egyeduralkodóvá lett elmélet szerint az a személyiséget jellemző általános *tudattalan állapot*, amely meghatározza, hogy milyen *különös tudattartalom* fog előállni egy belső *szükségletnek* és egy külső *sztuációnak* a találkozásából. Uznadze eredeti filozófiai elgondolása szerint az állatnál e két utóbbi tényezőnek a találkozása a *lét* szféráján belül (vagyis a tudat közvetítése nélkül) dönti el, hogy milyen tevékenységhez vezet; embernél a szükségletből *akarata*, a szituációból pedig *ismeret* lesz; s e kettő már a *tudat* szféráját alkotja – a lét és a tudat szférái között azonban van egy közvetítő, amely meghatározza, hogy a létből hogyan *fejlődik ki* a tudat, s ez az *ontológiai közvetítő* a *tudattalan beállítódás*.

A tbiliszi konferencián erről az eredeti filozófiai elméletről egyetlen szó sem esett, ami azért baj, mert enélkül nem vált egészen nyilvánvalóvá, hogy mi köze van annak, amit ez az elmélet tudattalannak nevez, ahhoz, amit a pszichoanalízis jelöl ezzel a szóval. Márpedig a konferencia valóban összehozott egymással olyan előadásokat, amelyeknél – e sorok írójának szerény, de határozott véleménye szerint – a közös szóhasználat mögött csak annyi fogalmi közösség volt, mintha a Matematikai Társaság és a Honvédség rendezne együttes tanácskozást a *tizedesekről*.

Hogy pedig ezzel a megállapítással semmiképpen sem értékítéletet kívántam megfogalmazni, ezt hadd bizonyítsam arra rámutatva, hogy a konferencia egyik legnagyobb érdeklődéssel várt és semmiféle csalódást nem okozó előadásának aligha volt sok köze ahhoz a jelenségvilághoz, amelyre a pszichoanalitikus szemléletű előadások vonatkoztak. Roman Jakobson tartotta a kérdéses előadást (olyan orosz nyelven, mintha nem telt volna el ötvenöt év azóta, hogy külföldre távozott, s hogy Majakovszkij megírta azt a verset, amelyben „Romka Jakobson”-ként emlegette, s amely közben középiskolai tananyagká válván ilyen néven tette őt „klasszikussá” az orosz nyelvterületen, messze túl azok körén, akik tudják róla, hogy a modern nyelvészet megteremtőinek egyike) és azt mutatta be benne, hogy a nyelv használata a beszédben hogyan lehetséges olyankor, amikor nem áll mögötte tudatos metanyelvi ismeret, csak egy tudattalan metanyelvi készség, amelynek – bizonyította – mindenki birtokában van. Mármost a készségek tudattalan megnyilvánulásáról a tevékenységben általában (így tehát a beszédtevékenységben is) ugyancsak színvonalas előadásban mutatta ki Galperin, hogy ehhez nemcsak a készség tudatosságára nincs szükség, de még arra sem, hogy akárcsak *nem tudatos módon pszichikusan* képviselve legyen a készség.

A beállítódás-elmélet képviselői, miközben az eredeti filozófiai elméletre még csak egy célzás sem esett, ismételten visszatértek azokra az igen egyszerű kísérletekre, amelyekkel az Uznadze-iskola a beállítódást empirikusan próbálja megragadni: pl. arra, amelyben úgy rögzítik a beállítódást, hogy a kísérleti személynek úgy adtak a kezébe újabb meg újabb golyópárt, hogy mindig ugyanabba a kezébe kerüljön a nehezebbik golyó, hogy majd azután, ha egyenlő súlyú golyókat kap a két kezébe, a rögződött beállítódás hatására a nehezebbhez szokott keze most könnyebbnek érezze a maga golyóját. Azt hallva, hogy a beállítódás az, amit ilyen eljárásokkal empirikusan megragadnak, az ember azt hihette, hogy ezúttal is valamilyen készségnek a kialakulásáról és utóbb valamilyen tevékenységben történő tudattalan megnyilvánulásáról van szó.

Holott a készség által tudattalanul irányított tevékenység esetében a felismerés csak ennyi: a lét szféráján belül mennek végbe olyan folyamatok, amelyekről, minthogy célirányosak, azt hihetnők, hogy kivitelezésükhöz az irányítás valamilyen tudati teljesítményére van szükség, de a tüzetesebb vizsgálat azt mutatja, hogy nem.

Míg az Uznadze által, s épp így a Freud által kezelt összefüggés, filozófiai elvontságban véve, nem az, hogyan boldogul tudat nélkül a lét, hanem inkább ez: boldogul-e tudat nélkül maga a tudat. Vagyis: előállhat-e bármilyen tudattartalom anélkül, hogy előzetesen már adva

lett volna valamilyen tudattartalom, amely által a későbbi egy, a tudaton belül érvényesülő törvényszerűség szerint generálódhatna? Ha „igen” a filozófiai válasz, akkor ezután fel kell mutatni egy olyan pszichológiai magyarázatot, amely leírja, hogyan áll elő az a tudattartalom, amely nem egy másik tudattartalomból és nem is ilyentől irányított módon jön létre, hanem magából a létből és csak a lét valamely szegmentuma által meghatározva. Hogyan keletkezik például egy szükséglet és egy szituáció találkozásából egy tudattartalom?

A kérdésre létezik az a közismert válasz, amely szerint a tudattartalom úgy alakul ki, hogy egy speciálisan e célra kifejlődött szerv, az idegrendszer leképezi a szervezetben előállott szükségletet is és a környezetben előállott szituációt is. Ami e háromságnak a középső tagját, az idegrendszert illeti, a tudat genezisére vonatkozóan vele összefüggésben felvetődő problémákra itt már csak azért sem kívánok kitérni, mert ezek tulajdonképpen a konferencián sem voltak képviselve.²³ A két szélső tag természetét illetően viszont meg kell állapítani, hogy *mind a szükséglet, mind a szituáció elvileg többértelmű*, ezért leképeződésükkel nem lehet magyarázni a tudat geneziséét, minthogy ez utóbbival kapcsolatosan a leglényegesebb kérdés talán éppen az, hogy *hogyan lesz a lét többértelmű meghatározottságából olyan egyértelmű tudattartalom, amely a maga egyértelműségét a létből látszik meríteni mint egy állítólag egyértelmű meghatározottság leképeződése*.

Ami a szükséglet többértelműségét illeti, és ennek eltűnését az egyértelmű tudattartalom generálódása során, ezt vizsgálta például a szociálpszichológia egyik klasszikus kísérlete. Schachter adrenalint fecskendezett be olyan kísérleti személyeknek, akiket megtévesztően úgy informált, hogy egy vitamininjekció hatását fogják rajtuk tanulmányozni. Amikor azután az adrenalin jellegzetes hatásaként előálltak azok a vegetatív tünetek (gyorsult és felerősödött szívdobogás, enyhe hányinger), amelyek a szervezetnek szükségleti állapotát képezték, egyes kísérleti személyek ezt az állapotot úgy tudatosították, mint indulatként kitörő dühöt, mások pedig úgy, mint indulatként kitörő jókedvet, attól függően, hogy a velük együtt „vizsgált” másik személy, aki valójában a kísérletvezető segédje volt, a kritikus pillanatban a kísérletvezető előzetes utasítása szerint „dühkitörést” vagy „mámoros jókedvet” imitált-e az igazi kísérleti személy előtt, látszólag „közös” szituációjuk hatására. Az adrenalin-injekcióval mesterségesen előidézett szükségleti állapot híján, a kísérletvezető segédje által „rögtönzött” színjátéknak önmagában nincs ilyen indulati tudattartalmat kifejlesztő hatása, ám az egyértelmű tudattartalom csak attól függően áll elő a többértelmű szükségletből, hogy meghatározott *jel* milyen *jelentést* ad neki, és *ez a jelentésadás a tudattalannak a teljesítménye*.

Másfelől a beállítódás-elmélet néhány képviselője azt vizsgálta, hogy a szituáció többértelműsége hogyan tűnik el az egyértelmű tudattartalom generálódása során. A kísérleti vizsgálat módszerének kialakításában Csehovnak egy (a *Három nővér*-ben megírt) ötletét hasznosították: a kormányzósági városka gimnáziumában kiosztják az osztály diákjainak az előző latin-órán írott dolgozatukat, s az egyik diák azon tűnődik, mit jelenthet az a *latin* szó, amelyet a dolgozata alján a tanár kezeírásával írva lát, de kiderül, hogy a latinnak vélt betűk valójában ciril betűk, amelyekkel a tanár közös anyanyelvükön odaírta véleményét azzal az orosz szóval, melynek jelentése: „szamárság”. A figyelemre méltó a vonatkozó kísérletekben csakúgy, mint Csehov tréfájában (vagy ha úgy tetszik, Karinthy Frigyesében, aki egy helyen

---

²³ Jellemző ebből a szempontból, hogy a konferencia egyik szimpoziумát a tudattalan problémájának modern neurofiziológiai (és klinikai) megközelítéseiről tartották ugyan, továbbá hogy az előzetesen közzétett konferencia-anyagok több mint tíz százalékát „A tudattalan neurofiziológiai mechanizmusai” c. fejezet (Prangishvili – Sherozia – Bassin: *Id. mű. I.* 557-780.) tartalmazza ugyan, ám a leközlött és az előadott anyagok túlnyomó többsége kizárólag a lét szféráján belül végbemenő tudattalan folyamatok idegi mechanizmusával foglalkozott, néhány szöveg pedig olyan idegműködésekkel, amelyek párhuzamosan zajlanak pl. a produktív gondolkodás aktusaival, anélkül, hogy szerepük ez utóbbiak genezisében szóba került volna.

rámutat, hogy ha egy angol regényben ezt olvasom: *eleven embercomb*, akkor ez más lesz, mintha ugyanez a betűsor egy magyar szövegben áll), hogy a latin vagy az orosz (s a magyar vagy az angol) szóra való beállítódás nemcsak egyfajta jelentést (ill. jelentés-keresést) hoz be a tudatba, hanem azt is eredményezi, hogy az ember a többértelmű szituációnak azt a részletét, ami az előtte levő lapra leírt alakzat, egyértelműen fogja fel. Az egyértelmű tudattartalom eközben attól függően áll elő a többértelmű szituációból, hogy meghatározott *jelentés* milyen *jelet* szervez belőle, és ez a *jelszervezés a tudattalannak a teljesítménye*.²⁴

A beállítódás-elmélet és a pszichoanalízis, miközben a tudat genezisének ugyanazon kérdésére keresik a választ, válaszuk lényegesen eltér egymástól, habár véleményem szerint, csak a hangsúly tekintetében, amelyet ugyanazon összefüggésen belül máshova helyez el az egyik és megint máshova a másik.

Így a beállítódás-elmélet azt hangsúlyozza, ahogyan a tudattalan instancia (a beállítódás) a szükséglet, illetve a szituáció többértelmű meghatározottságából azt, amire irányul, egyértelműként beemeli a tudatba.

Ezzel szemben a pszichoanalízis különböző irányzatai arra helyezik mindenkor a hangsúlyt, hogy az általuk számításba vett tudattalan instancia – a cenzúra, a felettes én (Freud) a szabadságtól való menekülés (Fromm), a másiknak a helye a struktúrában (Lacan) stb. – hogyan állja útját, hogy a szituáció, illetve a szükséglet többértelmű meghatározottságából az, ami ellen irányul, bekerüljön a tudatba.

A két szemléletmódnak egymáshoz való viszonya végül is csak olyan részleteket illetően került megfogalmazásra a konferencián, amelyek ebből az utóbb megjelölt, az azonos kérdésfeltevéseken belüli fennálló ellentétből tulajdonképpen gondolatilag levezethetők. Így többen rámutattak, hogy például Freudnál elvi ellentét van a tudat és a tudattalan között, míg Uznadzénál nincs – ami nem meglepő, ha tekintetbe vesszük, hogy a beállítódás-elméletben a tudattalan nem más, mint az, ami *hozzásegít* egy lét-meghatározottságot, hogy tudattartalommal fejlődjék, míg a pszichoanalízisben a tudattalan az, ami *megakadályozza* ebben.

Ilyen következményes részletet érintett az a fejtegetés is, amellyel jómagam megpróbáltam a konferencia második napjára meghirdetett kerekasztal-beszélgetés szelektált résztvevőinek és igen nagyszámú hallgatóságának figyelmét arra a különbségre felhívni, amely szerint a beállítódás-elméletben elejétől végig az egyénről van szó, míg a pszichoanalízis mind térben, mind időben meghaladja ezt a referenciát: térben, mert egy viszony-szerkezettel foglalkozik (akár ha olyan elemi viszony-szerkezettel is, mint az Ödipus-háromszög), amelynek az adott egyén csak egy helyét foglalja el – és időben, mert az egyén éppen adott pillanatát az egész élettörténetével szembeesíti, sőt, ezen is túllépve, az egész kultúrtörténettel.

Mások ugyanezt konkrét vonatkozásban fogalmazta meg, például abban a formában, hogy számon kérték az Uznadze-követőkön, milyen magyarázatuk van az indulatáttételre (transzferencia): arra az összefüggésre, hogy az aktuális szituáció egyes tényezőinek tudatosulását olyan struktúra határozza meg, amely nem ezé az aktuális szituációé, hanem olyané, amely az egyén vagy a kultúrkör östörténeti múltjában állott fenn (az összefüggés olyan jelenségekben nyilvánulna meg, hogy például főnökömre áteszek olyan indulatokat, amelyeket apámmal szemben tápláltam, vagy kedvesemre olyanokat, amelyeket anyám iránt, miközben annak

---

²⁴ Az utóbbi időben teret hódít a tudattalan olyan értelmezése, amely a jelentésadásnak és a jelszervezésnek (vagy legalábbis termékeiknek: a jelentésnek és a jelnek) hangsúlyozására épül. A tbilisi konferencián ilyen elméleti értelmezést mutatott be pl. Buda Béla „Szavak, fogalmak és a viselkedésszabályozás: a tudattalan szemantikai elméletéhez” c. előadásában (téziseit lásd Prangishvili - Bassin - Sherozia, id. mű, III. 310-312).

idején, a gyermekkor aktuális szituációjában már ezt a viszonyt is az Ödipus-háromszög kultúrtörténeti alakzata határozta meg).

Ezeknek a szemléleti különbségeknek (és azonosságoknak) az érdemi vitájára a kerekasztal-beszélgetés a maga kiszabott két órájával, sajnos, nem sok lehetőséget kínált. Kár, mert egy ilyen vita előbbre vitte volna annak a programnak a teljesítését, amelyet Serozija a konferencia megnyitáskor tartott beszédében igen rokonszenvesen fogalmazott meg: „Itt a teremben ülnek freudisták és ülnek a beállítódás-elmélet követői” – mondta. „Sok meglepőt tudunk egymással közölni a tudattalan jelenségekről, de közben nem szabad elfelejtenünk, hogy sem önöknek, sem nekünk nincs általános elméletünk a tudattalanról. Ennek a konferenciának az a célja, hogy a végén közelebb kerüljünk a tudattalan általános elméletének a kidolgozásához, mint az elején voltunk.”

Lacan

Valójában az Uznadze-követők ellenpólusát nem annyira a freudisták, mint inkább Lacan elméletének követői alkották. Képviselőtükben az első plenáris ülésen főreferátumot tartott Leclaire (sőt, mondhatni: két és fél főreferátumot, mivel a megszabott 30 perc helyett 75-öt beszélt; és amikor egy óra elteltével az elnök – aki történetesen nem a házigazdák közül került ki, hanem a nyugat-berlini Ammon volt – diszkréten figyelmeztette, az előadó méltósággal teljes hangon kijelentette: „Nem tűrök semmiféle cenzúrát!”). Előadása igen színvonalas volt, de sajnos a hallgatóság részéről nemcsak hasonlóan magas színvonalat előfeltételezett (ami különben, ha a hallgatóságnak öt napon keresztül nem lankadó érdeklődését és csak az egyes előadások érdemének megfelelően lankadó figyelmét tekintetbe vesszük, helytálló előfeltételezés volt), hanem a lacanianizmus előzetes ismeretét is.

Ami azért sajnálatos, mert reálisan nemcsak ennek szinte teljes hiányával kellett volna számolnia, de egy olyan, szinte általános szemlélettel is, amely *legalább végső soron, mindig egy egyénből indul ki és legalább végső soron, mindig az adott egyénhez tér is vissza*, amely Freud transz-individuális kalandozásait is csak addig tudja követni, amíg azok nem zárnak ki egy ilyen visszatérést. Mármost az ilyen szemléletnek, minden hajlandósága mellett is, roppant nehéz követnie Lacan olyan fundamentális megállapításokban, mint hogy a „tudattalan úgy van strukturálva, mint egy nyelv”, vagy hogy a nyelv struktúrája még legvégső soron sem vezethető vissza az egyénhez és semmiképpen nem érhető tetten, például az egyén beszédének struktúrájában.

Vagy mint ez: „A tudattalan a másiknak a diszkurzusa”²⁵. Az uralkodó szemlélet a tudattalant legalább végső soron az egyéni belüli instanciának szereti tudni, s így egy ilyen megfogalmazás hallatán arról vár kiegészítő információt, hogy a „másiknak a diszkurzusa” miképpen „interiorizálódik az egyikben”, vagyis az adott egyénben, akinek szemszögéből az uralkodó szemlélet elrendezi a világot. Holott Lacannál a „másiknak a diszkurzusa” a struktúrájának olyan helyéről származik, amelynek *mássága* elvileg feloldhatatlan az interiorizáció vagy az empátia pszichotechnikai fogásai által vagy bármilyen egyéb úton. Így azután a konferencia hallgatósága által is (feltehetőleg) túlsúlyban képviselt szemlélet (feltehetőleg)

---

²⁵ „Discours de l'autre” – a „discours” fogalma olyan nyelvhasználat, amelynek szubjektuma nem a fizikai egyén, aki pl. hangszalagjával fizikailag hangrezgéseket kelt, amelyek megfelelnek szubjektív szándékainak és a nyelv objektív mintáinak, hanem egy szociális struktúrában kialakuló helyek egyike, amely éppen e discours révén különül el más helyektől, vagy legalábbis általa nyilvánítja meg más helyektől való különbségét. Ennek megfelelően azután, pl. az „én” ebben a fogalmi körben nem egy fizikai egyénnek saját magára vonatkozó öntudata, hanem az a hely a szociális struktúrában, ahonnan a discours-t aktuálisan produkálják.

nem kedvezett annak, hogy Leclaire fejtegetéseit követni tudják, amikor ezekben ahhoz a további fundamentális megállapításhoz ért, hogy „metanyelv nincs”.

Ebből a tételből Lacan rendszerében a nyelv elvi többértelmősége következik: minthogy a metanyelv tartalmazná azokat a szabályokat, amelyek alapján meg lehetne egymástól különböztetni a „helyes” és „helytelen” nyelvi építményeket, az egyetlen tényező, amely ilyen szabályok híján a nyelvből felépíthető jelek meghatározott körét kizárja, a tudattalan, vagyis az, hogy a jeleknek ez a kizárt köre „a másiknak a diszkurzusa”. A társadalmi struktúrában kialakuló helyekhez Lacan elmélete szerint olyan diszkurzusok tartoznak, amelyek egymást zárják ki kölcsönösen és csak így alakítják ki az egyértelműség(ek)et. Amikor az így kialakult egyértelműséget annak tulajdonítják, hogy a nyelv „tényleg” egyértelmű, amikor a „másiknak a diszkurzusa” által kizárt lehetőséget úgy rögzítik, mint ami „tényleg” tiltva van egy metaszintű szabályrendszer által, olyankor a „másiknak” a pozíciója hatalmi pozícióvá rögzül, s a „tények” csak ennek ideologikus eszközei.

A pszichoanalitikus kúra nem is tesz mást, fejtegette egy másik lacaniánus előadás, mint lebontja ezt az ideológiát, amely a kölcsönös kizárások valamelyikét mint „tényszerűt” tünteti ki, s ezáltal a sikeres kúra a hatalmi pozíciót redukálja egyszerűen a „másiknak” a pozíciójává; úgy hogy egy rendszer demokratizmusának mértéke az előadó szerint az, mennyire meri megengedni a pszichoanalitikus praxist, amely a hatalmi pozíciót így veszélyezteti.²⁶

Ehhez pedig egy további lacaniánus előadás még azt tette hozzá, hogy a pszichoanalitikus praxissal szemben az alkalmazott pszichológiát és a pszichiátria praxisát – az előadó (Roudinesco) véleménye szerint – éppen az jellemzi, hogy az ideológia erősítésével rögzíti a hatalmi pozíciónak való alávetettséget.

Praxis

A franciák (és nemcsak a lacaniánusok) megújuló kísérleteket tettek arra, hogy az odahaza 1968 után megszilárdult gyakorlatuknak megfelelően a tanácskozásba a *tudományos teória* legszerveesebb meghatározó részeként bevonják a *politikai praxis* kérdéseit. A konferencia többi – hazai és külföldi – résztvevője pedig szintén a maga megszilárdult gyakorlatának megfelelően járt el. Úgy hogy a tanácskozás végig megőrizte akadémiai jellegét.

Ebben a különös legfeljebb az volt, hogy a tanácskozás a tudomány szűkebben értelmezett illetékességi körébe beletartozó praxisnak a kérdéseitől is steril maradt.

A konferencia félidejében a résztvevők egy csoportját meghívták a Grúz Televízióba egy kerekasztal-beszélgetésre, amint megfogalmazták: *a tudattalan energiák felszabadításáról*.

A beszélgetés előtt két filmet vetítettek. Az első komszomolisták kéthetes jutalomműködéséről szólt, ahol a szokásos szórakozások helyett azt játszották, hogy a szervezők által előre megadott készletből ki-ki választott magának egy amerikai nevet és sematikus jellemezett személyazonosságot, és például „Betty Smith Los Angeles-i hanglemezkereskedési alkalmazott”-ként töltötte el a két hetet, hasonló módon „amerikanizált” társaival különböző (részben a szereplők, részben a rendezők által) rögtönzött szituációkban – angolul beszélgetve, és e cél érdekében, mintegy mellel, meg is tanulva az angol nyelvet. Mindez ugyan nem a (műke-

---

²⁶ Ezt az előadást Cathérine Clément tartotta, aki egy tanulmányában, amelyet a *Pour une critique marxiste de psychoanalyse* címmel Lucien Sève-vel és (a konferencián ugyancsak résztvevett lacaniánus) Pierre Bruno-val együtt összeállított kötetben az FKP kiadójánál tett közzé (Éditions Sociales, Paris, 1973) megítélésem szerint az egyetlen olyan részletesebb ismertetését adja Lacan elméletének, amely a be nem avatott olvasó számára is – megfelelő szellemi erőfeszítés mellett – érthető.

delő szinten elkészített) filmből derült ki, hanem a módszert feltaláló (és szabadalmaztató) bolgár Lozanovnak a beszélgetés során elhangzott (szűken mért) szavaiból.

A második film azonban filmként is katartikus hatású volt: mintegy tizenöt-husz különböző korú és nemű, de egyaránt súlyosan dadogó embert láttunk, amint hozzátartozóikkal zsúfolt színházi nézőtér előtt a dadogás kibírhatalanná fokozott görcséből kibontakozva megszólalnak, hogy a szemünk és fülünk láttán-hallatán egyre hosszabbá és bonyolultabbá váló mondatokban, egyre mámorosabb felszabadultságban tudassák a nézőtéri tömegben ott ülő hozzátartozóikkal, hogy nem dadognak *nekik* többet.

A két film valóban olyan eljárásokról szólt, amelyek „a tudattalan energiáit szabadították fel és hasznosították békés célokra” azáltal, hogy címzettjük nem az egyén volt (mint ez az uralkodó szemléletnek megfelelően általánosan szokásos, legyen szó akár oly nyilvánvalóan nem egyéni teljesítmény tanításáról vagy gyógyításáról, mint a beszéd), hanem *az a hely, amelyet a szociális struktúrában elfoglal*, miközben „energiáit” megnyilvánítja: nem angol szavakat, nyelvtani szerkezeteket vagy anglicizmusokat tanítottak, hanem azt a szociális pozíciót, ahonnan csak angolul lehet beszélni – és nem a dadogást mulasztották el, hanem azt a pozíciót a „dadogó” viszonyainak szociális rendszerében, ahonnan csak dadogva lehet beszélni.

Mármost a filmek megtekintése után a tudattalan jelenségvilág meghívott szakemberei közül egyesek rögtön elhárították a vitában való részvételt, mások félóra feszengés után a konferencia folytatódására hivatkozva bontottak (kerek)asztalt. A félóra során pedig válaszul a riporter sürgető kérdésére, mely a látottak okát firtatta, olyan tudományos megállapítások hangzottak el, mint (szó szerint megjegyeztem): „a dadogás súlyos dolog, ezt el kell ismerni, de még a rákot sem tudjuk gyógyítani”.

Hogy egy tudományos elméleti tanácskozás résztvevője mitől kezd el dadogni, ha az akadémiai esemény szünetében a gyakorlat tesz fel neki kérdést – ez olyan probléma, amely szintén a Tudattalan-konferencia napirendjére kíváncszna.

Azt azonban a rendezvény résztvevői meglehetősen széles körű egyetértéssel állapították meg, hogy a tbiliszi konferencia pusztán elméleti tanácskozásként is – gyakorlati tett volt.

Létezik-e az agyelmélet?

Jegyzetek a 16. Filozófiai Világkongresszus vitájához a tudatról, az agyról és a külvilágról²⁷

„Dolog-e az Ön agyelmélete, vagy pedig nem létezik?” – kérdezte John C. Eccless professzor Mario Bungétól abból az alkalomból, hogy az utóbbi azzal kezdte előadását (amelyet Rodolfo Llinás-szal írt), hogy megfogalmazta azokat az ontológiai téziseket, amelyeket szerinte minden tudomány elfogad és amelyeknek elseje így hangzott: „Minden, ami létezik, konkrét dolog, amelynek tulajdonságai vannak.”

A vita során azután nem derült ki, belátta-e az előadó annak logikai szükségszerűségét, hogy saját elméletéről, amennyiben azt létezőnek vallja, elismerje, hogy ez is egy konkrét dolog, vagy ha konkrét dologiságát illetően kételyei támadnak, döbbenjen rá, hogy elmélete – saját kiinduló tételének erejénél fogva – nem is létezik. Ehelyett kísérletek történtek rá, hogy a tételt Bunge, a neves kanadai materialista más előadások megállapításainál használja olyan műszer gyanánt, amellyel kimutathatók ezen megállapítások idealista „tulajdonságai”. Tadeusz Jaroszewski előadásának egyik mondata például így hangzott: „Az ember lényege a

---

²⁷ Az eredeti szöveg megjelent: *Világosság*. 19. (1978). 761-766.

társadalmi viszonyok összessége.” Mire Bunge felhívta az előadó figyelmét, hogy az „összesség” („ensemble” – a francia nyelvű szövegben használt szó „halmaz”-t is jelent) nem egy dolog, hanem egy fogalom, az emberről tehát az állított, hogy lényege egy fogalom, ami pedig szintiszta idealizmus, bizony.

Jaroszewski sajnos nem reflektálhatott a megjegyzésre, minthogy távollétében olvasták fel előadásának szövegét. Kár: ha jelen lett volna, talán elmondja, hogy az inkriminált idealista tézis nem az övé. Hanem Marxtól idézte, egyikét a Feuerbachról szólóknak. Amelyek tárgya éppen az olyan materializmus, amelynek számára minden, ami létezik, konkrét dolog; s amelynek ezért „az a fő fogyatéka, hogy a valóságot [...] csak az objektum [...] formájában fogja fel”. A Marx-féle jellemzés sok materialistának illett rá a felfogására a 16. Filozófiai Világkongresszusnak is azon szekciójában, amely a tudatnak az aggyal és a külvilággal való összefüggését tárgyalta.

Ez a materializmus jutott például kifejezésre J. J. Smart (Canberra) előadásában, amelynek közönsége megtudhatta, hogy egy olyan történet leírásához, amelyben egy keselyű lecsap egy nyúlra, nincs szükség olyan kifejezésekre, mint pl. „a keselyű meglátja a nyulat” – a jelenség tökéletesen leírható a természettudományok szellemében oly módon, hogy a nyúl testfelületéről visszaverődő fényingerek elérik a keselyű szemének recehártyáját, az itt kiváltott ingerület átkapcsol a megfelelő agyi központokba, majd további átkapcsolások eredményeképpen oly módon változtatja meg a keselyű röppályáját, hogy az éppen a megfelelő időpontban metszi a nyúl tovahaladási pályáját.

*

A kérdés, hogy létezik-e egy agy-elmélet, amelyet egyszer valaki kialakított, s hogyha létezik, vajon nemcsak dologként létezik-e, tulajdonképpen már ekkor feltehetővé vált, noha Ecclès csak később, a délutáni szekcióülésen fogalmazta azt meg a fentebb említett összefüggésben. Tudunk például olyan *dolgokról*, mint húsz évvel ezelőtt megjelent könyvek, amelyek szerzői, pl. Sz. L. Rubinstein, megfogalmazták, hogy egy materialista pszichológia-elméletnek két kérdésre kell *egyszerre* válaszolnia:

- 1., mi az összefüggés a lelki jelenség és az agyban végbemenő folyamat között?
- 2., mi az összefüggés a lelki jelenség és a környezetben zajló történések között?

Az említett dolgokban húsz év óta az is olvasható, hogy a két kérdés azért kettő, mert olyan jelenségről van szó, amely egyfelől a szervezeten belül áll elő, másfelől a szervezeten kívül létező tárgyak tekintetében kell az állat vagy az ember viselkedését célszerűen orientálnia. Létezik-e azonban másképp, mint húsz évvel ezelőtt nyomdai úton előállított dologként egy olyan filozófiai elmélet, amelynek a témával húsz évvel később foglalkozó filozófiai kongresszus nemcsak a megoldásait, de még a kérdésfeltevéseit is figyelmen kívül hagyja? Azt a kérdést például, hogy ha a keselyű agyában tényleg csupán ingerületek cirkulálnak, és ha a lelki jelenség nem más, mint ami a keselyű agyában végbemegy, akkor mindennek alapján hogyan történik annak regisztrálása, hogy az, ami a keselyű optikai teréből éppen fényingereket küldött a recehártyába – egy nyúl volt.

Addig azonban, amíg majd Ecclès felteszi a kérdést, még sokminden hátra van. Például magának Ecclèsnek a plenáris ülésen tartott előadása.

Ecclès a bevezetőben bejelentette, hogy mindaz, amit mondandó lesz, Popper azon filozófiai elgondolására épül, mely szerint három világ létezik:

- 1., a teljes anyagi világ, beleértve az emberi agyat és az ember alkotta tárgyakat;

2., a tudatos tapasztalatok világa, beleértve a közvetlen környezeti és szervezeten belüli tapasztalatokon kívül az emléket, a képzetet, a gondolatot is, sőt az Én-t (self) mint mindezen tapasztalatok alanyát;

3., a kultúra világa.

Az előadó e három világ térképén úgy helyezte el a maga álláspontját, hogy szigorúan elhatárolta azt a radikális materializmusétól, amely csak az 1. világot ismeri el; a pánpszichizmusétól, amelynek számára az 1. és a 2. világ egymástól elválaszthatatlan; az epifenomenalizmusétól, amelynek számára az 1. világ egy részében (ti. az agyban) lezajló folyamatokkal párhuzamosan történnek a 2. világ eseményei, anélkül, hogy e kettő között bármilyen oksági összefüggés állna fenn; végül az identitás elméletétől, amely a 2. világot úgy fogja fel mint az első világ egy részével (az agyban lezajló folyamatokkal) azonosat.

Ecclès az ily módon elhatárolt saját álláspontját *dualista-interakcionista* elméletként nevezte meg, utalva rá, hogy részletesebb kifejtését abban a könyvben találhatja meg a hallgatóság, amelyet Popperrel együtt írtak, és, mint mondotta, kihívó szándékkal neveztek el így: „Az Én és az agyveleje”1977: *The Self and its Brain*. Springer International.

Az, hogy az álláspont negatív elhatárolásában csakúgy, mint pozitív kifejtésében a három világból kettő lett, nem annyira a logikai szépség szemszögéből érdemel figyelmet (vö.: „A négy evangelista a következő három: Dávid és Góliát”), mint inkább azért, mert az a „világ”, amelynek összefüggései a témával Ecclès előadásából éppúgy kimaradtak, mint az általa negatív felsorolt négy képletből (amelyek különben valamennyien képviselve voltak a többi előadásban): *a kultúra*.

Pontosabban, amint erre a plenáris ülés elnöke, Mátrai László rámutatott a bevezetőjében, ha a kultúra vagy általában a történelmi vonatkozás szóba került, úgy ez mindig a természettudományos megközelítés rovására történt, az agyműködés vonatkozásainak a tekintetbe vétele pedig éppígy zárta ki mindig, hogy a tudat történelmi-kulturális összefüggései tekintetbe vétnének. A plenáris ülés egyik előadójának az elnök előlegezte ugyan azt a bizalmat, hogy neki majd sikerülni fog ezt a dilemmát megoldania, minthogy az a szellemi kör, amelynek tradícióit ez az előadó képviselhette volna, egy ilyen megoldásnak nem csak az irányát jelölte ki, hanem az első – a legfontosabb – lépéseket is megtette a kijelölt irányba; az elhangzott előadás azonban afelől győzött meg, hogy e tradícióknak – a Vigotszkij-iskola hagyományainak – figyelmen kívül hagyásával még olyan kiváló szaktudós is, mint amilyen B. Lomov, csak az elnök megállapításának érvényességi körét tágította.

Ecclès, a Nobel-díjas agykutató azonban nem a történelmi-kulturális összefüggés javára korlátozta azt az igényt, hogy a tudat jelenségeit az agy mechanizmusával magyarázza: nála a tudat – láttuk – önálló magyarázó elvvé lép elő, amely az agyból és a külvilágból (az „1. világ”-ból) kiinduló magyarázatot nélkülözhetetlen módon egészíti ki, a kultúrából (a „3. világ”-ból) kiindulót viszont zárójelbe teszi. Az agy és a külvilág együttese egyfelől és a tudat másfelől Ecclès számára két egyenrangú tényező, amely egymással kölcsönhatásban áll („dualista interakcionalizmus”). Az, hogy eközben előállnak a kultúra világának a jelenségei, amelyek az egyének tudatától éppúgy függetlenek, mint az egyének agyvelejétől, csupán kísérő jelenségek (epifenomének) fellépését jelenti. Ecclès tehát úgy kezeli a kultúrát, mint az általa elutasított epifenomenalizmus – eggyel alacsonyabb szinten – a tudatot: mint ami csak kíséri, de sehogyan sem befolyásolja a lényeges kölcsönhatást, amely az epifenomenalizmus számára az agy és a külvilág között megy végbe, míg Ecclèsnél e kettőnek az együttese a kölcsönhatásnak az egyik pólusa, a tudat pedig a másik.

Feltételezhető, hogy e sajátos azonosság az Ecclès által bírált epifenomenalizmus logikája és az ő saját elméletének a logikája között lehetőséget adna egy olyan megoldásra, amely most már az agy-külvilág komplexumot is és a tudatot is ugyanarra a pólusra helyezné és azt

állítaná, hogy ez az együttes van kölcsönhatásban az ellentétes póluson elgondolt kultúrával. Ez a formális megoldás azonban még nem nyújtana választ arra a kérdésre, hogy ténylegesen mi és hogyan történik akkor, amikor egy akár olyan egyszerű lelki jelenségben, mint amilyen a tárgyak színének vagy nagyságának az észlelése, *egyszerre nyilvánul meg az agy és a kultúra mechanizmusa*.

Mielőtt azonban az agy és a kultúra mechanizmusa közötti kölcsönhatás Eccless által nem (és a 16. Filozófiai Világkongresszuson senki által sem) érintett kérdésére részletesebben kitérnénk, előbb nézzük meg, milyen tények készítenek egy agykutató természettudóst arra a következtetésre, hogy a tudat az agy és a külvilág együttesén kívül létezik és ezzel az együttesrel kölcsönhatásra lép.

Eccless bemutatta, milyenek ismerjük ma az agy finomszerkezetét, mit tudunk az idegsejtek elhelyezkedéséről és a közöttük fennálló kapcsolatokról. Rámutatott, hogy egy ilyen szerkezet nem alkalmas arra, hogy a bemenetén a környezetből belépő fizikai ingerekből előállítsa a tudati jelenségeket, amelyek a rendszer kimenetén megnyilvánulnak (a célirányos viselkedésben, a beszédben). Következésképp vagy azt kell feltételeznünk, hogy a tudati jelenségek a központi idegrendszer kimenetén sem lesznek, vagy pedig azt, hogy már a bemenetén is megvoltak.

Az előbbi feltevést Eccless elutasítja, méghozzá egyebek között egy igen figyelemre méltó érveléssel. Ahogyan az agy komplexitása növekszik, mondja, úgy válnak egyre fejlettebbé a 2. világnak a jelenségei. Mármost „az evolúciós elmélet szerint csak azok a struktúrák és folyamatok fejlődhetnek a természetes kiválasztódásban, amelyek jelentős mértékben elősegítik a túlélést. Ha 2. világ impotens” (pl. ha létezése csupán az ember önmegfigyelő tudatának az illúziója, vagy pedig ha létezik ugyan, de csak kísérő jelenséggé, amelynek semmilyen biológiai hatása nincsen), „akkor fejlődésével az evolúciós elmélet nem tud elszámolni.” Érdemes megjegyezni, hogy ez a gondolatmenet tökéletesen érvényes az ún. „3. világ”-ra is, hiszen az emberi társadalom is a természetes kiválasztódás termékeként állt elő, a társadalom által kialakított kultúra is fejlődik, és a kultúra fejlődésében is az egyes teljesítmények szelektálódása és fennmaradása függ attól (bár távolról sem kizárólag attól), hogy mennyiben segítik az emberi társadalom túlélését.

Marad tehát Eccless számára annak tételezése, hogy az „öntudatos lélek” (self-conscious mind) eleve létezik, mint „2. világ”, és az agykéreg működési egységei, az egyenként mintegy 2500 idegsejtből felépülő modulok (pontosabban a kb. 4 millió modulnak csak egy része, ez is csak megfelelő aktivitási szinten) szolgál ablakul, amely az „1. világ”-ból (vagyis az anyagi kozmoszból) a „2. világ”-ba nyílik.

*

A vitának talán egyetlen valóban érdekes mozzanatára az nyújtott alkalmat, hogy részt vett rajta egy másik agykutató, Szentágothai János is, akinek az empirikus és elméleti eredményeit széleskörűen felhasználta Eccless a fenti filozófiai meta-elmélet konstruálásához és bemutatásához. Mármost Szentágothai ugyanezeknek a szaktudományosan értelmezett adatoknak az alapján egy merőben más, materialista filozófiai meta-teóriát terjesztett elő.

Ecclesséhez hasonlóan Szentágothai kiindulópontja is az volt, hogy azok a kapcsolatok, amelyek precízen haladnak egy-egy modultól ugyanazon agyfélteke vagy az ellenkező oldali agyfélteke meghatározott moduljaihoz, nem nyújtanak elégséges szerkezeti alapot egy olyan működés leírásához, amilyen a lelki működés, különösképpen pedig az ember tudatos lelki működése. Ő azonban az olyan struktúrákon kívül, amelyekben precíz – tehát meghatározott modultól meghatározott másik modulhoz haladó – huzalozás kapcsolja össze az egyes működési egységeket, ún. dinamikus mintákkal is számolt. Ezek úgy állnak elő, hogy bennük a két félteke moduljainak nagy száma vesz egyszerre részt, méghozzá úgy, hogy ezek

mindegyike az összes többivel néhány lépés közvetítésével többszörösen is kapcsolatban van (tehát úgy, hogy pl. **A B**-n keresztül is, de **C**, majd **D** közvetítésével is kapcsolatban áll **E**-vel, amely a kapott impulzusokat **A**-hoz is és **C**-hez is visszakapcsolja, stb.). Az eleve adott szerkezeti kapcsolatoknak ez a többszörössége azt eredményezi, hogy végülis csak a működés során dől el, hogy milyen szerkezetek rögződnek működési egységként.

A működési szerkezeteknek ezt a dinamikus szerveződését Julesz Béla kísérleteinek értelmezésével demonstrálta az előadó. Ismeretes, hogy ha két szemmel nézünk egy tárgyat, akkor a bal szem egy kicsit balról, a jobb szem pedig egy kicsit jobbról a tárgy mögé lát, úgy, hogy a két szem által látott kép egy kicsit eltér egymástól. Ennek az eltérésnek az eredménye az, hogy bár mindkét szem külön-külön sík képet kap a tárgyról, két szemmel a tárgyat mégis mélységében látjuk. Ezt az élményt mindenki tudatosan is átélte, aki látta az ötvenes évek elején Budapesten rövid ideig működött térhatású mozi előadását, vagy aki ún. sztereoszkópikus diánézóval szemlélt tájképeket, amelyekben meghökkenve látta, hogy mi van az előtérben és mi van a háttérben. Mindezekben az esetekben az élmény bekövetkezését segíti, hogy „értelmes” tárgyak együttesét szemléljük, amelyekről tudjuk, hogy melyiknek kell közelebb lennie és melyiknek távolabb. Mármost Julesz komputerrel pontok véletlen, tehát értelmetlen halmazát vitte rá egy lapra, majd egy másik lapon e pontok mindegyikét úgy toltta el a komputer, amint az „értelmes” tárgyak pontjai eltolódnak, amikor bal szemmel nézésből jobb szemmel nézésre váltunk át. Ha lehetővé teszik, hogy a kísérleti személy e két ponthalmazt úgy nézze egyszerre, hogy mindegyik szemével csak az annak megfelelő ponthalmazt lássa, akkor egy ideig pontok rendezetlen halmazát fogja látni, majd mintegy nyolc másodperc elteltével a pontok káosza hirtelen térbe rendeződik: a kísérleti személy ettől kezdve tisztán látja, hogy a halmaz mely része van „közelebb” és melyik része „távolabb”. A kísérlet igazi különleges tapasztalata ezután következik: ha a kísérleti személy több óra elteltével újra megnézheti a kísérleti ábrát, vagy ha hasonló módon szerkesztett más ábrát mutatnak neki, többé nincs szüksége nyolc másodpercre a térhatás előállításához, ez a tényleges fizikai alapot tulajdonképpen nélkülöző, tisztán pszichikus teljesítmény úgyszólván azonnal előáll. Szentágothai értelmezése szerint az történt, hogy e pszichikus teljesítményhez szükséges szerkezet az agyban nem volt meg, de működés közben dinamikus mintaként előállt és a nyolc másodperc alatt ily módon kialakult szerkezet a további pszichikus teljesítményekhez már működőképesen rendelkezésre állt.

Szentágothai tehát bizonyította annak lehetőségét, hogy ha az agyban a precíz huzalozás révén adott szerkezeteket nem is lehet úgy tekinteni, mint olyan mechanizmust, amelynek működéseként előáll a lelki jelenség, a dinamikus mintaként működés közben előálló struktúra lehetőséget nyújt ilyen – materialista filozófiai – értelmezésre.

*

A központi idegrendszer dinamikus szerveződésének a gondolata már korábban felvetődött a pszichikum, az agy és a külvilág összefüggéseivel foglalkozó szakirodalomban. Ami Szentágothai János Düsseldorfban előterjesztett agyelméletének tudományos újdonságát ezekkel szemben megadja az az, hogy az agy finomszerkezetére vonatkozó felfedezésekre (elsősorban saját felfedezéseire) épül, míg amazok holisztikusan vagy formálisan közelítették meg az agy struktúráját. A holisztikus megközelítés esetében az agy egészéből indultak ki, ezen belül megkülönböztették az agykérget és a kéreg alatti központokat és a további tagolás során olyan nagyobb működési egységekig jutottak el, mint a látó-, halló-, a mozgásérzékelő, a mozgatóközpontok, illetve ezek olyan nagyobb részterületei, amelyek sérülése valamilyen észrevehetőbb károsodást eredményez valamilyen pszichikus működésben. A formális megközelítésre a kibernetika és az információ-elmélet kialakulása, valamint az általános rendszerelmélet megjelenése kínált lehetőséget: ezek az elméletek a matematikai formalizálás olyan eszközeit alakítják ki, amelyek lehetővé tették, hogy olyan modelleket szerkesszenek,

vagy legalábbis írjanak le, amelyek működése egyik vagy másik pszichikus működést utánozta és tudományosan indokolt reményt nyújtott arra, hogy a hasonló működés mögött meghúzódó szerkezet is hasonló ahhoz, amely az agyban e pszichikus teljesítményeket produkálta.²⁸

A központi idegrendszer dinamikus szerveződésének egyik elgondolását érdemes most újra felidézni a düsseldorfi kongresszus fényében (vagy árnyékában), minthogy ez az elgondolás a maga hiányával volt mindvégig jelen, újra meg újra felvetve az Ecclès-féle kérdést: létezik-e másképp, mint könyvtárak polca és porrétege között elfekvő dologként egy elmélet, ha ennek *válaszaira* egy tudományos világtudományos kongresszus tizenöt évvel később (vagy még akkor sem) adja meg a kérdést?

A *funkcionális rendszerre* vonatkozó elméletről van szó, amelyet az 1956-ot követő évtizedben dolgoztak ki, elsősorban szovjet pszichológusok és fiziológusok. Olyan történelmi korszakban, amelyben különlegesen kedvező módon kapcsolódtak össze olyan különböző tudománytörténeti folyamatok, amelyek együttese vezette el – egyebek között – ehhez a tudományos eredményhez.

Problémánk összefüggésében három folyamatot kell megemlíteni:

1. A dogmatizmus ellen általánosan kibontakozott mozgalom keretén belül napirendre került annak a dogmatizmusnak a kritikája is, amelyet Pavlov agyfiziológiai kutatásainak eredményei körül alakítottak ki. 1961-ben a Szovjet Tudományos Akadémia és az Oroszországi Orvostudományi Akadémia együttes rendezésében tartott tudományos tanácskozáson, amelynek tárgya a magasabbrendű idegműködés volt, megtörtént az iskola hivatalos trónfosztása is.²⁹ Ebben a folyamatban bontakozott ki Rubinstein – fentebb már említett – kései filozófiai munkássága, valamint N. Bernstein ugyancsak kései fiziológiai kutató tevékenysége. Rubinstein egyebek között megállapította, hogy a környezet ingereinek a legegyszerűbb feldolgozásához is szükség van valamilyen mozgásos válaszra, Bernstein pedig, hogy a legegyszerűbb mozgás megszervezéséhez is nélkülözhetetlen a mozgás eredményéről érkezett ingerek felfogása. A Pavlov-féle reflex-ív, amelynek elképzelése szerint az érzékszervbe érkező inger az agykérgi központban átkapcsolódva kiváltja válaszként valamely szerv működését, átalakult reflex-gyűrűvé, amelynek elgondolása a környezeti tárgyból indult ki és ugyanoda tért vissza oly módon, hogy kiderült, hogy ennek valamilyen pszichikus leképezése minden magasabb rendű idegfiziológiai működésnek egyik feltétele. Ily módon a pszichikumról már ekkor megállapították, hogy alapvető élettani fontosságú működésekhez nélkülözhetetlen. Ezzel az Ecclès által megfogalmazott, fentebb idézett követelmény, hogy a lelki jelenségnek nélkülözhetetlen szerepe legyen a túlélésben, majdnem két évtizeddel korábban evidenciaként vonult be egy nem-dualista agykutatásba.

2. A kibernetikára (mint burzsoá áltudományra) vonatkozóan a dogmatizmus által megfogalmazott tilalom feloldásával egy (sőt, több egymással érintkező) matematikai szaktudomány teljesen kifejlett alakjában kínálta a lehetőséget arra, hogy a tárgy észlelésének és a mozgás szerveződésének fent említett körkörös jellegét (a reflex-gyűrűt) a formalizálás egzaktságával írják le. A „visszajelentés” azóta közismertté vált fogalma segítségével foglalta össze Anohin³⁰, hogy milyen formális feltételei vannak egy funkcionális rendszer

---

²⁸ Annak idején jelen sorok szerzője kétrészes cikkben számolt be a Világosság olvasóinak e kibernetikai kaland néhány – a mai véleménye szerint mindmáig maradandó – eredményéről.

²⁹ Vö. Filozófiai problémák a magasabb rendű idegműködés fiziológiájában és a pszichológiában. Akadémiai Kiadó, 1960.

³⁰ P. K. Anohin: Fiziológia és kibernetika. „A kibernetika filozófiai problémái” c. kötetben, Gondolat, 1963., 251-289.

szerveződésének. Elemzése szerint ehhez a környezetből a szervezetbe belépő ingerek afferens szintézisére, ennek alapján döntéshozatalra, a hozott döntés tárolására egy sajátos cselekvés-akceptorban, a cselekvés eredményeinek visszajelentésére, a visszajelentett információnak a tárolt döntéssel való egybevetésére, s végül az egybevetés eredményének megfelelő korrekciókra van szükség. A továbbiakhoz fontos megemlíteni, hogy a funkcionális rendszernek ez a leírása kizárólag a szervezeten, elsősorban pedig a központi idegrendszeren belüli struktúrákkal számol – környezeti tárgyak csak mint az afferentáció és a reafferentáció (visszajelentés) forrásai jönnek tekintetbe.

3. A marxizmusnak a XX. Kongresszus nyomán kibontakozott reneszánsza lehetővé tette, hogy az újra (sőt, sokszor első ízben³¹) kiadott Marx-művekben egy olyan ontológiát ismerjen meg egyebek között a lelki jelenség kutatója, amely távolról sem csupán *dolgokat* tekint létezőnek, hanem a dolgokra irányuló *tevékenységet*, e tevékenység *szubjektumát* és e szubjektumon (a társadalmon) belül kialakuló *viszonyukat* is. Egy ilyen ontológiai keret merőben más szaktudományos megoldásokat tett lehetővé a magasabb rendű idegműködés és a pszichikum kérdéseinek tekintetében is. Pl. a környezeti tárgy képmását nem kellett úgy elgondolni, mint ami vagy maga is dolog, vagy egy dolognak (ti. az agynak) sajátos állapota. Egy ilyen elgondolás hallatlanul nehezítette ugyanis azt a feladatot, hogy egy környezeti tárgyat, az idegrendszer éppen működő részét és a pszichikus képmást egymással összefüggésbe hozzák. A szubjektív tapasztalatunk azt mutatja pl., hogy egy tárgyat ott látunk a külső térben, ahol a tárgy maga is van, nem pedig a szemünk renehártyájának vagy látókér-günknek a belső terében, akkor az ilyen képmást nem tekinthetjük sem dolognak (mert ugyanazon térben nem lehet egyidejűleg két dolog), sem pedig dolog állapotának (mivel az állapot nem lehet másutt, mint az a dolog, amelynek az állapota) – az egyetlen lehetőség egy Marx előtti materialista ontológia álláspontján, ha az ilyen lelki jelenségeket nem-létezőnek tekintjük. Egészen más a helyzet, ha a pszichikus képmást tekinthetjük úgy, mint amelynek ontológiai státusza nem a dologé, de nem is a dolog állapotáé, hanem a tevékenységé. Így fogta fel a pszichikus jelenségek ontológiai státuszát a Vigotszkij-iskola, amelynek irányzata a 20-as években bontakozott ki és több, mint húsz évnyi erőszakos megszakítás után szintén ebben az időben élte reneszánszát.³²

Vigotszkijnak és társainak a tudományos programjuk már eleve az volt, hogy az ember pszichikumát két vonatkoztatási rendszerben egyszerre mutassa be: úgy, mint a központi idegrendszernek magasabb rendű működését – és úgy, mint a kultúra történelmileg kialakult rendszerének a működését. Ha úgy tetszik, Popper mindhárom világa egyszerre volt képviselve ebben a szemléletben, csak éppen monista módon. A kultúra úgy, mint a környezet azon tárgyai, amelyeket Popper (és nyomában Ecclès) éppen csak felsorol azon tételek sorában, amelyek mind az 1. világhoz tartoznak: mint az ember alkotta tárgyak. A pszichikum pedig úgy, mint az ilyen tárgyakra orientálódó, ezeket leképező tevékenység.

Magánál Vigotszkijnál még csak olyan ember alkotta tárgyakról volt szó, amelyek eredendő rendeltetése, hogy valamilyen jelentést hordozzanak: a jelekről, elsősorban a nyelv jeleiről, ezekről a különleges objektivációkról, amelyeket a kommunikáció szintjén különleges tevékenysége képez le. Később Leontyev felfedezte, hogy kivétel nélkül minden ember alkotta tárgy az előállításával és a rendeltetésével kapcsolatos jelentést hordoz, tehát kivétel nélkül minden olyan tevékenység, mely emberi objektivációkra irányul, értelmes, vagyis olyan, amelynek pszichikus tartalma (nem pedig csupán fizikai lefolyása) van.

---

³¹ Így pl. 1956-ban jelent meg oroszul első ízben a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*, továbbá – bár ez nem tartozik a kérdéses korszakhoz, de azért érdemes megemlíteni – 1968-ban a *Grundrisse*.

³² 1934 után 1956-ban jelent meg első ízben Vigotszkij-kiadvány, tanulmányainak egy válogatása, amelyet 1960-ban egy második válogatás-kötet követett.

A tárgyra mint a kultúra reprezentánsára irányuló tevékenység szervezi az agy morfológiai szerkezeteiből azt a funkcionális rendszert, amely azután ennek a működésnek a szerve lesz.

Hogy a funkcionális szerv nem csak teoretikus konstrukció, amellyel egységben lehet szemlélni a pszichikumnak mind agyi, mind kulturális vonatkozásai – afelől megrázó bizonyosságot szolgáltatott a háború, amelynek agysérültjeit Lurija és Leontyev irányításával működő speciális kórházakban úgy rehabilitálták, hogy az épen maradt agyi szerkezetekből új szervet szerveztek ahhoz a funkcióhoz, amely a sérülés következtében kiesett.³³

Az újjászervezéshez úgy fogtak hozzá, hogy a beteget olyan tárgyi mezőbe helyezték, amelyek kívülről szervezték azt a tevékenységet, amelynek eredeti funkcionális szerve úgy károsodott, hogy ennek bizonyos részei épek maradtak és a hozzájuk tartozó részfunkciókra esett szét az eredeti működés. Így bizonyos idő alatt elérték, hogy a járásképtelen beteg *járni* ugyan nem tudott, de *lépcsőn járni* igen, minthogy a lépcsőfokok egymásutánja tárgyilag szervezte a tevékenységet. Hogy itt a külső tárgy nem fizikailag segítette a sérült mozgását, mint egy művégtag, hanem a kultúrát reprezentáló tárgyként, ezt bizonyítja, hogy akkor is elérték szükséges szervező hatást, ha a tárgy csak szimbolikusan volt jelen, pl. amikor a padlóra helyezett papírlapok képviselték a lépcsőt. Ezért aztán hasonlóan jártak el olyankor, amikor a károsodott működés nem valamilyen fizikai tevékenység volt, hanem olyan szimbolikus tevékenység, mint a beszéd: előfordult pl. hogy amikor a beteg nem tudott a pszichológus után mondani egy háromszavas mondatot, elég volt elébe helyezni három papírdarabkát, amely téri-tárgyi szerkezetben szimbolizálta az elvégzendő teljesítmény idői-tevékenységbeli struktúráját, s az igényelt működés megjelent.

A fenti esetekben tulajdonképpen az történik, hogy valamilyen működést egy olyan funkcionális rendszer végez, amely *belső, organikus és külső, kulturális komponensekből szerveződik*. Ugyanez történik tulajdonképpen az eredeti normális tanulás során is. A Vigotszkij-iskola szociális átörökítésnek nevezi azoknak a történelmileg kialakított képességeknek a továbbadását, amelyek nem a szervezeten belüli hordozókban (génekből) rögződnek, hanem a kultúra külső objektívációiban. Ezeknek a képességeknek az elsajátítása a fejlődő egyén által úgy történik, hogy funkcionális rendszer szerveződik, amelybe az elsajátító egyén bizonyos, a működésben részt vevő organikus struktúrái is beletartoznak és az átörökítendő képességet hordozó külső kulturális tárgyak is. Az elsajátítás eredményeképpen – s ugyanez érvényes a rehabilitációra is – funkcionális rendszer külső komponense interiorizálódhat: ilyenkor a tárgy téri struktúrája csak szimbolikusan lesz jelen egy olyan tevékenység idői struktúrájában, amelynek funkcionális szerve már csak szervezeten belüli struktúrákból szerveződik agyi, elsősorban agykérgi szerkezetek irányításával. Azonban ha elfogadjuk Szentágothainak azt a fentebb idézett megállapítását, hogy ilyen szerveződés az agykérgen belül sem csak a meghatározott modultól meghatározott másik modulhoz haladó precíz huzalozás révén képzelhető el, hanem a dinamikus minták révén is, amelyek lazább, véletlenszerűbb kapcsolatokból a működés során alakulnak ki, akkor semmi elméleti akadálya nem marad egy olyan elgondolásnak, amely a működés során rögződő dinamikus minták tartós komponensei között számol a kultúrát hordozó külső objektívációkkal. Ezt az elméleti lehetőséget jól kiegészítik azok a tapasztalatok, amelyek tárgyukat tökéletesen elsajátított személyek (pl. gyakorlott pilóták, autóvezetők, vagy útkukat bottal tapogató vak emberek) életében halmozódtak fel és amelyek azt mutatják, hogy ezek a személyek tárgyukat úgy mozgatják, mint saját szervüket, a tárgyat érő ingerhatásokat pedig úgy dolgozzák fel, mintha azok valamilyen szervüket érték volna (pl. a vak ember botja végén érzi a kitapogatót tárgyat, nem pedig a botot tartó kezének ujjai végén).

---

³³ Lásd erről részletesebben Köcski Margit: Sérült agy – sérült „lélek”. Egy új tudomány – a neuropszichológia. *Világosság*, 1971/7. 414-420.

Egy ilyen szemlélet persze merőben különbözik attól a kongresszuson tapasztalt megközelítéstől, amelynek számára a külvilág egyértelműen szemben áll a pszichikus működések alanyával, amely mindenképpen az egyed, tekintet nélkül arra, hogy volt, aki az egyed szervezetét és volt, aki Én-jét hangsúlyozta.

Kívül van-e a társadalom?³⁴

„Darwin után több mint száz évvel elfogadjuk, hogy testi szervezetünk hosszú evolúciós fejlődés során alakult ki majomszerű őseinkből, ám fenntartjuk, hogy társadalmi viselkedésünk minden ízében nevelés eredménye és a társadalmi minták tanulás során történő elsajátítása hozza létre” – írja Bereczkei Tamás, majd hozzáteszi: „Ez egy mítosz”.

Holott ez két mítosz. Az első mítosz magára a kérdés *tárgyára* vonatkozik és Bereczkei cikke kísérletet tesz az elosztatására – a második mítosz a kérdés *meta-szintjé*t illeti, azt a logikát, amelyet a tárgyra egyaránt alkalmaz az első mítosz és a vele szemben fellépő „demitizáló” kísérletek.

Az első mítosz elosztatására a cikk felvonultatja a szociobiológia újabb keletű érveit amellet, hogy az, ami az egyén magatartásában proszociális, nem olyan mintáknak tanulás során történő elsajátításától az, amelyeket a *társadalom kívülről* támaszt az egyénnel szemben, hanem attól a tendenciától, amelyet *génjei belülről* hordoznak. „Az egyed biológiai-evolúciós értelemben vett sikeressége – ismerteti a cikk – azon múlik, hogy génjei milyen arányban vesznek részt a következő generáció génállományában”, márpedig ez az anyagi kényszerűség éppúgy szembefordulhat a testi valójában élő egyén érdekeivel, mint a társadalom eszmei normái, csak éppen erre „az önzetlen magatartásra erős szelekciós nyomás irányul”, míg a társadalmi minták által való buzdítás az önzetlen magatartásra gyakorta bizonyul impotensnek.

A tárgy meta-szintjére vonatkozó második mítosz mármint az egymással vitatkozó felek közös logikájában van adva, amely szerint hézag nélkül meríti ki a lehetőségek teljes körét a következő két álláspont: „Egyesek szerint az ember olyan veleszületett képességekkel és tulajdonságokkal rendelkezik, amelyek társadalmi aktivitásának és történelmi szereplésének elsődleges okai, mások szerint fajunk unikális jellemzői (a munka, az intelligencia, a nyelv stb.) teljes egészében a környezeti viszonyok, a társadalmi kontextus meghatározottjai.” E „mások” sorában aztán olvasható Marx neve, mint aki – szemben Feurbachhal – az emberi „tulajdonságokban a társadalmi viszonyok lenyomatát fedezi fel”. Hasonlóan azokhoz, akiket vele e tekintetben egy kategóriába helyez: Szókratész, aki „a nevelés mindenhatóságát, [míg] Platón elsősorban a szellemünkben kezdettől fogva benne levő pozitív ideák szerepét hangsúlyozza”; Locke-hoz, aki szerint agyunk tabula rasa, amelybe a tapasztalással íródik be minden tudásunk, Descartes ellenben a velünk született eszmékben látja az emberi megismerés [...] alapját.

Mármint Marx volt az a szerző, aki – szemben azzal a képpel, melyet e szembeállítás és besorolás sugall – ifjúkori *Gazdasági-filozófiai kézirat*aiktól kezdve érvelt az ellen, hogy „a társadalmat megint mint elvonatkoztatást rögzítsük az egyénnel szemben, minthogy az egyén maga a társadalmi lény”. Amiben Marx tényleg szembeállította magát Feuerbachhal, az nem az volt, hogy ő a társadalmat, *tehát* a külsőt hangsúlyozta volna szemben az egyénnel és a benne eleve meglevő általános emberivel, hanem magát ezt a szembeállítást utasította el,

---

³⁴ Az eredeti szöveg megjelent: *Janus III.1.* (1987 tavasz). 30-35. lap; korreferátumként rendelte a szerkesztőség az ugyanitt közölt „A szociobiológia társadalomképe” című cikkhez (1-16. lap; szerzője: Bereczkei Tamás)

rámutatva a Feuerbachról szóló tézisekben egyfelől arra, hogy a társadalom nem külsőként áll szemben az egyénnel, mint másik egyén, aki neveli – másfelől pedig arra, hogy az elvont egyén és az általa bensőleg hordozott elvont antropológiai általánosság maga is csak „egy meghatározott társadalmi formához tartozik”

Ezt nem azért említem, mintha Marx álláspontját egy szaktudományos vitában érvként akar-nám felvonultatni. Csak annak illusztrálására, hogy a külső és a belső közötti dichotómia, a-melyből a bevezető tanulmány kiindul, legalábbis nem hézagmentes. Nem kell Marxszal egyetérteni ahhoz, hogy megállapíthassuk: amikor *A politikai gazdaságtan bírálatának alap-vonalaiban* például leszögezi, hogy a társadalom nem egyénekből áll, hanem azoknak a viszonyoknak az összességéből, amelyekben ezek az egyének egymással állnak, akkor olyasmiről beszél, amit *nem lehet a külső/belső dimenzió mentén elhelyezni*; s hogy ezért arról, amit az ember tetteiben, szavaiban, gondolataiban, érzelmeiben a társadalom hatásának tulajdonít, éppúgy nem mondható, hogy „környezeti viszonyokból” származtatná, mint az, hogy genetikai tényezőkből.

S valóban, ha vesszük a társadalomnak egy olyan molekuláját, mint amilyen a család, és egy példa gyanánt vett családot úgy fogunk fel, hogy, mondjuk, négy tagból áll: apából, anyából; Petiből és Paliból; akkor meg lehet kísérelni annak elkülönítését, ami például a Pali nevű egyén pszichikus tulajdonságaiban vagy pszichikus megnyilvánulásaiban a többi egyénből, apából, anyából vagy Petiből, tehát kívülről fakad, attól, ami magának Palinak ilyen vagy olyan genetikai adottságából, tehát belülről ered. A pszichológia azonban (legalábbis a szociálpszichológia, de egyre inkább a fejlődéslélektan is) mind több olyan pszichikus fejle-ményt tart számon; amelyet Pali magatartásában vagy mentalitásában, úgy látszik, abból a tényből kell származtatnunk, hogy pl. kétgyermekes családban növekszik fel, s hogy ott ő az azonos nemű gyermekek (leg)kisebbike.

Felfoghatjuk-e mármost annak a társadalmi tényezőnek a fejlődésre gyakorolt hatását, ami a kétgyermekes család, mint környezeti hatást? Holott, ha Pali gyerek nem lenne, akkor ez a tényező sem létezne. Másfelől mondhatjuk-e, hogy az a minőség, hogy valaki azonos nemű gyermekek legkisebbike; éppúgy belső tulajdonságként tényezője az illető fejlődésének, mint az a genetikai adottsága, hogy fiú, vagy az az átmeneti, de fejlődését kétségkívül belülről meghatározó minősége, hogy történetesen hároméves? Holott anélkül, hogy az egyénben bármi változás történne, egyik pillanatról a másikra megváltozik ez a meghatározottsága, ha új testvére születik.

Marx gondolatmenetében természetesen nem ilyen társadalmi viszonyról és nem ilyen benne elfoglalt pozícióról van szó: De a jelen hozzászólás összefüggésében, a kétgyermekes csa-ládom hatását elszenvadni vagy a kapitalista társadalomét ugyanazt jelenti, s ugyanígy ha attól a tényről befolyásolva viselkedem, hogy azonos nemű gyermekek legkisebbike vagyok, vagy ama másiktól, hogy proletár – egyaránt azt jelenti, hogy itt olyan tényezővel (is) számolunk, amelyek sem nem külsők, sem nem belsők.

Ez pedig azért roppant fontos: mert azok az iskolák, amelyek szerint valamely belső ter-mészeti tényezőt (például a „gén önzését”) kell a legfontosabbnak tekinteni annak meg-határozásában, milyen a magatartásunk, s ugyanígy a velük szemben álló iskolák is azt az eljárást követik, hogy a másik fél logikai hézagaiba fészkelik be magukat: ha kiderül, hogy valamely jelenséget pusztán belső tényezőkkel nem lehet magyarázni, akkor e fogyaté-kosságban az environmentalizmus a maga igazát látja bizonyítva – s éppígy jár el a nativizmus, amikor azt találja, hogy például az altruizmust sem a kulturális minták nevelés útján történő közvetítésével nem tudjuk megmagyarázni (mert ez az eljárás impotens), sem

pedig a próba-szerenese útján bevált viselkedésminták megerősítésével (minthogy ezen az úton csak instrumentális altruizmus képződhet).³⁵

Ezzel kapcsolatban, ha talán pedantériának hat is, meg kell jegyezni, hogy a *belső természeti* tényezővel operáló szociobiológia potenciális ellenfeleinek csak egyikét képviselik azok a tendenciák, amelyek *külső szellemi* tényezővel (például a kultúrát közvetítő neveléssel) számolnak s amelyekkel ez az elmélet általában hadakozik. További tendenciák a *külső természeti* tényezőket tartják meghatározóknak, mint például az ugyancsak darwinista hagyományokat folytató behaviorizmus,³⁶ amely egy természetes környezetben és neveléstől függetlenül fellépő tanulás produktumaival számol. S végül léteznek tendenciák, amelyek olyan *belső szellemi* tényezőket vesznek elsősorban számításba, mint a gondolkodás vagy a szemlélet a priori formái (így a kognitív pszichológia).

Ha azonban léteznek olyan tényezők, amelyek sem nem külsők, sem nem belsők az egyénhez képest, s amelyek ugyanakkor erőteljesen részt vesznek az emberi diszpozíciók kialakításában³⁷, akkor az ellenfél pozíciójának védhetetlenné válása nem használható többé argumentumként.

*

Siessünk leszögezni: ettől a szociobiológia még igaz is lehet. Csakhogy nem irreleváns-e igazságának vagy tévedésének kérdése ott, ahol az ember szociális magatartásáról van szó?

Berezkei felidézi a durkheimi álláspontot: „A társadalmi tényeket csak saját szintjükön – azaz egy másik társadalmi tény segítségével – lehet megérteni; a kultúra független az őt alkotó egyedek biológikumától, működésében és reprodukciójában egyfajta szuperorganizmusként vesz részt.”

A cikk szerzője, mondom, felidézi ezt az álláspontot, vele kapcsolatban pedig az environmentalizmus jut eszébe. Hogy az environmentalizmus és „a vulgármarxizmus társadalomképe” a szerzőnek eszébe jut ez nem lepett meg: ugyan miről nem jut az embernek eszébe a vulgármarxizmus társadalomképe, ha azt a dolgot kellően korlátoltnak tartja. Bár el tudok képzelni olyan társadalombölcselet is, akinek arról, amit kellően korlátoltnak tart, *kontrasztként* jut eszébe Marx társadalomképe – de ez csak képzeletem szertelen csapongásától van így. Hanem amikor azt olvastam, hogy az environmentalizmusról (tehát, írjuk ide :

---

³⁵ Érdeemes egy pillantást vetni arra a paradoxonra, amelybe a próba-szerenese útján bevált viselkedésminták megerősítésével operáló pszichológia belegabalyodik, amikor a nem instrumentális altruizmus eredetét magyarázni próbálja. Eszerint, mint minden viselkedés megtanulásához, úgy ehhez is az kell, hogy a beváló mintát valamilyen jutalom megerősítse. Eszerint az ember úgy tanulhatja meg, hogy olyan viselkedést is produkáljon, amelyért nem jár jutalom, ha ezért jutalom jár. A külső tényezőkkel számoló elméleteknek ilyen paradoxonokból fakadó impotenciája erősíti a belső tényezőkkel magyarázó elméleteket.

³⁶ Első pillantásra azt hihetnénk, hogy a környezethez alkalmazkodó viselkedés pszichológiája nem Darwin, hanem Lamarck nyomdokain halad. Valójában a próba-szerenese útján bevált viselkedésminták megerősítésének paradigmájában nehéz fel nem ismerni a darwini eredetet: itt az egyed által generált viselkedési aktusok közül éppúgy utólagosan szelektálja a környezet azokat, amelyek beválnak s amelyek azután e szelekciónak köszönhetően elszaporodnak, mint ahogyan Darwinnál a faj által generált egyedek közül történik a szelekció.

³⁷ Egy József Attiláról készített szociálpszichológiai esettanulmányban megpróbáltam bizonyítani, hogy például az ő gondolkodását, szemléletét, költői műveinek számos formai tényezőjét, életvezetését, szomatikus és pszichés betegségeit – mindezt ilyen (sem nem külső, sem nem belső) tényező határozta meg: az a mód, ahogyan különféle társadalmi szerveződésekben vagy ilyenek határán elfoglalt pozícióját társadalmi identitásává kidolgozta (lásd „...*elvelyültem és kiváltam*”: *Társadalomlélektani esszé az identitásról*, 113–197. lap).

egy olyan felfogásról, amely szerint mindazt, amit az ember tesz, a környezet hatásával kell magyarázni) neki ezen felül még „Sartre szubjektivitása” is eszébe jut – elámultam.³⁸

Ami azonban igazán meglepett: a következő oldalon azt idézi Wilsontól, hogy a szociobiológia „önmagát [...] különösen a modern populációbiológia egyik ágának tekinti”. Tűnődtem: vajon environmentalizmus lenne-e, ha egy populációbiológus azt tartaná, hogy a populációs tényeket csak saját szintjükön – azaz egy másik populációs tény segítségével – lehet megérteni, hogy a populáció működése és reprodukciója független az őt alkotó egyedek biológikumától, ebben egyfajta szuperorganizmusként vesz részt.

Még hozzá ezt nem fentebb már bevallott gyengéim, képzeletemnek szertelen csapongásra való hajlama kérdezteti velem. Hanem az a tény, hogy ma már egy ilyen szemlélet nemcsak annak tudja felmutatni a bizonyítékait, hogy a rendszer „egészének működése és reprodukciója független az őt alkotó egyedek biológikumától, hanem azért is, hogy viszont az egyedek működése *nem* független a rendszer egészétől és attól a pozíciótól, amelyet ebben a struktúrában betöltenek.

Ezt sejtésként az egyének szociális magatartásának tanulmányozása még az alaklélektantól örökölte, mely szintén nem az a kifejezetten environmentalista irányzat a pszichológiában, mivel olyasmit tanít, hogy a környezet csak *anyagot* szolgáltat a lelki jelenséghez, ám a meghatározó a *forma* lesz. Tegyük fel például (s e példa már nem az alaklélektan készletéből való, de a palackból általa kiszabadított szellemnek megfelel), hogy a következő szavak környezeti ingereinek vagyok kitéve: ért, fejt, szánt, felment. Hogy milyen lesz ezek hatása rám, azt már nem ez a környezeti anyag fogja meghatározni, hanem az a diszkurzív forma, amely merőben más lesz, ha ezeket az igéket jelen idejüként használja (pl. felment = exempts), mint akkor, ha múlt idejüként (felment = went up).

Amikor azután ez a szemlélet behatolt a szociálpszichológiába, akkor a környezetnek arról a tényezőjéről, ami a többi ember, szintén kiderült, hogy csak „anyag”, amely attól függően határozza meg működésünket, hogy milyen „formát” ad neki a pozíció, amelyet egy szociális szerkezetben ki-ki elfoglal. A szociálpszichológusok egyik kedvenc laboratóriumi kísérlet-típusa úgy zajlik, hogy a kísérletvezető vagy segédje valamilyen utasítást ad szóval, vagy sugall a magatartásával a kísérleti személyeknek, miközben ezek egyik csoportja előtt például fehér köpenyt visel, a másik előtt, mondjuk, rendőregyenruhát, a harmadik előtt meg annak a kategóriának (például az egyetemi hallgatónak) az öltözetét, ahonnan maga a kísérleti személy is kikerült – s pusztán ennyi különbség elégségesnek bizonyul ahhoz, hogy a kísérleti személyekből merőben más magatartást váltson ki az egyik, mint a másik, illetőleg a harmadik esetben.

De ami ennél is több, kiderült, hogy saját magunkat is attól függően kezeljük így vagy másképpen, hogy biológiai „anyagunk” a társadalomtól milyen „formát” kap: például milyen szerepet jelöl ki számunkra a társadalmi szervezet, amelyhez hozzá tartozunk.

A társadalmi szervezet, persze, amikor formáz, nem a semmit formázza meg, hanem az anyagot, amelyet egyszer a környezet, máskor a gének működése helyezhet a „formázó-

---

³⁸ Hogy miért, ez gondolom nem tárgya a szociobiológia megvitatásának. De ámulatom magyarázata megtalálható előző lábjegyzetben hivatkozott könyvem bevezető platóni dialógusában („Dialógus az emberről, génállományáról meg a szertelenségéről”; „...elvegültem és kiváltam” stb; 9–28. old.), amelyben Természettudós, Filozófus és Ember beszélget az emberről, génállományáról meg a szertelenségéről, és bár a Természettudóst a kitűnő Grastyán Endréről, a Filozófust pedig a nem kevésbé kitűnő Heller Agnesről mintáztam, akiknek egyike éppúgy nem szociobiológus, mint ahogyan a másik nem sartre-iánus, nézeteik mégis mutatnak annyi rokonságot respektíve az említett nézetrendszerekkel hogy párbeszédükből, amelyet sohasem folytattak, következtetni lehessen Wilsonéra és Sartre-éra, akik szintén nem tettek ilyet.

korongra”; s ha nincs aminek a társadalmi struktúra formát adjon, akkor ez a forma sem fog létezni, nemcsak az anyaga.

Ha pedig ahhoz, hogy egy meghatározott társadalmi szerveződés a maga formáját újra-termelje, történetesen arra az anyagra van szüksége, amelyet a rokonszelekció nyújt, akkor tényleg számítani lehet rá (társadalmunk tapasztalata például széleskörűen tanúsítja), hogy az ember minden hatalmában álló eszközzel protezsálni fogja az ő atyja fiát.

Holott az önző gén szempontját tekintve az anyja lányát kellene.

A szociálpszichológia „állatorvosi lova”³⁹

A két könyvkiadó igazán jól választotta meg a gazdag kínálatból azt a kézikönyvet, amelyen a szociálpszichológia eredményeit bemutatják a magyar olvasóközönségnek. Nem mintha Secord és Backman 1964-ben megjelent könyvénel jobb munka nem létezne a kérdéses témában és műfajban, hanem éppen, mert a könyv olyan, mint a szociálpszichológia egésze: vegyes színvonalú, amelyben hol az empirikus anyag teng túl, hol pedig elméleti igénnyel fellépő jobb, rosszabb okoskodások lépik túl saját érvényességi körüket.

A szociálpszichológiai kézikönyvek, tankönyvek és más ismertetések kedvelt fogása az, hogy szerzőik az elején megjegyzik, miszerint a szociálpszichológiában erősen fenyeget az a veszély, hogy banalitásokat ad el tudományos csomagolásban – e bevezető után pedig banalitásokat adnak el tudományos csomagolásban. Nos, Secord és Backman elkerülik ezt a hibát: nem figyelmeztetnek előre. Az pedig, hogy a könyv egyik-másik fejezete mit tartalmaz és milyen csomagolásban, az végülis nem az ő hibájuk: ők csak ismertetnek.

Például Rosenberg elméletét az affektív-megismerési konzisztenciáról. Ezen elmélet olyan vizsgálatokkal, amelyekhez imponáló matematikai apparátust mozgósítottak, igazolja, hogy ha a kísérleti személy bizonyos kijelentéseket (például „Minden emberi lénynek egyenlő jogai legyenek”, vagy „Az emberek jó nevelést kapjanak” stb.) értékben kifejezett fontosságuk szerint kategorizál, akkor az így kategorizált értékelő kijelentésekhez „percipiált instrumentálisokat” tud besorolni, például a jó nevelés értékeléséhez a Szövetségi Közoktatási Segély percipiált instrumentalitását. Ami matematikai apparátus nélkül szólva annyit tesz, hogy ha egy értéket célul választunk, akkor többé-kevésbé meg tudjuk választani e cél megvalósítását elősegítő eszközöket is.

A mai szociálpszichológiában azonban nem a banalitások jelentik a fő veszélyt. Egyebek között az új baloldali bírálatának keresztüztüében éppenséggel nem azért áll e tudomány, mert csak azt tudná, amit a józan emberi ész már sokkal régebbtől fogva. A baloldali bírálatok számára a szociálpszichológia a *manipulációnak* nagy hatású eszköze a technokrácia kezében, amely eszköz, veszélyességét tekintve, nem marad el az atomfizikától. Márpedig ehhez a prognózishoz a bírálóknak fel kell tételezniük, hogy e fiatal tudomány az atomfizikát előbb vagy utóbb tudományos jellegében is megközelítheti.

Már most az a paradox helyzet, hogy a szóbanforgó összefüggés valóban rejt egy súlyos veszélyt, ez a veszély azonban éppen a szociálpszichológiát fenyegeti, nem pedig részéről az emberiséget. Sőt, bizonyos tekintetben azt mondhatnánk, hogy amíg a szociálpszichológia baloldali ideológikus bírálata igaz lesz, addig az emberiség e tudomány felől nyugodtan alhatik.

*

---

³⁹ Secord és Backman *Szociálpszichológia* című könyvéről (Kossuth Könyvkiadó és Mezőgazdasági Könyvkiadó. Bp. 1972). A recenzió eredeti szövege megjelent: *Valóság*. 15:10. (1972) 98-102. lap.

A természettudományok legújabbkori sikerének, amelytől a tudományos-technikai forradalom során ámulatba vagy kétségbe eshetünk, az a titka, hogy a természettel úgy bánik, mint természettel. Vagyis mint objektív, embertől független erők által mozgatott környezettel, amellyel szemben alkalmazható az „ész cselvetése”: a természeti erők egyikét a másikával szembe lehet fordítani és ily módon az ember saját erejének pazarlása nélkül uralkodhatik mindkettő fölött. Ez jelenti a természet erőinek manipulálását, amelynek valójában nagyhatalású eszközét – „percipiált instrumentalitását” – nyújtják a legmodernebb természettudományok.

Az ember manipulálása már most pontosan ugyanazt jelentené: úgy bánnia az emberrel, mint természettel. Vagyis, mint objektív, az embertől független erők által mozgatott környezettel.

S a szociálpszichológia ezt is teszi. Az általános pszichológiára és a pszichofiziológiára bízva, hogy az embernek a természeti környezettel való kölcsönhatását tanulmányozza a szóbanforgó tudomány sajátos szemszögéből, magára vállalja, hogy tanulmányozza az embernek társadalmi környezetével folytatott kölcsönhatását.

Az ezzel kapcsolatos paradoxióra már annak idején Karinthy Frigyes felfigyelt, amikor leszögezte, hogy a férfinak a nőhöz való viszonyát szembeötlő módon megkülönbözteti az embernek a bécsi szelethez való viszonyától az a tény, hogy a bécsi szelet nem harap vissza. Ehhez a felismeréshez persze a szociálpszichológia is eljutott: „Az egyénnek egy másik személy jelenlétében tanúsított viselkedése reagálás erre a személyre és ugyanakkor inger, mely hat az illető személyre.” – írja Secord és Backman (9. oldal). Vagyis a társadalmi környezettel való kölcsönhatása az embernek kétirányú.

De hát a természeti környezettel való kölcsönhatás vajon kétirányú-e?

Kurt Lewin arra figyelmeztette a pszichológusokat, hogy tudományunknak éppúgy el kell jutnia ahhoz, hogy a fogalmai által jelölt entitások egymáshoz viszonyított természetét tisztázni tudja, mint ahogy a fizika meg tudja mondani (ma már), például, hogy mi az „erő”, és hogy mi az „energia”.

Mit értsünk tehát például azon, hogy „környezet”?

„Objektív vagy szubjektív-e a környezet?” – kérdezné Szokratész és ha partnerét Platon találta volna ki, akkor az kézséggel elismerné, hogy objektív. „Mit értesz objektíven? Nemde valamit, ami az embertől függetlenül létezik? Vagy talán valami mást?” – faggatná tovább Szokratész, a bába. „Semmiképpen sem – válaszolná az agyafűrt tanítvány. – Hanem ami az ember vélekedésétől független. Például az ember lépe objektív, noha nem független az embertől.” „Nagyon is igazad van – ismerné el Szokratész; – Ezek szerint tehát az ember környezetéhez a saját lépe is hozzátartozik?” – „Már hogy tartozna hozzá? Miért akarsz belezavarni?” „Azt mondod, hogy az ember lépe objektív, de nem tartozik a környezetéhez? Vannak dolgok tehát, melyek az ember vélekedésétől függetlenek és mégsem tartoznak a környezetéhez?” „Úgy van.” „És dolgok, amelyek az ember környezetéhez tartoznak, noha nem függetlenek a vélekedésétől?” „Nem értem, hogy mire gondolsz?” „Például a másik ember vélekedése, nemde, hozzátartozik ehhez a másik emberhez?” „Ez így van, de hová akarsz kilyukadni?” „Ó, hát ez igazán egyszerű: te magad ismerted el, hogy a másik ember vélekedése hozzátartozik ehhez az emberhez, s hogy ő maga pedig környezetemnek a része. Nem fogsz tehát tudatlanságon, ha úgy vélem, hogy az ő vélekedése csakúgy része a környezetemnek?” „Kíváncsi vagyok, hogy hogy' folytatod, ha elismerem, hogy úgy látszik, igazad van.” „Te magad mondtad pedig, én csak összeszedem, amit mondtál: a környezet objektív; az ember része a környezetnek; vélekedése hozzátartozik az emberhez; tehát az ember vélekedése is objektív. Mivel pedig objektívnek azt nevezted, ami független az ember vélekedésétől, most kénytelen vagyok belátni, hogy az ember vélekedése is független az ember vélekedésétől.”

S ha a tanítvány ebben még sem értene egyet Szokratésszal, annak csak az lehet az oka, hogy nem olvasta Secord és Backman könyvét, sem más szociálpszichológiai szakmunkát.⁴⁰

Egyén és társadalom ilyen felfogását a szociálpszichológiának persze nem kellett saját magának megteremtenie: a polgári korszak társadalombölcselei természetes magától értetődéssel írtak le néhány *szemmel látható* összefüggést, amit azután a megszülető szociálpszichológia éppoly természetes úton örökölt, hogy ezekre az evidens alapokra építse fel elméleteit, sőt még korábban a kérdéseket, amelyekre empirikus úton a választ kereste. Az a magyarázat, amelyet több, mint száz évvel ezelőtt Marx adott a polgári társadalom *szemmel látható látszatainak* kialakulásáról, ezért változatlanul érvényes a polgári társadalmat leíró olyan modern tudományra is, mint amilyen a szociálpszichológia.

E fetiszizáció lényegileg két lépésben történik. Az első lépésben a társadalmat, amely *viszonyok* összessége, úgy mutatják be, mint e viszonyokat hordozó *dolgok* halmazát vagy rendszerét. Eközben a fetiszizáció lényegén mit sem változtat, hogy a szóban forgó dolgok olyan tárgyak-e, mint amilyen például az arany vagy a gép, vagy pedig azok a testi mivoltukban adott egyedek, akikből a társadalom evidens módon állni *látszik*. Ha azután a társadalmat sikerült úgy bemutatni, mint olyan egyedek összességét, akik különböző tárgyakat tulajdonukként bírnak, ezután következik a második lépés: az így felfogott társadalom felosztása olyan egyedekre, akiknek ítélete és törekvése *szubjektív*, és olyan másokra, akiknek ítélete és törekvése csupán *objektív*. A szemlélet érdemén mit sem változtat, hogy a szubjektum hordozója egyetlen egyed vagy valamilyen kollektívum, sem pedig az, hogy a kettéosztás olyan nemes szándékkal történik-e, hogy a szubjektum hordozója nevelje a neveletleneket, vagy pedig olyan alantasabb szándékkal, hogy a társadalom objektív része manipuláltassék a manipulátorok által. Sőt, a dolog érdekessége az, hogy a szemlélet megmarad az ami, még demokratikus kivitelben is: ti. ha az Én számomra Te környezetem egyik dolga vagy csupán, de beletörődöm, hogy a Te számodra Én sem vagyok egyéb, és ezen az egyenlő alapon folytatunk *interakciót*, hogy ebben létrehozzuk végre a társadalmat, amelyet a szociálpszichológus majd sajátos nézőpontjából vizsgálni fog.

Secord és Backman az Én és a nem-Én szembeállításának demokratikus változatát képviselik könyvükben. Az ebből következő és a könyv különböző témáin végighúzódo magyarázó elv a *csereelmélet*.

A csereelmélet négy alapfogalma, írják a szerzők: a jutalom, a ráfordítás, az egyenleg és az összehasonlítási szint. Vagyis az, amit nyerek valamely interakción, az amibe került nekem a nyereség, a kettő közötti, számomra kedvező vagy kedvezőtlen különbség s végül az előzetes várakozásom, amellyel a szóban forgó különbséget egybevetem, hogy eldöntsem: jó vagy rossz üzletet csináltam-e.

Jó vagy rossz üzletet csináltam-e például, amikor barátságra léptem környezetem egyik dolgával, ti. egy másik személlyel? Hogy ezt konkrétan milyen tényezők döntenek el, erről tájékoztat a „Csereelméletek a vonzódásról” című fejezetnek „A csereelmélet és a barátság

---

⁴⁰ Például az illusztris magyar szerzőnek épp e recenziót közvetlenül megelőző időben jelent meg cikke a társadalmi nagycsoportok értékorientációjáról. E cikkben a szerző – talán hogy Lewin tanácsát követve megpróbálja végiggondolni a szociálpszichológia által használt fogalmakat – ismerteti Merton három kritériumát a csoporttagság definiálásáról: a) önmagát a szóban forgó csoporthoz sorolja-e az egyén; b) mások a csoporton kívül sorolják-e őt; c) interakcióban áll-e a csoport tagjaival. S ezt követően leszögezi: „ebben a felfogásban kétségtelenül jelen van két objektív elem, ti. a környezet ítélete és a csoportkeretben kifejtett aktivitás...” Amiből az antik görög, valamint tanítványa megtudhatta volna, hogy – a magyar intézményes tudományosságának utóbb a csúcspontjára hágott szerző szerint – a környezet olyasvalami, amely ítéletet is tud hozni, s míg saját ítéletem természetesen szubjektív, addig a környezetem által hozott ítélet semmivel sem lesz kevésbé objektív, mint amennyire WC-m ülőkéje az.

kialakulása” című alfejezete. Más költségek döntenek költségek és nyereségek felől olyankor, amikor arról van szó, vállalom-e a hatalmat vagy az alárendeltséget valamely csoportban és ismét más befektetésről van szó a szerelem esetében. Tanulságos, amikor az olvasó megtudja, hogy a serdülő azért tér át szívesen a felnőtt szerepre, mert ennek nagyobb a profitja kisebb költségkihatás mellett, míg az öregedő emberek azért berzenkednek az öreg-szerep elvállalásától, mert ott nagy ráfordítás mellett kisebb a haszon.

A szociálpszichológiának mármost az ilyen típusú gondolatmenetei képezik az egyes számú botránykövet a morális kritika számára. Hogyan szabad az emberi értékhierarchia olyan előkelő képviselőit, mint a barátság és a szerelem, és hogyan lehet olyan tragikusan fennkölt jelenségeket, mint a hatalomért való harc, az elmúlás az üzleti élet banálisan egyszerű fogalmaival jellemezni? A morális kritika érvei azonban tudományos kérdésekben nem lehetnek perdöntőek.

Azokat a kérdéseket, amelyekkel az ilyen típusú elméletnek szembe kell néznie, maga a tárgy veti fel, amelyre az elmélet vonatkozik. Ismét Lewinre hivatkozva: A felnőtt fizikát azért kell komolyan venni, mikor „kisebb tömegről”, vagy „nagyobb impulzusról” beszél, mert tudja, mi az, hogy tömeg és mi az, hogy impulzus, sőt a „kisebbet” és a „nagyobbat” mindkét esetben pontos mértékegységekhez viszonyítva mérni is tudja.

Mit jelent azonban a „kisebb jutalom”, vagy a „nagyobb ráfordítás”.

Amikor a behaviorizmus klasszikus kísérletében azt vizsgálta, hogy a fehér patkány éhesen milyen hosszú, árammal töltött folyosón hajlandó végigfutni, ha a folyosó végén táplálékot talál, akkor viszonylag pontos elképzelésekkel bírt a tekintetben, hogy mit jelent a fehér patkány (minden fehér patkány!) számára ennyi és ennyi óráig éhezni, ilyen és ilyen erősségű áram hatásának ennyi és ennyi ideig kiteve lenni stb. A patkány viszonya a táplálékhoz és az áramhoz adva volt amelyet a pszichológus a kísérlettel vizsgált.

Ezzel szemben, ha a barátságot, vagy a szerelem nevű interakciót vizsgálom, ott mit tekintsek költségeknek és profitnak? Kérdezzük meg magukat a vizsgálati személyeket, hogy ők mit tekintenek annak? Ez valami támpontot nyújthat. „Ekkora bánat egy csókért egy kissé nagy ár” – nyilatkozik az egyik vizsgálati személy, amiből megtudhatjuk, hogy számára az egyenleg az összehasonlítási szint alatt maradt. Hogyan állapítsuk meg azonban, hogy például Romeó és Júlia jó üzletet csináltak-e? Esetükben az introspekcióhoz folyamodó eljárás nem használható – objektív módszerhez kellene hát folyamodni: megismételni a kísérletet a statisztikai feldolgozáshoz szükséges mintán, amíg szignifikáns eltérést nem kapunk azoknak a száma között, akik egyetlen együtt töltött éjszakáért feláldozzák barátjukat, illetve unokabátyjukat, majd egy kriptában eleméztik önmagukat, és azoké között, akik túlságosan nagy-nak találnak „ekkorai bánatot egy csókért”.

A szociálpszichológus helyzetét az teszi hallatlanul nehézé a fehér patkány viselkedését vizsgáló pszichológusához képest, hogy a költségek és a profitok, amelyekkel operál, egytől egyig *emberi értékek* és mint ilyenek, abban a jelenségvilágban alakulnak ki, amely a szociálpszichológia legsajátabb tárgya. Ha pedig ez így van, akkor a szociálpszichológus nem veheti fel őket magyarázó elvül, mert ehhez fel kellene tételeznie, hogy már az előtt a folyamat előtt léteztek, amelyben kialakultak.

Az olvasó itt nyilván szofisztikán éri a recenzenst. Miért ne lehetne, gondolja, egy folyamatban előfeltételezni valaminek a létét, ami egy hasonló természetű, de korábbi folyamatban alakult ki? Vagy talán a fehér patkány éhsége és elektromos árammal szembeni tűrőképessége nem változik a kísérlet folyamán?

S valóban, a fehér patkány éhsége csillapodhat, tűrőképessége kimerülhet a kísérlet során. Sőt, mi több, ismétlődő kísérletek esetén megtanulhat valamely, eleinte ismeretlen kinézetű

táplálékot kedvelni és megtanulhat egy olyan futási stílust, amelynek révén az elektromos áram viszonylag kevésbé károsítja.

Az emberi értékek azonban mindezt figyelembe véve is lényegesen más természetűek, sajnos.

Az állati szükségletek többé-kevésbé egyszerű technikákkal (például éheztetéssel) mindig objektív megnyilvánulásra kész állapotba tudjuk hozni. Ha eközben az állat beszélni tudna, kérdéseinkre be is vallaná, hogy éhes. Az emberi értékvilág tekintetében azonban jól tudjuk (ki Freud óta, ki Marx óta), hogy a szubjektív önvallomásokat igen nagy kritikával kell fogadni, még akkor is, ha teljesen őszinték. Az objektív megnyilvánulásokat illetően pedig ugyancsak ismeretes, hogy míg például háború alatt a hazaszeretet tömeges megnyilvánulásainak lehetünk tanúi, addig a háborút megelőző években esetleg évtizedekben ugyanazon személyek viselkedésében a leggondosabb elemzéssel sem fedezhettük volna fel esetleg a tiszteletet a haza mint érték iránt.

Ha már most egy fehér patkány viselkedésében időről időre azt tapasztaljuk, hogy az táplálék megszerzésére és bekebelezésére irányul, akkor joggal feltételezhetjük, hogy a táplálék iránti szükséglet két ilyen viselkedés közötti időszakban is jellemző. (Hát még ha ebben szubjektív önvallomásával meg is erősíthetné a patkány a pszichológust.) Miképpen vélekedünk azonban az olyan emberről, aki, teszem azt, húsz éven keresztül hangoztatja, hogy számára egyre megy, miszerint Magyarországon, vagy Madagaszkáron él-e, a fő, hogy jól megfizessék – majd egy háború alatt, tudatosan vállalva a kockázatot, életét áldozza a hazájáért? Korábban is létezett számára a haza mint érték, csak nem volt, ami megnyilvánítsa – ebben az esetben honnan venné a szociálpszichológia azt a nagyhatású eszközt az értékelő attitűd kiprovokálásához, amelyet az élet több évtizeden keresztül nem talált meg? Vagy akkor jött létre az attitűd, amikor meg is nyilvánult – ebben az esetben a szociálpszichológia vállalhatja-e a kockázatot, hogy úgy kutasson értékelő attitűdöt, hogy mesterségesen kialakít ilyent a vizsgálati személynél, vagy pedig azt az áldozatot kell vállalnia, hogy lemond az attitűd kutatásáról, nehogy manipulálnia kelljen az emberek természetes értékelő hajlandóságát?

Van persze a szociálpszichológia számára egy másik alternatíva is: felismerni, hogy az emberi értékek kialakítói, hordozói és megnyilvánítói nem a társadalmi dolgokként létező egyedek, de nem is az éppen szubjektumként megnyilvánuló egyed, aki a másik egyedet objektumként kezelve interakcióra lép vele, hanem a *viszonyok, amelyek a társadalomban fennállnak és a megfelelő történelmi pillanatban forradalmi úton átalakulnak*.

Lehetséges, hogy ahhoz, hogy ezt a felismerést a szociálpszichológia a maga számára értelmezni is tudja, el kell felejtene egy olyan fogalompart, amelyet még az általános pszichológiától tanult, míg ez utóbbi pedig őstől, a filozófiától örökölte: a *szubjektív-objektív fogalompart*. A szociálpszichológiai fenomén ugyanis nem írható le, úgy látszik sem, objektív módon (mintha az egyedek a társadalmi környezet ingereire reagálnának), sem pedig szubjektív módon (mintha a személyiség költségeket és profitokat kalkulálva próbálná a magatartásmódját a többiekkel szemben megválasztani).

A szociálpszichológiának önállóan kell kialakítania a maga kategória-rendszerét.

Secord és Backman könyve olyan gazdag tényanyagot tár az olvasó elé és ugyanakkor olyan, helyenként a szerzők által is beismert elméleti csődöt, ami meg kell, hogy győzze őt, hogy mindenképpen profitábilis számára az a befektetés, amit minden tudomány számára saját kategoriális rendszerének kialakítása jelent.

Schneider úr személyiségpszichológiája⁴¹

„Ebből is egy keveset és abból is egy keveset” – válaszolta Schneider úr a kérdésre, amellyel Hyppolit, a lakáj azt tudakolta, hideg fürdőt parancsol-e vagy meleg fürdőt.

S a személyiségpszichológiának vajon az önkritika hideg fürdőjét parancsolja-e amerikai klasszikusa, Gordon W. Allport, vagy az önelégültség meleg fürdőjét?

*

Az önkritikából egy keveset.

S nem is azért keveset, mintha nem a személyiség hagyományossá vált pszichológiai megközelítésének a *leglényegesebb* gyarlóságait támadná ez az önkritika.

Például a személyiségpszichológiának egyik legszívósabb (s talán ezért legismertebb) eljárása az, amely meghatározott szempontból egymással szembeállított *típusok* egyikébe vagy másikába sorolja be az embereket, eldöntve róluk, hogy például az egyikük *kifeléforduló* (extravertált), a másikuk meg *befeléforduló* (introvertált). S amint az olvasó esetleg elábrándozna azon, hogy mi lenne, ha ehelyett, mondjuk, felfelé fordulókat (akik főnökük felé igazodnak) és lefelé fordulókat (vagyis demokratikus érzelműeket) különböztetnének meg, netán előre fordulókat és hátra fordulókat, vagy, pláne, balrafordulókat és jobbrafordulókat; és még mielőtt esetleg az olvasó elszégyellné magát, amiért a tiszteletre méltó tudomány ilyen tiszteletet nem tudó képzettársításokat kelt benne, Allportnál lám ezt olvassa: „Például joggal állíthatjuk, hogy az emberek négy típusra oszthatók: 1. vannak, akik konvex fogkefét használnak; 2. vannak, akik konkáv formájút; 3. vannak, akik egyeneset és 4. vannak, akik nem használnak fogkefét – természetesen mindezekhez hozzávehetjük azt a kevert típust, amely hol ilyen, hol olyan alakú fogkefével mos fogat. Ez a tipológia érvényes, ha valakit a fogkefék érdekelnek. Ugyanúgy, vannak extravertált emberek és vannak introvertáltak, s van, aki ilyen is, olyan is. Ez is érvényes tipológia, ha valakit az extraverzió és introverzió érdekel. De tegyük fel, hogy bennünket érdekel mind a fogmosásra használt kefék alakja, mind pedig az extraverzió. A séma rögtön felmondja a szolgálatot...”

*

Az önelégültségből egy keveset.

Nem személyesből, persze: a tudós elégedettségéből a tudományával. Lássunk egy mintát:

„Egyszer egy genetikus azt mondta, hogy az emberi személyiség száz százalékban genetikai meghatározottságú, vagyis kivétel nélkül minden jellegzetesség vagy cselekedet magán viseli valamilyen genetikus hatás nyomait. Igaza volt. Viszont az is tökéletesen igaz, hogy az emberi személyiség száz százalékban környezeti meghatározottságú, tehát, hogy a környezet és a tanulás következményei minden jellegzetességben és cselekedetben megnyilvánulnak.”

Ebből is egy keveset, és abból is egy keveset.

*

Pontosabban, amikor Allport „tökéletesen igazat” ad egy személyiségpszichológiai felfogásnak, ez nem kevés. És ha egyszersmind az ellentétes felfogásnak is tökéletesen igazat ad, nem lepődnek meg, hogy ha majd hazai követőinél azt olvasnám Allporttól átvett szemléletükről, hogy *dialektikus*. Maga Allport, más elvárásoknak tétetvén ki, nem tanulta e szó preferálását, úgy, hogy ugyanerről másképp ír: „...remélem és hiszem, hogy az olvasó átfogó

---

⁴¹ Gordon W. Allport: *A személyiség alakulása* című könyvéről (Gondolat, 1980). A recenzió eredeti szövege megjelent: *Élet és Irodalom*. 1980. október 25.

és józanul *eklektikus* beszámolót kap ezeken a lapokon a személyiség tudományos vizsgálatairól.”

A szerző *hitét* és *reményét* igazolja a könyv. A recenzens *szeretetét* sajnos nem.

*

Ebből is egy keveset megérdemelne pedig, ha annak lehetne venni, ami. Kitűnő *tankönyv*nek.

„Az anyagot sokszor előadtam diákjaimnak” – írja az „Előszó”-ban Allport professzor, aki ha (bizonyára nagyszerű) előadásai után még ezt az „átfogó és józanul eklektikus beszámolót” is a tanítványok rendelkezésére bocsátotta, akkor igazán mindent megtett, hogy vizsgáláikra mindazt fel tudják idézni, amire a könyv csak *utal*.

Például olyan *egyéni* eseteírásokat, netán esetelemzéseket, amelyek nélkül nehezen mívelhet személyiségpszichológiát, aki felfogásáról – amely előnyösen különbözteti meg számos kollégájától – így vall: „Kritikusaim heves támadásai ellenére, továbbra is meggyőződéssel javaslom, hogy a személyiségtudomány tárgya a struktúrált individualitás legyen. Ellene vagyok tehát az olyan törekvéseknek, amelyek a személyiséget minden emberen fellelhető közös vonásokra redukálják. Hasonlóképpen ellenzem azt a jelenlegi társadalomtudományi divatot is, amely a személyiséget szerepekre, személyközi viszonyokra, a társadalmi-kulturális rendszeren belüli eseményekre egyszerűsíteni.”

Ha a Gondolat Kiadó által 9000 példányban megjelentetett tankönyv 9000 pszichológiaszakos egyetemi hallgató vagy más olyan személy kezébe kerülne, aki már meglévő tudását akarja segítségével felidézni vagy rögzíteni, akkor a könyv olvasói jó eszközt kapnának. Meglévő tudásuk nem csak arra lenne elég, hogy Allport utalásairól eszükbe jusson, hogy milyen pszichológiai vizsgálatokra vonatkoznak, hogy milyen helyzetekben mit is művelt a pszichológus és hatása alatt mi is történt a vizsgálati alanyokkal. Hanem még arra is, hogy gondolatban kiigazítsák Allportot, amikor az általa átfogott hatalmas szaktudományos anyag egyik-másik szerzőjét (például Freudot) olyasféle sűrítmennyé dolgozza fel, amelyet Karinthy Frigyes készített a világirodalom néhány klasszikusából (ő azonban nem tudományos ismeretterjesztő céllal).

Mit tegyen azonban az az olvasó, aki ebből a könyvből szeretné meríteni a tudást a személyiségről? Vagy, pláne, amint a könyv címének (Pattern and Growth in Personality) magyar fordítása ígéri: a személyiség alakulásáról?

*

„Az embert egész életében végigkíséri a »létrejövés« folyamata” – írja Allport, majd a folyamatról értésünkre adja: „A személyiségfejlődés alapvetően a tanulás pszichológiájával kapcsolatos probléma”.

Mivel kapcsolatos mármost a tanulás? – kérdezné Allport könyvétől az, aki a személyiség alakulásának rejtelseibe akar kíváncsian behatolni. „Kétségtelen” – adja meg a kért felvilágosítást a könyv – „hogya a gyermek (a tanulás alapelvei által megszabott módon) kulturális viselkedésformákat sajátít el... Egész élete során kultúrájának, szubkultúráinak megfelelő »alapszemélyiséget« tükrözi. Bizonyos mértékig arra hajlik, amerre a társadalmi változás »szele fúj«”. Allport azonban mindjárt megóv bennünket attól, hogy a társadalmi „szélfújás” és a tanulékony személyiség által produkált „hajlás” kapcsolatát eltúlozzuk. Óvszerként idézi másokkal együtt elvégzett vizsgálatának néhány eredményét, amelyet a háború alatt „Személyiség a társadalmi katasztrófa közepette. Kilencven életút a náci fordulat éveiben” címmel tettek közzé, és amelyek tanulságairól most ilyen összefoglalást olvashatunk: „Németországban a Hitler-korszakban emberek ezrei teljességgel elvesztették azt a megszokott támogatást, amelyet a szociális rendszer biztosított számukra. Eltiltották őket foglalkozásuktól, üldözésnek voltak kitéve, elvesztették tulajdonukat, letartóztatták, megkínózták őket, számos család felbomlott. Néhányan megmenekültek a koncentrációs

táborok végzetétől; sikerült elmenekülniük az országból, és más államokban települtek le, ahol viszont semmiféle gyökerük nem volt. Mi történt ilyenkor a személyiséggel? Kilencven ilyen eset gondos vizsgálata azt bizonyította, hogy az említett személyek új hazájukban is kitartóan, nagy erőfeszítéssel igyekeztek megtartani sajátos természetüket, jellemüket.

Az esettanulmányok anyaga azt az erős benyomást kelti, hogy az egyének személyiségének folytonossága, egyöntetősége rendkívüli. Egy elnyomott, szürke matematika tanár elveszti állását, sikerül kivándorolnia, de az Újvilágban ismét elnyomott, színtelen életet élő matematika tanár lesz. A náci uralom lerombolja egy optimista, extravertált, nyájas reklámszakember életútját, később azonban feltűnik Latin-Amerikában mint optimista, extravertált és jókedélyű reklámszakember. Vagy vegyük egy nagy tehetségű zsidó asszony életét, aki sziporkázó stílusú író. Az illető veszélyes körülmények között hagyja el Ausztriát, de sikerül letelepednie Izraelben, ahol korábbi ihletével írja meg visszaemlékezéseinek kötetét.

Igaz, Allport arra is rámutat: ha ezek az emberek ottmaradnak abban a társadalomban, ahol „a változás erőszakos és szélsőséges, akkor az egész személyiség döntő változásokon mehet át”.

Azonban néhány lappal odébb a személyiség döntő változásának már egy másik lehetséges okát mutatja be: a „traumatikus átalakulásokat”, amelyekre a példa „Szent Pál vagy Tolsztoj, Goethe olaszországi utazása, Nietzsche fertőzése, amelyet egy prostituálttól kapott”.

Saulus találkozása Jézussal és Nietzsche találkozása egy spirochéta pallidával...

Szóval: mitől alakul a személyiség? Ettől is egy keveset és attól is egy keveset?

*

Ne hallgassuk el: Schneider úr, mint olvasó kedvelni fogja Allportnak – tizenkilenc év után – érthető fordításban magyarul is megjelentetett könyvét, amelyből végülis megtudja, hogy a személyiség a tudomány „mai” állása szerint körül-belül olyan, amilyennek ő mindig is képzelte.

Kifejtés

Teremtés és programozás A kibernetikai modell⁴²

„És formálta vala az Úr Isten az embert a földnek porából és lehellett vala az ő orrába életnek lehelletét. Így lőn az ember élő lélekké.”

Mózes első könyve

*„Az ember ezt, ha egykor ellesi,
Vegykonyhájában szintén megteszi.”*

Madách: Az ember tragédiája

Az emberi gondolkodás hosszú kerülő utakon jut el az igazsághoz. Így van ez még egyszerűbb objektumok megismerése esetében is – hát még amikor az emberi pszichikum természetéről van szó. A pszichikum megismerésének útján a modern gondolkodás a léleknek a középkorban egyeduralkodó vallásos-idealista felfogásától rugaszkodott el, amely a lelket egyrészt az anyagtól teljesen független, önálló szubsztanciának, másrészt az oksági összefüggésektől teljesen szabadnak fogta fel: a lélek, amelyet Isten helyezett el az emberben, teleologikusan törekszik az isteni tökély felé. Amikor az emberi természet vallási értelmezésének helyét a felvilágosodás filozófiájában a természettudományos felfogás foglalta el, elvetették a lélek isteni eredetének és teleologikus természetének dogmáját. A lelket anyagi alapra próbálták visszavezetni és megpróbálták elhelyezni az oksági összefüggések egyetemes rendszerében. E kísérlet a korabeli természettudomány fejlettségi színvonalának megfelelően történt: a pszichikumtól anyagi természetének megállapításával megtagadtak minden olyan specifikumot, amely a lelki jelenségeket a többi anyagi jelenségtől megkülönböztetné és determinált jellegének megállapításával megtagadtak mindenféle szabadságot. A természettudomány megállapította, hogy a természetben nem isteni célszerűség, hanem természetes oksági összefüggések uralkodnak – megtagadtak tehát az emberi pszichikumtól is minden célrairányulást. Az okilag determinált anyagi jelenségeket vizsgálta a mechanika, a kor tudománya, amelynek ideális objektuma a gép volt, az az anyagi szerkezet, amely külső hatásra mozgásba jön, és egyes részei úgy továbbítják egymás felé a külső hatást, hogy mindegyiknek a mozgása szigorúan meghatározott és matematikai egzaktsággal kiszámítható. 1748-ban megjelent La Mettrie könyve, az „Embergép”, amely az ember „működését” is így ragadja meg.

A tudomány fejlődésének két évszázada telt el az „Embergép” koncepciójának kialakulása óta, amikor 1948-ban megjelent Norbert Wiener könyve, a „Kibernetika, avagy vezérlés és kommunikáció élő szervezetben és gépben”. Ez a könyv is azt kutatta, amit a másik: az élő szervezet – ezen belül az emberi agy – és a gép működése közötti azonos vonásokat, matematikai képletekkel megragadva. Azonban a kétféle működés azonosítása ezúttal a La Mettrie-ével homlokegyenest ellenkező, első pillantásra meghökkentő módon történt. Míg a

---

⁴² Az eredeti szöveg megjelent: *Világosság*, 1964/5-6. sz. 290-299 és 329-334. 1.

felvilágosodás materializmusa az akkori gépek, automaták mechanikus determinációját vitte át az élőlényekre, ezen belül az emberre is, addig a kibernetika az élő szervezetekre jellemző célszerűséget értelmezte matematikailag és tette az új automaták konstrukciós elvévé. Míg Lamettrie „embergép”-ről, addig Wiener Rosenblueth-szal és Bigelow-val közösen írott „Viselkedés, cél és teleológia” c. tanulmányában „teleologikus mechanizmus”-ról beszél.

Mi a „teleologikus mechanizmus”?

Bizonyos értelemben valamennyi ember által alkotott mechanizmus „teleologikus”: az ember valamely célját szolgálja.

A legegyszerűbb mechanizmusoknál, a szerszámoknál közvetlenül az ember ügyessége biztosítja a működés célszerűségét. A gépeknek már maga a szerkezete van úgy megkonstruálva, hogy egy meghatározott külső jelre „gépiesen” megvalósítják azt a célt, amelyet részeik egymáshoz való viszonyában a konstruktőr előre rögzített: a présgép egy kar meghúzására a beléhelyezett formának megfelelő alakúra préseli a forma alá tett anyagot, a zenélő automata gombnyomásra eljátssza a benne rögzített zeneszámot, a pokolgép az időzített pillanatban felrobban stb. Bár a gép sokkal bonyolultabb célokat tud megvalósuláshoz segíteni, mint az egyszerű szerszám, mégis olyankor, amikor működése közben váratlanul megváltoznak a külső körülmények, változatlanul produkálja az új körülmények között értelmét veszített, célszerűtlenné vált működést: a présgép akkor is présel, ha alatta van a munkás keze, a pokolgép akkor is felrobban, ha időközben annak a barátai kerülnek a közelébe, aki időzítette. A szerszám esetében az ember állandó értelmes kontrollja veszi többnyire elejét az ilyen „sorsszerűen” bekövetkező célszerűtlenségeknek; a gépnél is ennek kell közbeavatkoznia és megakasztania az önműködést, ha az célszerűtlen irányt vesz.

Tulajdonképpen „teleologikus mechanizmusról” ott beszélhetünk, ahol a célszerű működés az ember beavatkozása nélkül van biztosítva még a külső körülmények megváltozása esetén is.

Ilyen működés csak akkor biztosítható, ha a működést szabályozó – vezérlő – központ egyértelmű jelzést kap azokról a változásokról, amelyek a cél megvalósítása szempontjából lényegesek. Az ilyen előreláthatatlan eseményeket jelző közléseket nevezik információnak; minél kevésbé lehetett előre számítani az esemény bekövetkezésére, annál nagyobb a róla szóló közlés információtartalma és annál jelentősebb lehet ez a közlés a cél megvalósításához. A célmegvalósítás szempontjából azonban tulajdonképpen nem is maguk a külső körülmények érdekesek, hanem e körülmények és a mechanizmus aktuális állapotának a viszonya – ez mutatja meg, hol tart adott pillanatban a cél megvalósítása. Ezért a „teleologikus mechanizmus” leglényegesebb sajátossága, hogy a működését vezérlő központ a működés során elért állapotról időről időre közlést kap, amelyet egybevet a célmegvalósítás menetrendjét előre rögzítő programmal: amennyiben a tényleges állapot eltér a kívánatostól, a központ az eltéréssel ellenkező irányban módosítja a működést – ez a visszacsatolás (feed back) mechanizmusa.

A kibernetikai berendezés mint a tulajdonképpen „teleologikus mechanizmus” ilyen programvezérelt, a visszacsatolás közléseit és a kívülről érkezett információkat jelfogó, feldolgozó, tároló, továbbító és a program megvalósításához felhasználó szerkezet. A kibernetika ilyen mechanizmusnak fogja fel az élő szervezetet, ezen belül az emberi agyat is, miáltal lehetőséget nyújt működésének matematikailag egzakt megragadására, anélkül, hogy ezért akár le kellene mondania az élő szervezet lényeges specifikumának, teleologikus jellegének elismeréséről, akár pedig isteni célszerűségként kellene azt értelmeznie.

A teleologikus működések közül a legegyszerűbb az, amelynél valamilyen állapotot fenn kell az automatának emberi beavatkozás nélkül tartania. Ilyenkor a visszacsatolás a fenntartandó

állapottól való eltérést jelzi és működésbe hoz egy szerkezetet, amely az eltérést ellen-súlyozza. Így tarthatja egyenes vonalú útirányban a repülőgépet a robotpilóta: ha a változó légáramlatok vagy egyéb váratlan külső hatások eltérítik a gépet az egyenes iránytól, az eltérés mértékéről visszacsatolt információ visszakormányozza azt.

Bonyolultabb a működése annak a „teleologikus mechanizmusnak”, amelynek nem fenntartania kell állapotát, hanem úgy változtatni, hogy egy megadott céltárgyat, amely a maga térbeli helyzetét szintén változtatja, elérjen. Ilyenek a célkövető irányított lövedékek (rakéták, pilóta nélküli repülőgépek, torpedók), a különböző elektronikus „teknősbékák”, „katicabogarak” és más kibernetikus „állatok”, amelyek fényforrások irányába mozognak, akadályokat megkerülnek stb.

A legbonyolultabb azoknak a „teleologikus mechanizmusoknak” a működése, amelyeknek nem valóságosan megadott céltárgyat kell elérniük, hanem valamilyen észmei célt kell megvalósítaniuk. Ilyenek az elektronikus számológépek. A célt itt nem valóságosan megadott állapot, ill. tárgy képviseli, mint a „teleologikus mechanizmusok” első, ill. második csoportjánál, hanem pusztán a program, és e cél nem más, mint a programban jelzett műveletsor „elméleti” megvalósítása.

A gépi alkalmazkodó képesség és a rugalmas programozás

Azok a mechanizmusok, amelyeknek működését eddig vázoltuk, az egyszerű szerszámtól a célkövető szerkezetekig, mind oksági meghatározottság alapján működtek: egy vagy több külső hatás megindította a működést, amelynek egyes fokozatai további külső hatásokkal, valamint a „teleologikus mechanizmusoknál” a visszacsatolás hatásaival kombinálódva egyértelműen meghatározták a soron következő fokozatokat. Ez előfeltételezi, hogy az ilyen szerkezetek konstruktőrei előre kiszámítanak és pontosan rögzítenek a programban minden műveletet – a „teleologikus mechanizmusok” itt csak annyiban különböznek a közönséges gépektől és szerszámoktól, hogy egyes műveletek nem kategorikusan, csak függvényszerűen vannak előre megadva: a visszacsatolt információ értékeitől való függésükben. Így bár nem ismeretes előre, hogy ez az információ konkrétan milyen értéket fog felvenni, de pontosan ismeretes a mód, ahogyan a művelet bármely értéktől függeni fog. Az elektronikus számológépnél nem lehet szó az összefüggéseknek ilyen precíz, egyértelmű, lépésről lépésre történő előre való végiggondolásáról és a programban való előzetes rögzítéséről, hiszen ez azt jelentené, hogy a programozó előre elvégzi azt az elméleti műveletsort, amelynek elvégzettetése céljából a gépet igénybe veszi. Elektronikus számológép segítségével többnyire éppen olyankor folyamodnak, amikor nélküle a gondolkodási műveletsor elvégzése nehézségbe ütközne. Ezért az elektronikus számológép programjában egyes műveletek csupán jelezve vannak és csupán statisztikailag határozzák meg a következő műveletet.

Ezen az alábbiak értendők:

Míg a hagyományos gépben egy-egy szerkezeti egység működése egyértelműen meghatározza egy bizonyos másik egység működését (pl. egy fogaskeréké a vele kapcsolódó másik fogaskerékét), addig az elektronikus számológépnél az egyik elem működése csak azon elemek csoportját határozza meg, amelyek közül valamelyiknek működésbe kell jönnie. Pl. egy bizonyos művelet szükségszerűen előidézi, hogy **A**, **B**, **C** és **D** szerkezeti elem közül valamelyik működésbe jöjjön, de hogy melyik lesz az, azt véletlen tényezők határozzák meg. A gép próbálgat, és a visszacsatolás mechanizmusa szelektál, vagyis eldönti, hogy a szükségszerű körön belül véletlenül működésbe jött elem működése célszerű-e, azaz megfelel-e a programban rögzített célnak. Amennyiben nem, akkor ugyanazon csoport másik eleme jön működésbe, míg végül is valamelyiknek működése sikeresen elvégzi a soron levő műveletet. A gép, amennyiben úgy van konstruálva és programozva, a visszacsatolás mechanizmusa révén „megjegyzí”, hogy melyik elem működése volt célszerű, és legközelebb

hasonló helyzetben ezzel kezdi a próbálkozást. Mivel azonban a hasonló helyzetek nem teljesen azonosak, előfordulhat, hogy míg egyszer C, addig máskor az A, ismét máskor a D, ill. a B elem működése bizonyul célszerűnek.

Hasonló feladatok sorozatos elvégzése esetén a visszacsatolás révén kialakul az egyes szerkezeti elemek sikeres működésének statisztikája (pl. az esetek 50 %-ában a C, 25 %-ában az A, 15 %-ában a D és 10 %-ában a B működése volt célszerű), és a további hasonló helyzetekben a gép a várható sikeresség valószínűségének sorrendjében folytatja le a próbálkozást (vagyis C-vel kezdi és csak C, A és D esetleges sikertelensége esetén próbálja ki B-t, ami a leggazdaságosabb megoldás, mert az esetek 50 %-ában már az első próbálkozás sikert hoz és csupán 10 %-ban van szükség négy próbálkozásra).

Ily módon az elektronikus számológép képes „megtanulni” olyasmit, amit az ember által beléhelyezett program nem tartalmazott, vagyis képes célszerűen továbbfejleszteni saját programját, saját magát. Ez tehát az ember által eddig alkotott szerkezetek közül a legmagasabb rendű „teleologikus mechanizmus”.

Milyen „pszichikus” teljesítményekre képesek az elektronikus számológépek?

Napilapok, magazinok tudományszerűsítő rovataiban csodálatos hírek látnak napvilágot az elektronikus számológépek, a „robotok” csodálatos képességeiről. Időnként egy-egy publicista vagy egy interjút adó tudós felrajzolja a rémképet is: egyszer majd a gép okosabb lesz alkotójánál és fellázad ellene...

Milyen pszichikus teljesítményekhez hasonló műveletekre képes hát az elektronikus számológép? A legegyszerűbb lelki működés az érzékelés: látás, hallás, szaglás, ízlelés és bőrzékelés (a bőr bizonyos területét érő hideg, meleg, nyomás, ill. fájdalom érzékelése). Az elektronikus számológép elektromos impulzusokkal működik. A fotocella képes a fényt erejének megfelelő elektromos impulzusokká átalakítani – tehát a kibernetikus mechanizmust képessé lehet tenni „látásra”. A mikrofon a hangot alakítja magasságának és erősségének megfelelő elektromos impulzusokká – segítségével tehát a kibernetikus mechanizmus képes „hallani”. A hőmérsékletnek vagy a nyomásnak megfelelő elektromos impulzusok képzése szintén megoldott probléma és nincs elvi akadálya „szagolni” és „ízlelni” – azaz különböző vegyi hatásokat felfogni – képes automata megszerkesztésének sem. A fájdalom érzékelésének kérdésére még visszatérünk. De az automaták „érzékelőképessége” kiterjeszhető olyan ingerekre is, amelyeket az ember nem tud érzékelni: ultrahangra, a fény tartományán kívül eső elektromágneses hullámokra, radioaktív és kozmikus sugárzásra stb.

Az észlelés már bonyolultabb folyamat: valamely tárgynak egészként való felfogása. Lényeges feltétele, hogy a tárgyat önmagával azonosnak ismerjük fel akkor is, ha a róla érkező ingerek megváltoznak, pl. ha más szög alatt, más megvilágításban, más távolságról (általában ha kisebbnek vagy nagyobbak) látjuk, ha a dallamot énekhangról át tesszük zongorára vagy hegedűre, C-dűrből G-dűrbe stb. A kibernetikában ez a feladat akkor merült fel legelőször, amikor olyan apparátust akartak szerkeszteni, amelynek segítségével vakok közönséges nyomtatott szöveget „olvashattak” volna úgy, hogy a kibernetikus berendezés az egyes betűket sajátos hanggá alakította volna át: olyan automatát kellett tehát szerkeszteni, amely képes felismerni a nyomtatott betűket függetlenül azok nagyságától és olyan apróbb eltérésektől, amelyeket a különböző betűtípusok képviselnek. A problémát sikeresen oldotta meg McCulloch és Pitts – az általuk szerkesztett kibernetikus automata képes volt a betűket észlelni.

Az „emlékezés” képessége nélkül a legegyszerűbb elektronikus számológép sem létezhet. Először is „meg kell jegyeznie” és lépésről lépésre „fel kell idéznie” a programot. „Emlékezetben kell tartania” továbbá hosszabb-rövidebb ideig az általa felfogott információkat,

valamint ezek feldolgozásának bizonyos részeredményeit. Végül, mint láttuk, a számológép tárolja és összegezi a visszacsatolás által nyújtott információkat, vagyis „tanul tapasztalatából”.

A képzelet működése még bonyolultabb, amennyiben az emlékezet anyagát nem változtatlanul idézi fel, hanem egyes elemeiből valamilyen új egészet képez, (pl. a kacsaláb és a vár képéből a kacsalábon forgó várét). Ennek kibernetikus „képességét” a „zeneszerző” elektronikus automata működésén lehet bemutatni. Ez az automata elemzi egy-egy zeneszerző műveit, vagy egy-egy nép dalkincseit, vagy egy-egy könnyűzenei műfaj termékeit. Ezekre sajátos statisztikai szerkezet jellemző: az egyes hangközök más-más gyakorisággal fordulnak elő bennük, még hozzá a gyakoriság sajátosan változik a mű különböző részeiben is, a ritmusképletek eloszlásának is jellemző a gyakorisága stb. Ez a jellemző statisztikai szerkezet teszi egy-egy komponistának vagy irányzatnak a stílusát; ennek alapján képes a gyakorlott fül felismerni egy-egy újonnan hallott műről, hogy az pl. Mozart alkotása, vagy magyar népdal, vagy charleston. Az elektronikus „zeneszerzőgép” a művek elemzése során a korábban már jelzett módon feltárja a stílust jellemző statisztikai szerkezetet. Ezután komponálja meg saját „művét”, amelyben a hangok a feltárt statisztikai struktúrának megfelelően követik egymást, stílusa tehát megfelel az elemzett stílusnak, anélkül, hogy az így lekottázott „zene” bármelyik vizsgált zeneművel azonos lenne – vagyis a gép „emlékezeti” anyagából valami új egészet hoz létre.

A „gondolkodás” az elektronikus számológép legmarkánsabb képessége, hiszen ezeknek az automatáknak legjellegzetesebb funkciója éppen különböző matematikai és logikai feladatok megoldása. Az automata képes a betáplált információkból programjának megfelelően, esetleg „emlékezeti” anyagának felhasználásával különféle következtetéseket levonni, „tapasztalatait” általánosítani (még hozzá pontosan számon tartva az általánosítás valószínűségi fokát, tehát hogy a gép által feltárt összefüggés a hasonló események hány százalékára érvényes), az általános „ismereteket” az új feladatok megoldásához felhasználni. Az elektronikus számológép „pszichikus” képességeinek listája ezzel mintha teljessé vált volna: az érzékelés és a gondolkodás a pszichikus működések skálájának két szélső pontja – a legegyszerűbb és a legbonyolultabb lelki jelenség.

Azonban a látszat hamis: a lelki jelenségeknek egy nagy családja kimaradt a leltárból.

A fájdalom – és amire az elektronikus számológép nem képes

Ha az ember vagy az állat bőrfelületét szúrás, vágás, égés, marás, általában valamilyen károsodás éri, működésbe lép a bőrérzékelés negyedik fajtája, a fájdalomérzékelés. A fájdalominger hatására az állat és az ember úgy reagál, hogy elrántja azt a testrészét, amelyet a károsító hatás ér, ha pedig ez a mozdulat nem mentesíti a fájdalomtól, akkor kaotikus egymásutánban végigpróbál mindenféle egyéb mozgást egészen addig, amíg valamelyik véletlenül beválik, vagy az állat teljesen kimerül (embernél ez csak igen erős fájdalom esetében zajlik így, egyébként pedig többé-kevésbé racionális próbálkozások formájában).

Nincs semmi elvi akadály olyan kibernetikus „állat” tervezésének, amelyik egy bizonyos intenzitásfokot meghaladó erősségű érintésre a megérintett „testrészét” az érintés irányával ellentétes irányba elrántja. Tekintettel mindarra, amit az elektronikus számológép statisztikai próbálkozásairól elmondottunk, az a kaotikus próbálkozássort is reprodukálhatja. A fájdalomreakció azonban állatnál és embernél nem merül ki a külső mozgásban. A fájdalominger mobilizálja az egész zsigeri működést: fokozódik a szív, a tüdő, a gyomor-, bélrendszer működése, bizonyos hormonok elválasztása stb., vagyis felborul a szervezetnek belső egyensúlya, amelyet homeosztázisnak neveznek.

Ashby tervezett egy készüléket, amelynek a homeosztát nevet adta. A homeosztát négy szerkezeti elemből áll (de az elemek száma elvben korlátlanul növelhető). A négy elem között kölcsönös visszacsatolási kapcsolat van. Amikor az egyik szerkezeti elem állapotát valamilyen külső hatás megváltoztatja, akkor az elemek között fennálló labilis egyensúly felborul. A változás hatása továbbterjed a többi elemre, amelyek a maguk részéről szintén kölcsönösen továbbadják; az átadott hatást mindegyik elem vissza is kapja: egyrészt a visszacsatolás útján, másrészt más elemeken keresztül közvetítve. Ez az egész mozgósítótság addig tart, amíg létre nem jön a rendszeren belül egy új egyensúly. Vagyis a kibernetikus készülékeket „homeosztázissal” is el lehet látni, amely bizonyos környezeti változások hatására felborul, majd az új környezeti feltételekhez alkalmazkodott formában áll helyre.

Csak hogy az élő szervezetben a homeosztázis felborul minden környezeti változából fakadó külső hatás nélkül is: az anyagcsere disszimilációs folyamatai révén előbb-utóbb hiány támad valamilyen tápanyagban, ami az állatot vagy az embert hasonló célirányos vagy kaotikus keresőmozgásokra serkenti, mint a külső fájdalominger (a különbség mindössze annyi, hogy a cél itt nem valamilyen biológiailag káros tényező kiküszöbölése, hanem valami hasznosnak, szükségesnek a megszerzése). Az élő szervezet teleologikus jellege tulajdonképpen végső soron éppen ebből a belső kezdeményező-készségből ered, abból, hogy az élő szervezet képes külső okok hatása nélkül belső készíttetésre is működésbe lépni. Persze a belső készíttetések az élet kialakulásának, az egyes fajok kifejlődésének és az egyedi fejlődésnek különböző fokain külső okok hatásának következményeként képződtek, de aktuálisan ható külső okok nélkül is megnyilvánulhatnak. Sőt a külső okok határfoka is függ a belső készíttetésektől, a motivációs állapottól: az az állat, amelyet éppen tápanyaghiányt jelző ingerek motiválnak, készíttetnek, másképp reagál a táplálékot jelző külső ingerekre, mint a jóllakott állat. Az agyban a kéreg alatt elhelyezkedő motivációs központok határozzák meg az agykéreg tónusát és ettől függ, hogy a környezetből az érzékszervek által felfogott és a kérgi központokhoz továbbított ingerek milyen pszichofiziológiai folyamatokat indítanak el és végül is milyen viselkedést eredményeznek. Az aktuális motivációs állapottól függ a pszichikus folyamatok érzelmi színezete és energiája.

A kibernetikus berendezéseknél az aktuális információk hatása a programtól – esetleg a „tanulás” útján továbbfejlesztett programtól – és a gép „memóriájának” tartalmától függ. A kibernetikus berendezésnek nincs motivációja, belső célirányos készíttetése, mert ennek végső forrása csak az anyagcsere lehet. Az anyagcserét folytató mechanizmusok saját állapotuk fenntartására irányulva állapotuk megváltoztatására irányulnak, mivel az állapot, amelyet az ilyen mechanizmusoknak fenn kell tartaniuk a környezeti változásokkal szemben, maga az állapotváltoztatás: az anyagcsere. Csak ilyen berendezés képes arra, hogy a külső körülmények változatlansága esetén is megváltozzon a viselkedése oly módon, hogy a kezdeményezés tőle magától induljon ki.

Készítettek olyan kibernetikus készülékeket, amelyek energiakészletük kifogyása előtt felkeresték az energiaforrást és maguk gondoskodtak saját energiával való feltöltésükről (ilyen pl. a Grey Wulter által szerkesztett Elsie nevű „teknősbéka”). Ezeknél nincs szó azonban igazi motivációról, szükségletéről, mert megfelelő külső hatás – pl. fényinger – hiányában a mechanizmus mozdulatlan és ilyen állapotban energiakészlete megmarad. Továbbá ha az energiakészlet előbb merül ki, mint ahogy feltöltésére a gép lehetőséget találna, akkor az automata szintén leáll és szerkezete ép, működőképes állapotban marad úgy, hogy emberi beavatkozással ismét működésbe hozható.

Az állat és az ember szervezetében viszont szakadatlanul folyik az energiafogyasztás és ha egy rövid időre mégis fennakad (úgy, hogy a szervezet nem jut oxigénhez), akkor ez magának a szerkezetnek olyan bomlásához vezethet, amely a későbbiek során már nem teszi lehetővé az életfolyamatok újramegindulását. Az anyagcsere két oldala elengedhetetlenül feltételezi

egymást: a disszimilációval járó energiefelszabadulásra feltétlenül szükség van, mert csak az így felszabaduló energia biztosítja új anyagok asszimilációját és a szervezeten belül való célszerű szétosztását és átcsoportosítását, az asszimilációra pedig feltétlenül szükség van, mert csak ez biztosítja azt a szerkezeti anyagot, amely az energia forrása; a szervezet saját magát fogyasztja el, hogy hozzájusson ahhoz az energiához, amelyhez azért kell hozzájutnia, hogy saját magát felújíthassa. Ebből a „bűvös körből” fakad az állati és az emberi szervezetben az életfolyamatok szükségleti feszültsége: ha a folyamatok bárhol megszakadnak egy időre, akkor a károsodás láncreakciószerűen terjed tovább a bűvös kör mentén, vagyis ha az anyagi szerkezet épülése valahol akadályozva van, ez csökkenti a szervezet működési energiáinak forrását, ami tovább nehezíti az anyagi szerkezet építését.

A kibernetikus berendezéseknél ezzel szemben az energiaellátás és az anyagi szerkezet egymástól teljesen függetlenül van biztosítva, egyiknek a károsodása sem vonja maga után a másikat.

Mivel a szükségletek, a motivációs állapotok határozzák meg pszichikus folyamatok érzelmi színezetét, a kibernetikus berendezésekben végbemenő „pszichikus folyamatok” nélkülözik ezt, általában „pszichikus teljesítményeik” listájáról kétségbevonhatatlanul hiányzik a lelki jelenségeknek az a gazdag csoportja, amelyet „érzelem” névvel szoktunk megjelölni.

Ennek a hiánynak az oka – mint az elmondottakból látható – nem a „lélek” valamely sajátos, anyagi tényezőkkel nem magyarázható képesség-többletében rejlik, hanem éppenséggel az élőlények pszichikus működésének anyagi alapjaiban, az élő anyagnak környezetéhez való sajátos viszonyulásmódjában, az anyagcserében s az arra épülő életműködéseknek az élettelelőtől eltérő sajátosságaiban. Az élőlények pszichikus működésében megnyilvánuló „teleologikus mechanizmus” nem valamiféle eleve meghatározottság, előre kitervelt teremtő aktus eredménye, hanem történeti produktum, az anyag önfejlődésének, az anyagi világban kialakuló kölcsönhatásoknak terméke – vagyis annak a természetes folyamatnak eredménye, mely a fajfejlődés során az alkalmazkodás pszichikus mechanizmusait kialakította.

A pszichikus működést a maga teljességében tehát csak a történetileg kialakult, sajátosan szervezett élő anyag produkálja, s annak létrejöttét éppúgy nem lehet a teremtés elvével magyarázni, mint a programozás mechanizmusai segítségével a maga teljességében reprodukálni. Ennek ellenére azonban – mint ezt tanulmányunk további fejezeteiben látni fogjuk – a pszichikus működések modellírozása révén tagadhatatlanul olyan ismeretek birtokába jutunk, melyek nemcsak a termelés, a technika előrehaladásában jelentenek fontos lépést, hanem elősegítik a pszichikus működés jobb megismerését, helyes értelmezését is.

A „szolaszik” és a kibernetikus automaták

Az eddigiek során rámutattunk azokra az érzékeléssel, észleléssel, gondolkodással analóg jelenségekre, melyeket a kibernetikai automaták produkálnak. Ugyanakkor feltártuk azt a lényeges különbséget is, amely az automaták „értelmes” cselekvőképessége és az emberi tevékenység pszichikus irányítása között mutatkozik. Mind e hasonlóságok és különbözőségek figyelembevételére nyomán kitűnt, hogy az automaták „pszichikus működéseiben” nem található meg a valóságos pszichikus működésre jellemző érzelmi mozzanat.

Most folytatva ezt a vizsgálódást azt a kérdést kell feltenni, hogy beszélhetünk-e a kibernetikai automaták teljesítményeivel összefüggésben gondolkodásról.

Filozófusok, írók, publicisták, moralisták és más gondolkodók sokszor panaszkodtak már amiatt, hogy érzelmeink elhomályosítják értelmünket, s ezáltal képtelenné válunk arra, hogy a világ összefüggéseit megértsük, úgy fogjuk fel, ahogy azok tőlünk függetlenül objektíve léteznek, és még inkább képtelenné válunk arra, hogy elfogulatlanul a világ objektív összefüggéseit tegyük tevékenységünk vezérfonalává. Karinty Frigyes egyik regényében elutaz-

tatta Swifttől kölcsönzött hősét, Gullivert Faramidóba, azoknak a lényeknek az országába, „akik nem voltak megverve a szerves létnek ezzel az, átkával”, mivel testük kristálytisztá, steril szerves anyagokból készült. Ezek a „szolaszik”. Egyikük megjegyzi Gullivernek: „Lehetetlen, hogy olyan műszer, mely az ön testéhez hasonló romlott és felbomlott anyagokból készült (így nevezte a húst és vért, e fogalmakra nem lévén szavuk), elvégezhesse az agy munkáját: megértését a dolgok összefüggésének.” A maguk részéről a „szolaszik” minden torzítás nélkül olyannak ismerik a természetet, amilyen, és ismereteiket az egyetlen tökéletes nyelven, a zene nyelvén fogalmazzák meg.

Az elmondottak alapján úgy tűnhet, hogy a kibernetikus automatával – különösen legtokéletesebb fajtájával, az elektronikus információfeldolgozó automatával – az ember megalkotta a „szolaszit”. Úgy tűnhet, hogy az elektronikus számológép nem általában a lelki folyamatokat kölcsönözte az embertől, hanem éppen a tudatos működéseket.

A tudat ugyanis abban különbözik a pszichikumtól általában, hogy a tárgyakat és jelenségeket nem a megismerő alanya, annak szubjektív szükségleteire, vágyaira vonatkoztatva tükrözi, hanem más tárgyakra és jelenségekre, azok objektív tulajdonságaira vonatkoztatva. „A tudatos tükrözés” – írja Leontyev akadémikus – „eltérően az állatoknál megfigyelhető pszichikus tükrözéstől, a tárgyi valóságnak olyan tükrözése, amely el van választva a szubjektumnak az objektumhoz való viszonyától, azaz olyan tükrözés, amely a valóság objektív, stabil tulajdonságait emeli ki. A tudatban a valóság képe nem olvad össze a szubjektum élményével.”⁴³

A világ tudatos megismerésének alapja egyfajta elfogulatlan, tárgyilagos, *érdeknélküli érdeklődés* a dolgok objektív tulajdonságai iránt függetlenül azok biológiai hasznosságától vagy károsságától.

Ez az érdeknélküli érdeklődés a munkában jön létre az embernél. A munka olyan célirányos tevékenység az embernél, amely az állat célszerű viselkedésétől abban különbözik, hogy nem közvetlenül irányul valamely szükséglet eleve meglévő tárgyának elérésére. Specifikuma az eszközkészítés, vagyis olyan tárgy előállítása, amely egy másik tárgy célszerű megmunkálására alkalmas.

Az állati pszichikumnak és az emberi tudatnak egyaránt az a legfontosabb teljesítménye, hogy a tevékenység célját képező tárgyat visszatükrözi.

Állatnál a céltárgy többnyire a tér valamely pontján kész állapotban adva van, az állatnak tehát csak helyváltoztatással el kell érnie azt; így a céltárgy tükrözése valami meglévőnek a leképezését jelenti. Az emberi tevékenység specifikus céltárgyának viszont többnyire csak nyersanyaga van meg eleve kész állapotban s ebből a munkatevékenység során, lényeges változtatások útján kell a céltárgyat elkészíteni. A céltárgy tükrözése tehát valami még meg nem levőnek az előzetes gondolati felépítését, megtervezését, előrelátását jelenti.

Ezzel függ össze egy másik különbség, amely az állati pszichikum és az emberi tudat közötti hasonlóságon belül fennáll. Az állat számára a céltárgy a szükségleteire, motivációjára való vonatkozásában van adva: mint eleség, szexuális partner, az ellenség elől kínálkozó menedék, tehát az állati pszichikum a céltárgyat ebben a vonatkozásában tükrözi. A céltárgy, ha megszerzik, megváltoztatja a megszerző állatnak az állapotát: szükséglet szenvedőből kielégültté. Az emberi tevékenység céltárgyát is azért szerzik meg, hogy állapotot változtasson, de nem közvetlenül a megszerző *személy* állapotát, hanem egy *dologét*, amelyet a megszerzett tárgy közvetítésével vesz megmunkálás alá az ember.

---

⁴³ Leontyev: *Problemi razvityija psichiki* Moszkva 1959. 202. old. (az eredeti szöveg alapján korrigált fordítás – G. L.)

Az emberi tevékenységben a dolog megváltoztatására irányulás *viszonylag önállósul* attól az irányulástól, amely magának a személynek a – szükségleti – állapotát törekszik megváltoztatni. Ezzel a viszonylagos önállósulással függ össze az az érdeknélküli érdeklődés, amelyről fentebb láttuk, hogy a világ tudatos megismerésének az alapja. Az önállósulásból adódik az érdeklődés érdeknélkülisége – abból pedig, hogy az önállósulás csupán viszonylagos, következik az a tény, hogy a világ tudatos megismerését mégis valamilyen sajátos érdek motiválja.

Ez az érdek is a dolgok hasznosságára vagy károosságára kíváncsi, de nem biológiai, hanem társadalmi hasznosságára vagy károosságára, azaz arra, hogy a dolog elősegíti-e, vagy hátráltatja a társadalom által folytatott tevékenység céljainak megvalósítását, konkrétan mely célokét mozdítja elő, melyekét és hogyan akadályozza.

Az információfeldolgozó elektronikus automatából azonban – akárcsak a Karinthy által talált „szolasziból”- –, nemcsak a biológiai elfogultság, hanem a társadalmi elfogultság is hiányzik; érdeknélkülisége nem a tudatos megismeréshez szükséges érdeklődő érdeknélküliség, hanem teljes közömbösség. Ily módon az általa produkált működés semmiképpen sem tekinthető tudati működésnek.

Ezt az állítást az emberi gondolkodás és a gépi „gondolkodás” összehasonlítása bizonyítja:

Az emberi gondolkodás első specifikuma: problémamegoldó jellege. A gondolkodás az ember jellegzetes célirányos tevékenységének szerves része. Funkciója az, hogy adott szituációban felmerülő célhoz megtalálja azokat az utakat és eszközöket, amelyek a cél megvalósításához elvezetnek. Eközben feltárja a szituációnak, a szituációban szereplő tárgyaknak és jelenségeknek számos szükségszerű összefüggését más szituációkkal, tárgyakkal, jelenségekkel; hasonlóképpen feltárja az elgondolt cél számos összefüggéseit is. A problémamegoldás kulcsfontja azonban a számos – sokszor végtelen számú – lehetséges összefüggés közül annak az egynek a megtalálása, amely az adott szituációból az elgondolt célhoz elvezet – ezután a megtalált összefüggésnek megfelelő logikai láncolat végiggondolása már nem jelent különösebb nehézséget.

Az iskolai matematika órákon szerzett tapasztalatából mindenki tudja, hogy pl. az ún. szöveges példák megoldásánál mindig az egyenlet felállítására képezte a nehézséget, nem a már felállított egyenlet megoldása, a geometriai tétel bebizonyításánál pedig a számos, már bizonyított tétel közül annak az egynek a kiválasztása, amelyből azután le lehet vezetni azt, amelyikről éppen szó van, s nem maga a levezetés logikai művelete. A kérdéses összefüggést az emberi gondolkodás legtöbbször nem úgy találja meg, hogy végigpróbálgatja a lehetséges összefüggéseket, amíg véletlenül rá nem bukkan a megfelelőre – ez az út többnyire már a lehetőségek nagy száma miatt sem járható. A kitűzött cél az embernél létrehoz egy olyan sajátos *beállítódást*, egy sajátosan irányuló motivációs állapotot, amely a vizsgálandó lehetőségek körét eleve leszűkíti; ezen belül aztán leggyakrabban több-kevesebb próbálkozás után hirtelen, felismerésszerűen jön rá az ember a megoldásra.

Az elektronikus számológépeknél a lehetőségek körének előzetes leszűkítését belső motiváció hiányában mindig az embernek kell elvégeznie a programozással. A program által megszabott körön belül azután kénytelen az automata minden lehetőséget végigpróbálgatni egészen a célravezetőnek a megtalálásáig. Az egyetlen, amire ezen belül képes, a próbálgatás gazdaságos sorrendjének statisztikai kialakítása, amikor hasonló feladatok követik egymást.

Az emberi gondolkodás második specifikuma: fogalmi jellege. Az emberi gondolkodás sajátos jelekkel operál: szavakkal, amelyek a társadalom története során rögzítődnek meghatározott tárgyi tartalom jelölésére. Az egyes ember születésekor készen találja a szavaknak egy bizonyos nyelvi rendszerét, amely az egyes szavakhoz hozzákapcsol egy meghatározott tárgyi tartalmat. A szóval való minden *tudatos* operációban valamilyen *nem tudatos* módon jelen van ez a tárgyi tartalom is. Amikor pl. a Pitagorasz-tétel bizonyításának gondolkodási problé-

máját oldom meg, akkor a „derékszögű háromszög” terminussal operálok, de képtelen lennék a probléma megoldására, ha eközben nem lenne megadva számomra a terminus tárgyi tartalma: három egyenes által határolt zárt mértani síkidom, amelynek oldalai közül kettő merőleges egymásra. A gondolkodási probléma megoldása pedig a maga részéről tovább gazdagítja az egyes szavak tárgyi tartalmát elmélyíti a gondolkodás által használt fogalmat: példánknál a derékszögű háromszög fogalma gazdagodik a befogók és az átfogó közötti összefüggés tartalmával.

Az elektronikus információfeldolgozó automaták „gondolkodása” e tekintetben is lényegesen eltér az emberi gondolkodástól: „Ténylegesen (gondolkodó) gépek nem nyelvi tárgyi jelentésekkel dolgoznak, nem nyelvvel, hanem számítással, azaz szabályok bizonyos összességével, formális, tárgyi tartalom nélküli rendszerrel, amely a következő elv szerint épül fel: a) meg van adva egy önkényes »ábécé«, b) meg vannak adva a kiinduló »szavak« ebben az »ábécében« c) meg vannak adva a szabályai új »szavak« képzésének a kiindulókból. Ennek eredményeként az objektumok, amelyekkel végzendő operáció automatizálva van a gépben, az adott operáció elemeiként jelentkeznek, de a gép működésének keretein belül tárgyi tartalmuk üres marad. Az emberi gondolkodás számára viszont az objektumok értelmét nemcsak a logikai viszonyok határozzák meg, hanem az objektumok tárgyi tartalma is és az a pszichológiai szituáció, amelyben az ember cselekvései kibontakoznak, az ember szándékai és motívumai, viszonya a feladatokhoz stb.”⁴⁴

A kibernetikus berendezések tehát nem rendelkeznek sem a gondolkodás, sem a tudatos megismerés más emberi képességével. De képességeik tagadását illetően még ennél is tovább kell menni.

Lelki jelenségek idézőjelben és idézőjel nélkül

Az olvasó észrevehette, hogy amikor az elektronikus számológépek „érzékeléséről”, „észleléséről”, „emlékezéséről”, „képzeletéről”, „gondolkodásáról” beszéltünk, mindig idézőjelben használtuk e kifejezéseket.

A kibernetika a „teleologikus mechanizmusok” megalkotásával a biológia eredményeihez kapcsolódott; elsősorban a darwinizmuséhoz, amely a fajon belüli véletlenszerű egyedi eltérésekkel és a természetes kiválasztódással tudományos magyarázatát tudta adni az élőlények morfológiai célszerűségének; másodsorban a behaviorizmuséhoz, amely a próbálkozások során véletlenül megtalált biológiailag sikeres viselkedés rögzítődésével az állati viselkedés célszerűségének is tudományos magyarázatot adott. A legmagasabbrendű „teleologikus mechanizmusok” ugyanígy alakítják ki a bennük végbemenő véletlenszerű eseményekből visszacsatolás útján viselkedésük célszerűségét.

A kibernetika a behaviorizmushoz hasonlóan a „black box” elve alapján áll: az élő szervezetet, ill. annak egyes részeit (pl. az idegrendszert) olyan „fekete dobozba” zárt berendezésnek fogja fel, amelynek belső szerkezete ismeretlen és hozzáférhetetlen, csak abból lehet rá következtetni, hogy a bemenetre adott különböző impulzusok milyen kimenő impulzusokat eredményeznek, vagyis az egyes ingerkombinációk milyen viselkedéskombinációkat váltanak ki; a „teleologikus mechanizmusokban” ugyanazt az összefüggést próbálja reprodukálni bemenő és kimenő impulzusok között, amelyet az élő szervezeteknél megfigyelt.

Csak hogy a pszichikus folyamatok éppen az inger és a reakció között folynak le, tehát a „black box” elve éppen ezeket ignorálja. Az ignorálás megmutatkozhat nemcsak a pszichi-

---

⁴⁴ A. N. Leontyev és D. J. Panov: Az ember pszichológiája és a technikai haladás. „Filozofszkie voproszi fiziologii viszsej nyervnoj gyejatyelnosztyi i pszihologii”. Moszkva 1963. 407. old.

kum létezésének figyelmen kívül hagyásában, hanem hallgatólagos feltételezésében is: amikor azon az alapon, hogy a bemenő és a kimenő impulzusok közötti viszony mutat valami hasonlóságot a kibernetikus berendezésnél ill. az állatnál vagy az embernél, a kétféle impulzus közé az automatába is belevetítik – minden bizonyítás nélkül – az állat és az ember lelki jelenségeit.

A kibernetika a maga teleológikus szerkezeteivel életjelenségeket modellel és a lelki jelenségek mint idegfiziológiai folyamatok kétségtelenül ilyenek. A pszichikumnak azonban van egy másik sajátossága, amely már megkülönbözteti ezt az életjelenségek más tartományaitól:

A lelki jelenségek a világ tárgyainak és jelenségeinek képmását nyújtják. A pszichikus képmás – érzéklet, észleleti kép, képzet, fogalom – az általa tükrözött anyagi tárgyakra és jelenségekre vonatkoztatva eszmei természetű. A külvilágra való vonatkoztatottsága tehát viszonylag önállósítja ezeket a pszichikus képződményeket az állati vagy emberi szervezet fiziológiai működéseitől.

A kibernetika, amikor a különböző információfeldolgozó elektronikus automatáknál hallgatólagosan feltételezi az egyes lelki jelenségeket, a pszichikumnak éppen ezt a sajátosságát hagyja figyelmen kívül. A kibernetikus automaták „érzékelését”, „észlelését” és egyéb „lelki jelenségeit” csak idézőjelben lehet a megfelelő lelki jelenség nevével illetni, mert az automata hasonló viselkedést mutat ugyan, mint az állat vagy az ember, amikor érzékel, észlel stb., de az automatánál éppen az eszmei természetű képmás hiányzik. Amikor az automata pl. „lát”, akkor nincs jelen benne a jelenségnek vagy a tárgynak a képe, hanem csak bizonyos jel (kód) – egy elektromos impulzus – vagy jelkomplexum, amelynek egy előzetesen megadott jelkulcs szerint bizonyos információtartalma van ugyan, de maga ez a tartalom az automata számára nem létezik, csak az átalakítások sorozatán átment jelet végül megfejtő ember számára (pl. a vakok számára készített olvasógépnél a vakok fejtik meg, hogy a gép által kiadott hang milyen betűt jelöl és csak az ő számukra létezik a betűkből végül összeálló szöveg értelme, tárgyi tartalma is). Az esetek jelentős részében a jel információtartalma nem is kerül megfejtésre, hanem a kibernetikus berendezés által vezérelt tárgy – pl. rakéta vagy kibernetikus „teknősbéka”- célszerű mozgásában realizálódik. Ugyanez az összefüggés áll fenn valamennyi többi említett „lelki jelenség” tekintetében is.

Amit a kibernetika a pszichológiának ad

A kibernetikus automatákhoz fűződő zszurnalisztikus elképzelések – amelyeket maguknak a kibernetikusoknak egy része is oszt – nem tarthatók tehát: e mechanizmusoknak sem tudatos, sem nem tudatos lelki jelenségei nincsenek.

A kibernetika tehát nem képes lelki jelenségeket mesterséges úton előállítani. Igen fontos adalékot szolgáltat azonban a lelki jelenségek tudományos magyarázatához: matematikai apparátust.

A pszichológia, mióta önálló szaktudományként kialakult, rendszeresen alkalmaz különböző méréseket azzal a céllal, hogy ezáltal a többi természettudományhoz hasonló tudományos egzaktásra tegyen szert. Az egyes mérések között grafikonokkal, táblázatokkal próbáltak összefüggéseket kimutatni. Azonban az így kapott eredmények ritkán mentek túl a leíró jellegre. Az összefüggések elméletileg értelmezett feltárására a hagyományos matematika eszközei nem voltak elégségesek: ezek tér- és időviszonyok mennyiségi oldala mellett oksági összefüggések mennyiségi aspektusát fejezik ki, a pszichikumra nézve viszont a statisztikai összefüggések az uralkodók. A statisztikai összefüggések tapasztalati feltárására igen nagy számú eset mérési eredményét kéne elemezni, erre viszont a pszichológiában ritkán nyílik lehetőség.

A kibernetika mármost olyan modern matematikai diszciplinákat foglal magában, amelyek lehetővé teszik a törvényszerű statisztikai összefüggéseknek nagyszámú mérések elvégzése nélküli feltárását. Az alapot a valószínűségszámítás képezi. Erre épül a kibernetikának jelen tárgyalásunk szempontjából legfontosabb társtudománya: az információelmélet.

Az információelmélet utólag értelmezett olyan tapasztalati úton nyert matematikai összefüggéseket, mint pl. azt, amelyet a Weber-Fechner-féle törvény tapasztalatilag megállapított: az érzéklet intenzitása az ingerintenzitás logaritmusával arányos. Az információelmélet alaptétele pedig megállapítja, hogy egy esemény bekövetkezését közlő hír információtartalma az esemény valószínűségének negatív logaritmusával arányos. Minden jel arra mutat, hogy az információmennyiségek, valamint egy eseménysor elrendeződését közlő hírsor átlagos információmennyiségének (amelyet úgy számítanak ki, hogy az egyes események információmennyiségét megszorozzák az esemény valószínűségével és az így kapott valamennyi értéket összeadják) a pszichikus jelenségek matematikai összefüggésének feltárásában döntő szerep jut. Pl. egy-egy inger információtartalmával arányos az általa felkeltett önkéntelen figyelem intenzitása, az ingerhez rögzített reakció ideje stb.

A visszacsatolás kibernetikai elmélete matematikailag megragadhatóvá teszi a különböző teleologikus folyamatokat, így az ember által folytatott célkitűző és célmegvalósító tevékenységet is, valamint e specifikusan emberi tevékenység által meghatározott specifikusan emberi lelki jelenségeket is.

A célkitűzés mindig az események valószínűségébe való beleszólás. A dolgok valamilyen adott szituációjából több különböző jövőbeli esemény következhet, mindegyik más-más valószínűséggel, de egészen ritka eseteket kivéve sohasem teljes bizonyossággal. Az esemény bekövetkezésének teljes bizonyosságához mindig hiányoznak bizonyos információk; minél kisebb a bizonyosság, az esemény valószínűsége, annál több információ hiányzik a bekövetkezéséhez.

Az ember által kitűzött cél mindig ezt a hiányzó információmennyiséget tartalmazza, a célmegvalósító tevékenység pedig átadja a környezet tárgyainak és jelenségeinek, miáltal siker esetén a célul kitűzött, korábban nem teljesen bizonyos esemény bekövetkezik. Minél valószínűtlenebb eseményt tűz ki célul az ember, annál nagyobb információmennyiséget kell tartalmaznia tervének ahhoz, hogy azt sikerrel megvalósíthassa – egyszersmind annál szabadabb, mert annál kevésbé függ az események elkerülhetetlen menetétől a célkitűzés. Tehát a célkitűzés szabadságfoka egzaktnul mérhető azzal az információmennyiséggel, amelyet az ember a cél megvalósításával át akar adni a környezet tárgyainak és jelenségeinek. Magáról a cél megvalósításáról az ember visszacsatolt információt kap, amelyet egybevet a célkitűzéssel – a célmegvalósítás szabadságfoka annál nagyobb, minél nagyobb volt a célkitűzés szabadságfoka és minél kisebb az eltérés a célkitűzés által programozott és a visszacsatolt információ között.

Tehát a kibernetika lehetővé teszi, hogy az emberi célkitűző és célmegvalósító tevékenység matematikailag értékelhetővé váljon. Ez többek között azért különösen jelentős, mert embernél ez a tevékenység kialakít egy sajátos szükségletet, amely magára az ilyen tevékenység folytatására irányul és *az ember alapszükségletét képezi*.⁴⁵ A kibernetika tehát az említett lehetőségeknél fogva módot nyújthat ennek a specifikusan emberi alapszükségletnek,

---

⁴⁵ L. erről részletesebben: „Csoda és hit” c. cikkemet (Világosság, 1963.1. és 2. sz.), továbbá „A szabadságszükséglet néhány elvi problémája” c. tanulmányomat (*Pszichológiai tanulmányok*, IV. köt. Akadémiai Kiadó 1962.)

megnyilvánulásának és kielégítésének – egyebek között a vele összefüggésben képződő specifikusan emberi érzelmvilágnak⁴⁶ – matematikai értékelésére.

A kibernetika továbbá a jelzett matematikai bázison egyfajta sajátos kísérleti eszközt nyújt a pszichológiáinak: a *modellt*. Bizonyos agyi szerkezetek működésének kísérleti vizsgálata két különböző oknál fogva is nehézségekbe ütközhet: van, amikor a vizsgálandó működés kísérleti úton való előidézése – különösen olyan nagy számban, hogy ez lehetővé tegye a statisztikailag megalapozott általánosítást – igen sok időt igényelne; máskor meg a kísérlet olyan maradandó, de előre nem látható eredményekre vezethetne, amelyek előidézését embernél nem kockáztathatja meg a tudomány. A kibernetika ilyenkor lehetővé teszi olyan szerkezet előállítását, amely a szóbanjehető agyi szerkezettel analóg, s így ez utóbbinak a működése az idegi folyamatok sebességét többszörösen meghaladó gyorsaságú történéseken tanulmányozható, amelyekből anélkül lehet következtetéseket levonni a pszichológust érdeklő folyamatokra nézve, hogy bármiféle végzetes következmény fenyegetné közben kísérletben részt vevő emberek egészségét.

A fiziológia a kibernetika előtt is alkalmazta egyes szervek működésének modellezését. Ilyenkor azonban kötötte az adott szervben végbemenő energetikai folyamat, amelyet más anyagi szerkezet alapján valóságosan reprodukálni kellett. A pszichikus folyamatok kibernetikus modellezésénél ezzel szemben nemcsak az eredeti szerv anyagától, hanem a benne lezajló energetikai folyamatoktól is el lehet vonatkoztatni: csak az információ átalakítása és továbbítása fontos, s ez lényegileg hasonló módon mehet végbe olyan teljesen különböző anyagok és energetikai folyamatok közvetítésével, mint az elektroncső, a tranzisztor és az idegsejt ill. a bennük lezajló energetikai – az első kettőben elektronikus, a harmadikban ionos – folyamatok.

A modellezés másik útja az, amelynél valamilyen pszichofiziológiai működést modelleznek és a modell kapcsolási sémájából vonnak le analógiás következtetést a szóban forgó működést megvalósító agyi szerkezet kapcsolási sémájára (pl. a McCulloch és Pitts által szerkesztett olvasógép kapcsolási sémájáról kitűnt, hogy az agykéregben levő látóközpont negyedik sejtrétegének kapcsolási sémájára hasonlít). A kibernetika mindezek révén hozzásegíthet ahhoz, hogy a lelki jelenségek körül is oszlojon a misztikus homály.

Azonban a kibernetika szerepe a világnézeti fejlődésben nem elsősorban elméleti, hanem gyakorlati. A vallásra általában érvényes, amit Marx a mitológiáról ír: „A mitológia a képzeletben és a képzelet által győzi le, tartja uralma alatt és alakítja a természeti erőket – eltűnik tehát a természeti erők feletti valóságos uralom esetén.” Márpedig a természeti erők feletti uralomnak még sohasem voltak olyan hatalmas eszközei, mint amelyeneket a kibernetika ad az ember kezébe: az elektronikus számológépek még kifejlesztésüknek legkezdetibb stádiumában vannak, de teljesítményeik – ha nem is pszichikus természetűek – máris valóban csodálatosak. Ezek az automaták az embert teszik valóságos „istenné”: képessé arra, hogy bizonyos gépeket „értelemmel” – a programmal – ruházzon fel és arra kényszerítsen, hogy az ő céljait valósítsa meg. Az ilyen embernek pedig nem lesz szüksége arra, hogy maga fölülé istent képzeljen, aki vele azt tenné, amit ő tesz a géppel.

Cselekvés és operáció

Hátra van még annak a sokszor elhangzó kérdésnek a tisztázása, vajon a természet erőin való uralomnak olyan tökéletes eszköze, mint az elektronikus számológép, nem lesz-e majd az

---

⁴⁶ Vö. „Az ember magasabbrendű érzelmi viszonyairól” c. korai tanulmányommal (*Pszichológiai Tanulmányok*, V. köt. Akadémiai Kiadó 1963.)

ember új kiszolgáltatottságának forrásává azáltal, hogy fejlődése során képességek tekintében le hagyja saját teremtőjét és fellázad ellene, saját céljait kezdi követni.

E probléma megoldását illetően Leontyevvel kell egyet érteni, aki az emberi tevékenység pszichológiai elemzése során megkülönbözteti a tulajdonképpeni *tevékenységet*, a *cselekvést* és az *operációt*:

- a tevékenységnek – gyakorlati és elméleti tevékenységnek egyaránt – a célja valami olyan tárgynak vagy szituációnak a megteremtése, amely az ember motívumaként szolgál (pl. az írónál egy regény megírása);

- a cselekvés azokra a célokra irányul, amelyek megvalósításán keresztül a motiváló végcél elérhető, és amelyeknek tudatos értelmét a motívumhoz való viszonyuk adja (pl. a regényhez való anyaggyűjtés);

- az operáció a tudatos célok megvalósításának nem tudatos útja-módja (pl. a megfelelő betűk papírra vetése az anyag lejegyzése vagy a regény írása során).

Az egyes cselekvések önálló tevékenységgé alakulhatnak, ha céljuk „öncélúan”, tehát az eredeti végcélhoz való viszonyuktól függetlenül kezdi érdekelni az embert, vagyis önálló motívummá válik: pl. anyaggyűjtés közben felébredhet az érdeklődés közvetlenül a gyűjtendő anyag – egy-egy megismert életsors, egy-egy elolvasott történelmi, szociográfiai vagy más tárgyú forrásmunka stb. – iránt. Másfelől bizonyos cselekvések operációvá alakulnak, ha céljuk kikerül az ember tudatából, mert megvalósítása rutinszerűvé vált és egy átfogóbb célt megvalósító cselekvés láncszemévé lett (pl. az egyes betűk leírása az első osztályos tanulónál önálló cselekvésből válik operációvá).

Leontyev és munkatársai behatóan tanulmányozták ezeket az átmeneteket, mint az egyén pszichikus fejlődésének útjait. Vizsgálták a tevékenység külső, tárgyi síkjának átmenetét belső, tudati síkba és viszont, a tevékenység tárgyi és tudati oldala közötti kölcsönhatást. Megállapították, hogy amikor a cselekvés operációvá válik, elvész tudati oldala és csak tárgyi oldala marad meg: a kéz és más végrehajtó szervek nem úgy működnek, mint bizonyos cél megvalósítását szolgáló eszközök, amelyeket a tudat a céltárgyakra vonatkoztat, hanem mint különböző külső impulzusok által a tudat közvetítése nélkül kauzálisan működtetett tárgyak, az agy pedig nem úgy, mint a különböző külső tárgyak tudatos tükrözésének, hanem mint az impulzusok átkapcsolásának szerve.

Az ilyen működést – akár végrehajtó szerv működéséről, akár pszichikus működésről van szó – az ember átadhatja olyan tárgyaknak, amelyek nem tartoznak a szervezetéhez. Egyetlen céltudatos cselekvésnél, legyen bármilyen bonyolult is, sincs elvi akadálya annak, hogy a további pszichikus fejlődés során operációvá alakuljon – tehát nincs olyan bonyolult cselekvés, amely a továbbiakban valamilyen tárgynak átadható ne volna. Az ilyen funkcióátadás végeredményéhez azonban a következőket kell figyelembe venni: „Az operációk [...] nem hozzáadódnak a cselekvés állományához, hanem az állományát képezik. Másképpen szólva, ha gondolatban kivonjuk a cselekvésből az azt megvalósító operációkat, ezzel kimerítjük az egész állományát; csupán a cselekvés céljának tudata, motivációja és a szubjektum számára való értelme marad meg, amely az általa megvalósítandó tevékenységtől függ, és ennek megfelelően az adott cselekvés »emocionális jele« – mindaz, ami [...] a cselekvésnek eleven, szenvedélyes és [...] szubjektív jelleget ad.”⁴⁷

Ennek értelmében a kibernetikus automata átveheti a jövőben az embertől egy-egy cselekvés valamennyi operációját, csupa olyan műveletet, amelynek korábban tudatosan kitűzött, az ember számára motívumként szolgáló vagy valamilyen emberi motívumra vonatkoztatott

---

⁴⁷ Leontyev-Panov: Az ember pszichológiája és a technikai haladás. Id. mű, 421-422. old.

célja volt. A funkcióátadáskor azonban a gépesített műveleteknek már semmilyen tudatosan megválasztható önálló céljuk nincs, a cselekvésből pedig, amelynek részműveleteivé váltak, épp az nem adható át a gépnek, épp az marad meg az ember funkciójának, ami a tevékenység emberi sepecifikumát jelenti és pozitív érzelmi színezetét szolgáltatja: a cél önálló kitűzése.

Annak, hogy bármilyen bonyolult cselekvést az embertől átvegyen a szerszám, a gép vagy az automata, elengedhetetlen előfeltétele, hogy a cselekvés elveszítse önálló céltudatos jellegét. Miután pedig ily módon a legbonyolultabb kibernetikus automata működéséből is hiányzik a cél önálló kitűzésének mozzanata, elvileg lehetetlen olyan automata, amely „fellázadna” az ember ellen, mivel a lázadás mindig valamilyen saját célnak az idegen céllal való szembe-helyezését jelenti.

Előfordulhat persze, hogy a kibernetikus berendezés valamilyen műszaki hiba következtében olyan működést produkál, amely az ember céljaival ellenkezik. Ez azonban a közönséges gépeknél, sőt a legegyszerűbb szerszámnál is előfordulhat (pl. amikor az ember kenyérszülés közben megvágja magát). Mégis a működés irányát alapvetően az ember által az automatába helyezett program, vagyis az ember által kitűzött cél határozza meg; az ettől való eltéréseket a visszacsatolás mechanizmusa önműködően korrigálja. Minthogy pedig a műszaki hibát minden mechanizmusnál csak átmeneti rendellenességnek tekinthetjük, le kell szögezni: normális működés esetén a legbonyolultabb automata számára is az egyetlen elvileg adott lehetőség: az ember céljainak szolgálata.

Az ember pszichológiájához: Vigotszkij és Leontyev⁴⁸

Vigotszkij

Marxista pszichológiának akkor van értelme, ha pszichológiailag igazolható, hogy az eszköztermelés az emberi tevékenységnek, a termelőeszköz pedig az emberi tárgynak a paradigmája.

A feladat első megoldását Vigotszkij elmélete kínálja a jelekről. Vigotszkij értelmezése szerint a jel „az ember által mesterségesen létrehozott feltételes inger, mint az – idegen vagy saját – viselkedés birtokbavételének eszköze”⁴⁹

Az ilyen értelemben vett jelek használatának jelentőségéről így ír: „A változó szignalizáció, amely ideiglenes, feltételes, speciális kapcsolatokat létesít a szervezet és a környezet között, nélkülözhetetlen biológiai előfeltétele annak a magasabb rendű tevékenységnek, amelyet feltételesen szignifikációnak”, (azaz – Vigotszkij egy korábbi szómagyarázata szerint – „jelek létrehozásának és használatának”) nevezünk, és annak alapját képezi. De az állat agyában létesülő ezen kapcsolatoknak a rendszere azoknak a természetes kapcsolatoknak a kópiája vagy visszatükrözése, amelyek a természetnek a közvetlenül kedvező vagy romboló jelenségek bekövetkezését jelző hatótényezői között állnak fenn. Teljesen nyilvánvaló, hogy az ilyen szignalizáció, amely a teljes egészében természeti feltételek által létrehozott jelenségek természetes kapcsolatának a visszatükrözése, nem lehet az emberi viselkedés adekvát alapja. Az emberi alkalmazkodásra nézve a természetnek az ember által történő aktív megváltoz-

---

⁴⁸ Az eredeti szöveg megjelent In: Garai László: *Személyiségdinamika és társadalmi lét*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1969. 113-132. lap.

⁴⁹ Vigotszkij, 1960: *Pazvitie vüszsich pszichicseszkich funkcij: Iz neopublikovannüich trudov*. Moszkva: Izd. APN. 109. lap.

tatása a lényeges. „A természetnek ez az ember által történő megváltoztatása szükségszerűen feltételezi az emberi viselkedésnek is aktív megváltoztatását a természetnek az ember által történő megváltoztatása nem alapulhat a különféle hatótényezők természetes kapcsolatait passzívan tükröző szignalizáción. Az ember mesterséges stimulusokat vezet be, szignifikálja a viselkedést, és a jelek révén; kívülről gyakorolva hatást, új kapcsolatokat teremt az agyban. Ennek feltételezésével együtt kutatásunkban hipotetikusan a viselkedésnek új szabályozó elvét vezetjük be, új elképzelést az ember reakcióinak determinálhatóságáról: Ez a szignifikáció elve, amely abban áll, hogy az ember kívülről hoz létre kapcsolatokat az agyban, irányítja az agyat és rajta keresztül – saját testét”⁵⁰

A marxista pszichológiának valóban ezt az emberi specifikumot kell megragadnia: az ember uralmát a természetben – a külső természetben és saját természetén. Éppen ezért szükséges a közvetítő szférával – az eszköztermeléssel és a termelőeszközzel – kapcsolatos antropológiai felismeréseket pszichológiailag interpretálni, hiszen a közvetítő szféra a társadalmilag determinált természetnek a szférája. Azonban Vigotszkij a jelnek mint közvetítő stimulusnak elméleti értelmezésével csak az első lépést tette meg a feladat megoldása felé.

„Két mozzanat [...] lényeges a jel fogalmára nézve – hangoztatja: – eredete és funkciója”⁵¹. Mégis a két mozzanatot lényegileg elválasztja egymástól, és a közvetítő szféra pszichológiai megragadásával kapcsolatos kettős elméleti feladatot külön-külön oldja meg az egyik, illetve a másik mozzanattal. Ahol a jel nála eszközként funkcionál, ott a jel által determinált viselkedés nem a termelőtevékenység paradigmája szerint épül, hanem közönséges reakció a jelre mint közvetítő ingerre (pl. a zsebkendőre kötött emlékeztető csomó reflexszerűen váltja ki az előzetesen hozzá kondicionált asszociatív tartalmat). Másfelől, ahol a jel termelő paradigmát követő tevékenységnek a terméke, ott nem nyer eszközfunkciót, hanem eszmei jelentéstartalmak nyugvó objektivációjaként létezik (pl. egy műalkotásnak nem célja, hogy új kapcsolatokat teremtve az agyban a saját vagy az idegen viselkedés hatékonyabb szabályozását segítse elő).

A két mozzanat egyesítéséhez meg kell oldani a problémát, amely egyaránt buktatója naturalista és spiritualista pszichológiai modelleknek: hogyan rögződik az ember által használt jelhez olyan, eszmei jelentéstartalom, amely a jelnek eszközként funkcionálásakor anyagi hatékonyságot nyer?

Vigotszkij a történetiség és a társadalmiság kontextusában keresi a probléma megoldását: *a jel eredete történeti, funkciója pedig társadalmi*. A történeti eredet azt jelenti, hogy az emberiség kulturális fejlődése során alakulnak ki a jelek mint meghatározott jelentéstartalmak hordozói. A társadalmi funkcionálás pedig azt jelenti, hogy e jelek mindenekelőtt interperszónálisan funkcionálnak eszközként, tehát általuk az egyik ember a másiknak (az ontogenezisben a felnőtt a gyermeknek) a viselkedését szabályozza – ez az interperszónálisan hatékony jel interiorizálódik azután, és válik intraperszónálisan is hatékonyvá.

Magától értetődően fordul Vigotszkij érdeklődése a felé a jelrendszer felé, amelynek jelentéstartalmi a legstabilabban rögződnek történetileg és funkcionálnak társadalmilag: a nyelv és a jelentéstartalmát adó gondolkodás felé. Könyvének⁵² bevezetőjében hangsúlyozza, „Mint ismeretes, tudatunk intellektuális oldalának elszakítása affektív akarati oldalától egyike a hagyományos pszichológia alapvető és gyökeres fogyatékoságainak. A gondolkodást eközben elkerülhetetlenül önmagát gondoló gondolatok autonóm áramává változtatják, elszakítják

---

⁵⁰ Vigotszkij: *Id mű*, 112-113. lap.

⁵¹ Vigotszkij: *Id mű*, 109. o.

⁵² Vigotszkij, 1934: *Müslenie i recs*. Moszkva: Szocsekgiz.

az eleven élet teljességétől, a gondolkodó ember érdekeitől, vágyaitól. Ily módon a gondolkodást vagy teljesen szükségtelen epifenoméneként mutatják be, amely semmit nem tud megváltoztatni az ember életében és viselkedésében, vagy valamilyen sajtyszerű és autonóm archaikus erővé változtatják, amely beavatkozva a tudat életébe és a személyiség életébe, érthetetlen módon hatást gyakorol erre. Aki elejétől fogva elszakította a gondolkodást az affektustól, az örökre elzárta maga elől az utat, amely a gondolkodás okainak magyarázatához vezet, mert a gondolkodás determinisztikus elemzése szükségszerűen előfeltételezi a gondolkodást mozgató motívumoknak, azoknak a szükségleteknek és érdekeknek, késztetéseknek és tendenciáknak a feltárását, amelyek a gondolat mozgásának ilyen vagy olyan irányulást adnak. Ugyanígy, aki elszakította a gondolkodást az affektustól, az eleve lehetetlenné tette annak a visszahatásnak a tanulmányozását, amelyet a gondolkodás a pszichikus élet affektív, akarati oldalára gyakorol, minthogy a pszichikus élet determinisztikus szemlélete kizárja mind azt, hogy a gondolkodásnak olyan mágikus erőt tulajdonítsunk, amely az emberi viselkedést egyedül saját rendszere folytán képes meghatározni, mind pedig azt, hogy a gondolatot a viselkedés szükségtelen függelékévé, erőtlen és haszontalan árnyékává tegyük”.⁵³

Miközben a gondolkodás intellektualizálásától óva W. Stern intellektualizmusával polemizál, Vigotszkij nem fogadja el Piaget elméletét sem, amely viszont a beszédet származtatja ontogenetikusan antiintellektuális forrásból (ti. az autizmustól a logikus gondolkodáshoz átvezethető egocentrizmussal hozza genetikusan összefüggésbe). Vigotszkij felfogása szerint a beszédnek ontogenetikus megjelenésétől kezdve van intellektuális (problémamegoldó) funkciója – másfelől a gondolkodás mindig megőrzi affektív funkcióját.

Ez az ontogenezisre vonatkozó kettős megállapítás azután érdekesen kerül ellentmondásba Vigotszkijnak egy másik megállapításával, amely már a beszédnek és a gondolkodásnak a filogenezisét illeti. Eszerint „a gondolkodásnak és a beszédnek genetikusan teljesen különböző gyökerei vannak [...] A kétféle funkció fejlődése nemcsak különböző gyökerekből indul, hanem az egész állatbirodalomban különböző vonalon folytatódik [...] Köhler kísérleteiben teljesen világos bizonyítékot kapunk arra, hogy az intellektus, azaz a szó tulajdonképpen értelmében vett gondolkodás csírái a beszéd kifejlődésétől függetlenül jelennek meg az állatoknál. A majmok „találmányai”, amelyek szerszámkészítésben és szerszámhasználatban, „kerülőutak” alkalmazásában fejeződnek ki a feladatmegoldás során, teljesen kétségbevonhatatlanul a gondolkodás fejlődésének képezik első fázisát, de beszéd előtti fázisát. [...] Emberszabású intellektus e tekintetben valamennyire is emberszabású beszéd nélkül és az intellektuális operációk függetlensége a majom „beszédétől” – így lehetne tömören megfogalmazni az alapvető következtetést, amely Köhler kutatásaiból a bennünket érdeklő problémát illetően levonható”. Ugyanakkor „mint a legújabb kutatások mutatják, a csimpánznál viszonylag magasan fejlett „beszédet” találunk, amely bizonyos (mindenekelőtt fonetikai) tekintetben és bizonyos mértékig emberszabású. Köhler írja azoknak a csimpánzoknak a „beszédéről”, amelyeket sok éven keresztül a Tenerif-szigeti majomtelepen megfigyelt: „Fonetikus megnyilvánulásaik kivétel nélkül csak törekvéseiket és szubjektív állapotaikat fejezik ki; következésképpen ezek emocionális kifejezések, de sohasem jelei valami objektívnek”. „A vokalizáción kívül ugyanez a kifejező jelleg jellemzi a majmok által használt gesztusokat is; hasonlóan nem mutatnak semmiféle jelfunkciót a majom »rajzai« sem.”

Tehát a filogenetikus kiindulópont: külső problémahelyzetet megoldó „gondolkodás” és belső állapotot kifejező „beszéd”, kölcsönös függetlenségben egymástól. Az emberi ontogenezisben ezzel szemben olyan gondolkodást talált Vigotszkij, amely a legkifejlettebb for-

---

⁵³ Vigotszkij: *Id mű*, 14. lap.

májában sem lesz teljesen független a személyiség belső állapotától, szubjektivitásától és olyan beszédet, amely fejlődésének legkezdetén sem független a gyermek számára adódható külső problémahelyzetek objektivitásától.

Az ellentmondás feloldásához meg kell vizsgálni, hogyan fejlődik a belső állapot tárgyilag tagolttá. Ahhoz, hogy a belső állapotot kifejező „beszédből” objektív tartalmakat megjelölő beszéd, vagyis a szó tulajdonképpeni értelmében vett emberi beszéd váljék, nyilvánvalóan az szükséges, hogy az objektív tartalmak interiorizálódjanak, tárgyi artikulációt adjanak a belső állapotnak, amelynek kifejeződése ezután a megfelelő tárgyi tartalmat fogja hordozni.

Másfelől meg kell vizsgálni, hogyan integrálódnak a személyiségbe azok a tárgyi összefüggések, amelyek adott esetben problémahelyzetként jelentkezhetnek. Ahhoz, hogy a külső problémahelyzetet megoldó gondolkodás szubjektív hatékonyságot nyerjen, vagyis a kibernetikai berendezések problémamegoldó operációitól különböző, a szó tulajdonképpeni értelmében vett emberi gondolkodás legyen, nyilvánvalóan az szükséges, hogy belső tartalmak objektiválódnak, szubjektív vonatkozást adjanak tárgyaiknak, amelyeknek más tárgyakkal való összefüggéseiből olyan problémák adódnak, melyek megoldása szubjektíve hatékonyra teszi a gondolkodást.

Vigotszkij számára kézenfekvő volt, hogy filogenetikailag a munkatevékenység az a tényező, amely a szubjektumnak és az objektumnak ezt a reális azonosságát – az előző részben kifejtett korlátok között – megteremti. A pszichológusnak azonban az ontogenezis vonatkozásában kell feltárni a megfelelő tényezőt. Magával a munkatevékenységgel itt nem operálhat, hiszen a tevékenységbe mindig már viszonylag kialakult személyiség kapcsolódik be.

Vigotszkijnak végül is csak félig sikerült a problémát megoldania. A megoldást abban kereste, hogy a beszéd jeleinek az elsajátítása a felnőttel való kommunikációban, a felnőtt vezetésével történik, így a gyermek mindjárt a folyamat elején elsajátít valamit a szó objektív jelentéstartalmából is. „A beszéd eredeti funkciója a közlésnek, a társadalmi kapcsolatnak, a környezetre való hatásgyakorlásnak a funkciója mind a felnőttek részéről mind pedig a gyermek részéről. Így tehát a gyermek beszédének eredeti funkciója tisztán szociális; szocializálnak helytelen volna nevezni, amennyiben ehhez a szóhoz valami eredetileg nem szociálisnak és szociálissá csak változása és fejlődése folyamán alakulónak a képzele tapad. Csak utóbb, a növekedés folyamán fejlődik a gyermek szociális beszéde – amely polifunkcionális jellegű – az egyes funkciók differenciálódásának elve szerint, bizonyos életkorban eléggé élesen differenciálódva, egocentrikus és kommunikatív beszédre. Mi ezt az elnevezést előnyben részesítjük a beszédnek arra a formájára nézve, amelyet Piaget szocializálnak nevez. Előnyben részesítjük mind a fenti megfontolás miatt, mind pedig azért, mert [...] a beszédnek e két formája hipotézisünk szempontjából egyaránt szociális jellegű, de különböző irányú funkciója a beszédnek. Így az egocentrikus beszéd e hipotézis szerint a szociális beszéd alapján keletkezik oly módon, hogy a gyermek a viselkedés szociális formáit, a kollektív együttműködés formáit átviszi személyes pszichológiai funkcióinak szférájába.”⁵⁴ Ez az átvitel úgy történik, hogy a gyermek személyes élethelyzetében (pl. játékszituációban) előállott problémák megoldásához alkalmazza egocentrikus beszédként a tanult jelet a tanult objektív jelentéstartalommal. Később az egocentrikus beszéd belső beszéddé fejlődik a problémamegoldásban, a tevékenység megtervezésében betöltött funkciójának megőrzésével – az így kialakuló gondolkodásban fennmarad az a szubjektív hatékonyság, amelyet a személyes élethelyzetből fakadó probléma megoldásában képviselt.

A megoldás azért felemás, mert végül is nyitva hagyja azt a két kérdést, amelyet mindenek előtt a kognitivistáknak kell felvetni:

---

⁵⁴ Vigotszkij: *Id mű*, 45. lap.

1. Hogyan kapcsolódik a szójelhez eredetileg az a fogalmi jelentéstartalom, amelyet a felnőtt a kommunikációban a szóval együtt átad a gyermeknek?

2. Hogyan jön rá a gyermek, hogy a problémaszituáció melyik mozzanatára vonatkoztathatók a kommunikációban tanult szavak?

Ezért egyet kell érteni Galperin megállapításával: „Az az intellektualizmus, amely ellen Vigotszkij állandóan harcolt, finomabb formában tulajdon nézeteinek vonásává lett. Szerinte amilyen a fogalmak struktúrája, olyanok a gyermek elméleti és gyakorlati lehetőségei, a környezet megértésének és a környezetben való cselekvésének lehetőségei. A fogalmakban feltárnak a dolgok kapcsolatai, a dolgokkal való cselekvés útjai; s éppen ezek az utak határozzák meg a cselekvést [...] mi határozza meg akkor maguknak a fogalmaknak a fejlődését? Ha a környezet a gyermek tudatában csupán már meglévő fogalmainak arányában tükröződik, s ezek a fogalmak meghatározzák a gyermek gyakorlati cselekvésének jellegét is, lehetőségeit is, érthetővé válik Vigotszkij ismert válasza: a gyermek fogalmainak fejlődését a felnőttekkel való közös tevékenysége szabja meg [...] Hogyan megy ez végbe? Vigotszkij nem adott választ erre a kérdésre, s nem vetette el azt a lehetőséget – ami rendszerében veszélyes volt, – hogy a kiút a gyermek tudatának és a felnőtt tudatának kölcsönhatása révén nyílik meg. A pszichikum fejlődésének mozgatóereje a tudatok kölcsönhatása lett.”⁵⁵

A teljes megoldáshoz az analízisnek a jeltől magához a tárgyhoz kellett továbbhaladnia, amely eszmeileg a jel jelentéstartalmában képződik le, a szignifikáció tevékenységétől pedig a valóságos tárgyi tevékenységhez. „[...] a pszichikus tevékenység elvben nem szemlélhető önálló tevékenységként; [...] mindig csak része a valóságos, külső, tárgyi tevékenységnek, ezen belül és ezzel összefüggésben kell értelmezni [...] De a tárgyi tevékenység sem lehetséges a pszichikum részvétele nélkül, és ezért mindig értelmes tevékenység. Értelmes jellegét alapvetően a cselekvés eredményének az individuum érdekeihez és szükségleteihez való viszonya határozza meg. Ezek a tételek érvényesek a pszichikus tevékenység minden fajtájára – az állati pszichikumra nem kevésbé, mint az emberi pszichikumra. E tétel szerint a pszichikumot nem a tárgyi tevékenység mellett kell vizsgálni, hanem ennek egyik mechanizmusaként. Ez a pszichikumot nemcsak genetikusan, hanem strukturálisan és funkcionálisan is rokonította a tárgyi tevékenységgel.”⁵⁶

A pszichikus tevékenység és a tárgyi tevékenység közötti strukturális és funkcionális összefüggést mindenekelőtt filogenetikusan kellett megvizsgálni.

Leontyev I.

Leontyev⁵⁷ szerint a pszichikum struktúrájának fejlődését a tevékenység struktúrájának fejlődése váltja ki.

A *pszichikum előtti stádiumban* az élő szervezet tárgyilag nem tagolt környezetben (vízben) végzi életfunkcióit, olyan ingerek hatására, amelyek közvetlenül kedvezőek vagy károsítóak

---

⁵⁵ P. J. Galperin *Az értelmi cselekvések kialakulására irányuló kutatások fejlődése* (1966) c. tanulmányát egy amerikai kiadás számára lényegesen kibővítette. Az idézet a sajtó alatt levő bővített változathoz való (Michael Cole and Irving Maltzman [eds]: *A handbook of contemporary soviet psychology*. 1969. Basic Books. New-York-London).

⁵⁶ Galperin: *Id. mű*, 97 – 98. lap.

⁵⁷ E fejezet Leontyevre hivatkozó fejtegetéseit *A pszichikum fejlődésének problémái* című könyv alapján adom elő, miközben a könyv szinte teljesen használhatatlan magyar fordítását egyszerű bibliográfiai tényként (Bp.: Kossuth, 1964) kezelem s az idézeteket az eredeti szöveg alapján újrarendeztem.

biológiailag, s e közegben változó koncentrációban, de diffúz módon vannak jelen. A szervezet ezek által determinált külső mozgása maga is diffúz jellegű; ezek révén az élőlény olyan helyre halad tovább, ahol a kedvező ingerek (tápanyag) koncentrációja nagyobb vagy/és a károsító ingerek koncentrációja kisebb.

Az a filogenetikai szakasz, amely lelki jelenség egyáltalán megjelenik, a *szenzoros pszichikum* fejlődési szakasza. Ekkor már nem csak életfunkciók léteznek, amelyek egy része a fenti módon a környezet felé nyilvánul meg, hanem e funkciók sokaságából Leontyev szerint differenciálódik a *tevékenység*, amelyet már tárgyilag tagolt környezet orientál biológiailag kedvező tárgy elérése vagy/és káros tárgy elkerülése felé. A pszichikum a tevékenység irányításának orientációs bázisaként alakul ki, s a kérdéses szakaszban mint olyan ingereknek a felfogása és értékelése, amelyek biológiailag érdemleges tárgy felől érkeznek ugyan, de pusztán a felületéről, s így nem tényezői a tárgy biológiailag lényeges – kedvező vagy káros – tulajdonság-együttesének, csupán közvetítik azt.

Leontyev olyan kísérletről számol be, amely azt bizonyítaná, hogy minden ingermodalitásra, amely ilyen közvetítő funkciót nyer, kialakítható a szervezet érzékenysége, ha a szervezet az ingert fiziológiailag már képes felfogni, és az általa közvetített tárgyi tulajdonság irányában szükségképpen valamilyen adekvát viselkedésre kényszerül. Pl. a kísérleti személy (k. sz.) tenyerét számára láthatatlan intenzív zöld fényvel világították meg, majd egy kapcsolón nyugvó mutatóujját áramütés érte – s a k. sz.-nél kialakult a bőrérzékenység a fény iránt, amelynek érzékelése a továbbiakban lehetővé tette az általa előre jelzett áramütés elkerülését. Egy másik kísérletben Leontyev leírása szerint vörös és ibolya színű fény differenciálásának képességét sajátították el a k. sz.-ek.⁵⁸

Az így kialakuló érzékelés tulajdonképpen az előző fejlődési szakasz életfunkcióinak sajátosságait ismétli meg az orientáció eszmei síkján: diffúz módon fogja fel a szervezetet minden irányból érő ingereket, a tárgyat, amely felé vagy amelynek elkerülésére vezérli a viselkedést, nem emeli ki a háttérből, csak a rá jellemző ingerminőség (pl. színárnyalat) nagyobb koncentrációs arányainak alapján határozza meg az irányt, amelyben a viselkedésnek végbe kell mennie.

Amikor a közvetítő ingerek érzékelése akadályozva van, vagy a megfelelően irányított viselkedés útját állja el valamilyen akadály, az állat viselkedése ezen a fejlődési fokon vakpróbálkozássá válik, a belőle kibontakozó sikeres viselkedés pedig mereven rögződik, és hasonló kísérleti szituációban az akadály kiküszöbölése után is hosszú ideig változatlan, a korábbi akadálynak megfelelő marad.⁵⁹

A filogenetikai fejlődés következő szakaszában a tevékenységen belül *műveletek* különülnek el. Míg a tevékenység az őt motiváló tárgyra irányul, azoknak a műveleteknek az irányát, amelyek révén megvalósul, már nem ez határozza meg, hanem ennek téri viszonya más tárgyakhoz, amelyek akadályként választják el az állattól a motiváló tárgyat. A műveletek orientációs bázisaként alakul ki a *perceptív pszichikum*: azoknak a tárgyaknak a háttérből kiemelkedő egészként való felfogása, amelyeket az állatnak a nekik megfelelően meg kell kerülnie, hogy végül elérje a motiváló tárgyat.

Leontyev szerint az egész filogenezisnek az a „logikája”, hogy minden egyes szakaszának azt a jellegzetes teljesítményét, amellyel a *viselkedés valóságosan* strukturálja a környezetet, a reá következő szakasz megismétli az *orientáció eszmei* síkján, mint volt a tevékenységnek

---

⁵⁸ Lásd „Az érzékenység funkcionális fejlődésének vizsgálata” c. részt Leontyev *Id. művében* „Az érzékelés keletkezésének problémája” c. tanulmányon belül

⁵⁹ Vö. Leontyev: *Id. mű*, 210-213. lap

valóságosan az előző fejlődési szakaszban. A perceptív pszichikum fejlődési szakaszában ez az előző szakasz tevékenységbeli teljesítményéből immár pszichikusan megismételt teljesítmény: „[...] az állatra ható tulajdonságok, amelyek korábban mintegy pusztán egymásmellettségükben léteztek a számára, most kezdenek csoportonként elkülönülni. Egyfelől kiemelkednek azok a kölcsönös összefüggésben levő tulajdonságok, melyek azt a tárgyat jellemzik, amelyre a tevékenység irányul, másfelől pedig azoknak a tárgyaknak a tulajdonságai, amelyek magát a tevékenység módját, vagyis a műveletet határozzák meg. Míg az elemi szenzoros pszichikum szakaszában a hatást gyakorló tulajdonságok differenciálása egyszerűen a domináns inger körüli egyesülésükkel összefüggésben történt, addig most első ízben keletkeznek a hatást gyakorló tulajdonságokkal egységes, egészes képpé integráló, egy és ugyanazon tárgy tulajdonságaiként egyesítő folyamatok.”⁶⁰

*

A perceptív pszichikumnak ezt az egészes képpé integráló teljesítményét újabban az információelmélet és a kibernetika alkalmazásával lehet egzakt módon vizsgálni. A vizsgálat a *pszichikus képmásnak*, a *fizikai képmásnak* és a *kódnak* a strukturális és funkcionális összehasonlítása útján történik. Ezek mindegyike valamilyen rendszer vezérléséhez rekonstruálja a rendszerre ható hírforrás állapotainak rendezettségét, de a vezérlés folyamatában más-más funkciót tölt be, és ennek megfelelően más-más struktúrát mutat.

A kód jeleknek⁶¹ olyan halmazára, amely a hírforrás komponenseinek halmazával a homomorfizmus viszonyában áll: Minden jelnek vagy jelcsoportnak megfelel a hírforrás elemi állapotainak jól körülhatárolható osztálya és a jelek vagy jelcsoportok közötti minden összefüggésnek a hírforrás megfelelő állapotai közötti összefüggéseknek jól körülhatárolható osztálya.⁶² A kód az élettelen rendszerben lezajló irányított folyamatokat vezérli: mereven programozott folyamatok esetén beindítja a megfelelő program működését, sztochasztikusan programozott folyamatok esetén pedig öhozzá rögződik a próbálkozások során kiválasztott működés.

Ugyancsak kód vezérli az élő szervezetekben pusztán fiziológiai szinten szabályozott viselkedéseket is, méghozzá egyaránt azokat is, amelyeknek szerkezete a Pavlov-féle feltételes reflex-ív (itt az inger kódként váltja ki a reakciót, amely nem az inger forrására irányul, hanem ettől függetlenül, merev program szerint megy végbe), és azokat is, amelyeket „próba-szerencse”-tanulás közvetít (itt a „megerősítés” az ingerhez mint kódhoz kapcsolja hozzá a sikeres reakciót).

A kódnak a szó tulajdonképpeni értelmében vett vezérlő funkciójáról éppen ezért nem is beszélhetünk. Ha az általa beindított folyamat irányított, akkor merev program vezérli; ha ilyen program nincs, vagy több lehetséges program is van, akkor a folyamat nem irányított, hanem próbálkozás jellegű.

A kép a kódnak olyan speciális típusa, amelynél a hírforrás elemi állapotai közötti téri-idői összefüggéseknek analóg összefüggések felelnek meg a jelek halmazán belül, esetleg a jelek modális jellemzői is azonosságot mutatnak a hírforrás megfelelő tulajdonságaival.

---

⁶⁰ *Id. mű*, 222. lap. – az eredeti szöveg szerint korrigált fordítás.

⁶¹ Jelnek az információelméletben az információnak valamilyen anyagi folyamatban testet öltött strukturális egységét nevezik.

⁶² Ilyen viszony van pl. az írás és a beszéd között. Minden betűnek, illetve betűk bizonyos csoportjának beszédhangok meghatározott osztálya felel meg, a betűk európai írásokban – balról jobbra haladó téri összefüggésének pedig a hangok idői egymásutánisága stb.

Ezen belül a fizikai képmás (pl. a televízió képernyőjén) csak az ember érzékszervei számára létezik integrált, egészséges képként. Objektíve egymás melletti és egymás utáni jelek integrálatlan halmaza csupán, ami abból tűnik ki, hogy vezérlési folyamatokban kódként funkcionál: vagy úgy, hogy az egyes elemi jelekhez külön-külön van hozzárendelve (akár merev programmal, akár sztochasztikus program alapján való szelekcióval) a vezérlés egy-egy elemi parancsa, amelyek végülis az eredeti képnek megfelelő téri-idői struktúrába rendeződnek (pl. olyan másoló automaták esetén, amelyek a kép egyes pontjait külön-külön viszik át a másolat megfelelő helyére); vagy pedig úgy, hogy a képet az információfeldolgozó apparátus véges számú minták egyikével azonosítja, és a további vezérlésben a mintának megfelelő kód funkcionál (így működnek pl. az olvasógépek). A fizikai képmás tehát csak olyan vezérlési folyamatokban funkcionálhat, amelyekben vagy merev program végzi a sokértelmű jelek egyértelmű dekódálását, vagy utólagos visszacsatolás szelektál egyértelműen a dekódálás többértelmű próbálkozásából.

A tanulással kapcsolatos kísérletek eredményei azonban azt mutatják, hogy a gerincesek fejlettségi szintjén – Leontyev erre a szintre teszi a percepciók pszichikum szakaszának kibontakozását⁶³ – a legritkább esetben figyelhető meg egyértelműen meghatározott, merev mozgássor, és épp ilyen ritka a teljes meghatározatlan kaotikus próbálkozásból kiinduló tanulás.

Vekker⁶⁴ a gerincesek tipikus viselkedésében kibernetikai szempontból a következő jegyeket tartja kiemelkedőnek: 1. tárgyiság;⁶⁵ 2. egészséges-összefüggő jelleg; 3. variativitás; 4. Generalizáltság („repons generalisation” és „stimuli generalization”); 5. transzfer más végrehajtó szervre;⁶⁶ 6. a szabályozás univerzalitása, pontossága, redundanciája és ezzel összefüggő zajbiztonsága.

Vekker bizonyítja, hogy ilyen mozgásvezérlést csak a pszichikus képmás biztosíthat: a mozgás konstrukciós programjának sokértelműsége mellett a viselkedés irányított jellegét csak a vezérlést végző információk egyértelmű szerveződése biztosíthatja, egyértelmű szerveződést pedig csak a jeleknek az az integráltsága, amely a pszichikus képmásban megfigyelhető.

A kibernetikai megközelítés tehát ugyanazzal az eredménnyel jár, mint a Leontyevé: a külső tárgyaknak megfelelően lezajló műveletek elkülönülése a tevékenységen belül feltételezi a pszichikum perceptív fejlődési szakaszát, amelyen a tárgyak integrált képmásként tükröződnek, és a mozgásvezérlésben e képmás játssza a főszerepet.

Honnan ered mármost az így funkcionálható pszichikus képmás integrált jellege, szemben a fizikai képmás ponthalmaz jellegével és funkcionálásának kódjellegével? E kérdés megoldá-

---

⁶³ „A jelenleg élő gerinces állatok többsége a perceptív pszichikum fejlődési periódusának különböző szintjein van. Erre a fejlődési szakaszra való áttérés minden bizonnyal összefügg a gerincesek szárazföldi életformára való áttéréssel.” (Leontyev: *Id. mű*, 222. o.)

⁶⁴ Vekker: *Vozprijatyuje i osnovü ego modelirovanyija*. Leningrád: Leningrádi Egyetem Kiadója, 1964.

⁶⁵ Ez „abban áll, hogy az adott cselekvést realizáló mozgás téri-kinematikus rajza reprodukálja annak az objektumnak a struktúráját (formáját, nagyságát, domborzatát, felszíni kiképzésének karakterisztikáit és mozgásának sajátosságait), amelyre ez a cselekvés irányul” *Id. mű*, 72. lap.

⁶⁶ „A program és a konstrukció közötti közvetlen összefüggés hiánya kétféle módon fejeződik ki a mozgások felépítésének törvényszerűségeiben: először is, egy és ugyanazon végrehajtó szervben a legkülönbözőbb programok realizálhatók, vagyis különféle mozgási feladatok oldhatók meg [...]; másodsor, a tárgyi cselekvés egy és ugyanazon programja a legkülönbözőbb végrehajtó szerveken realizálható” *Id. mű*, 80. lap.

sához nem elég az életfolyamatokon belül megkülönböztetni a strukturálódás fejlődési szakaszait, hanem abból az alapvető különbségből kell kiindulni, amely az információs folyamatok által egyfelől az életfolyamatokban általában betöltött funkció, másfelől az élettelen rendszerek vezérlésében betöltött funkció között mutatkozik:

Az élettelen rendszer anyagi szerkezete és energiakészlete egymástól elhatárolt, független alrendszereket képez. Ha az energiakészlet kifogy, a leállt szerkezet elvben korlátlanul meghosszabítható ideig konzerválódhat; majd az energiakészlet kívülről való feltöltése után bármikor újra működésbe hozható.

Az élő szervezetben ezzel szemben az anyagi és az energetikai rendszer kölcsönös visszacsatolással van egymáshoz rögzítve: a szervezet saját anyagát bontja le energiává, s ennek az energiának az elfogyasztása egyedül biztosíthatja számára az anyagi szerkezet reprodukálását. Ha ez a kör bármelyik pontján megszakad, a zavar nem marad elszigetelt, hanem a kölcsönös visszacsatolás útján láncreakciószerűen terjed, és végül az élő anyagi szerkezet irreverzibilis felbomlását eredményezheti.

Ebből ered egyrészt az életfolyamatok sajátos belső, szükséglet jellegű feszültsége, míg az élettelen rendszerekben végső soron csak külső energia kölcsönözhet feszültséget a folyamatoknak. Másrészt – az előbbi fejleménytől elválaszthatatlanul – az élő szervezetnek ebből a sajátosságból ered az információs folyamatok által betöltött funkció sajátosságai: az élő szervezet információs folyamatai szervesen beépülnek az anyagi szerkezetbe és a lebomlásból eredő energia struktúrájába mint a kölcsönös visszacsatolást szervező folyamatok. Az élő szervezetbe bekerülő információnak biztosítani kell, hogy az energiává bomló anyag helyébe kívülről a sejtprogramnak megfelelő anyag épüljön be, valamint hogy a szervezetben termelődő energia ennek a célnak megfelelően strukturálódjék a viselkedés mozgási aktusaiban.

Az élettelen rendszerekben, minthogy az anyagi szerkezet és az energiakészlet közötti nincs kölcsönös visszacsatolás, a konstrukciós program független a rendszert mozgató energiák konkrét fajtájától és nagyságától, a mozgást vezérlő program és információ pedig éppígy független a szerkezet egyes elemeinek konkrét anyagi természetétől. Ezért pl. ugyanaz a konstrukció működtethető izomenergiával és elektromos meghajtással, s ugyanazt a mozgásvezérlést biztosíthatja elektroncsövekből vagy tranzisztorokból összekapcsolt, illetve neuronális hálózat. Ez teszi lehetővé, hogy a mesterséges élettelen rendszerekben egyre több konstrukciós elemet alkalmazzanak konstrukciós funkció nélkül, és egyre több energetikai folyamatot cirkuláltassanak energetikai funkció nélkül – tisztán kibernetikai funkcióval.

A rendszer anyagi elemeitől és mozgató energiáitól független információ pedig közömbös a rendszerrel kölcsönhatásba kerülő tárgy anyagi minősége és a tárgyat mozgató energiák minősége iránt is. Az élettelen rendszer számára ezért a tárgynak ekvivalense a képmás, amely felületi pontjainak téri-idői elrendezettségét reprodukálja vagy általában bármely kód, amely a tárgy tetszőleges paraméterét előre megadott, de tetszőlegesen megválasztott jelkulcs szerint leképezi.

Az élő szervezet számára ezzel szemben sem a kód, sem a felületi képmás nem lehet ekvivalens a tárggyal, amelyet a maga biokémiailag meghatározott valóságában kell asszimilálnia, illetve kohéziós erejének passzív vagy mozgásának aktív, de mindenképpen valószínű energiái miatt kell kerülnie az állatnak. Ahhoz, hogy az információ ilyen vezérlési funkciót betölthessen, a tárgyak felületi pontjairól érkező ingereknek a pszichikus képmásban olyan jellé kell integrálódniuk, amely a tárgy belső, nevezetesen biokémiai, illetve energetikai meghatározottságáról hordoz információt. Az állat tárgyi műveletekre tagolt viselkedését már nem közvetlenül az inger mint kód vagy a rendezett ingeregyüttes mint fizikai képmás vezérli, hanem az ilyen, *belső jelentéstartalom köré integrált pszichikus képmás*.

A pszichikus képmás integrált, egészsleges jellege ily módon magyarázhatóvá válik. A tárgyban objektíven jelenlevő belső – biokémiai, illetőleg energetikai – tartalomnak megfelel egy, az élő szervezeten belüli szervező erő, amely a tárgy felületéről érkező ingereket integrálja. Ez a belső szervező erő: az anyagi szerkezet és az energiakészlet közötti kölcsönös visszacsatolásból származó szükségleti feszültség, amely jól meghatározott biokémiai összetételű tárgyak bekebelezésére ösztönöz, továbbá mindazon tárgyak kikerülésére, amelyeknek kohéziós ereje vagy belső energiakészlete egy jól meghatározott szintet meghalad.⁶⁷

*

Ami mármost a tevékenység és a pszichikum filogenezisének további menetét illeti, a soron következő fejlődési stádium, amelyet Leontyev kiemel, az *intellektus* fejlődési szakasza. Ebben a szakaszban a tevékenységen belül két fázis különül el: attól a fázistól, amelynek célja a tulajdonképpeni motiváló tárgy megszerzése, elkülönül a *cselekvés*, amelynek viszonylag önálló céljává a tevékenység céljának elérését biztosító eszköznek a megszerzése. Ennek az első fázisnak az orientációs bázisaként alakul ki az intellektus: azoknak a tárgyak közötti téri viszonyoknak a számon tartása, amelyeket az állatnak a cselekvés során át kell rendeznie (pl. a ketrec sarkában elhelyezett ládát a felfüggesztett gyümölcs alá tolnia, különálló botokat egyesítenie), hogy az átrendezett viszonyok eredményeként a második fázisban elérje a tevékenység tulajdonképpeni célját, a motiváló tárgyat.

Itt is érvényre jut a filogenezisnek az a fent említett „logikája”, melynek értelmében előző szakaszának azt a jellegzetes teljesítményét, amellyel a viselkedés valóságosan strukturálta a

---

⁶⁷ Valószínűleg ez az összefüggés magyarázza azt a más-más oldalról, de többek által leírt megfigyelést, mely szerint a pszichikusan integrált képmás kialakításához, úgy látszik, szükség van olyan tényezőnek a jelenlétére, amely mintegy közvetítő átmenetet jelent a tárgy felszínének telerecepciója és a tárgy tartalmának tényleges bekebelezése között. Ilyen köztes modalitás: a *szaglás*. Pontosabban a megfigyelés, amelyről, az egybehangzó beszámolók szólnak, nem az, hogy a pszichikus képmás létrejöttéhez szükséges lenne a szaglás tényleges funkcionálása, de igenis az, hogy az észleléshez olyankor is, amikor az integrált modalitások között a szaglás éppen nem szerepel, nélkülözhetetlen a kortikális szaglólebensnek és a hozzá kapcsolódó, vele azonos citoarchitektonikai szerkezetet mutató képleteknek, a lobus limbicusnak vagy viscerális agyvelőnek az épsége. Így Papez például megállapítja, hogy „[...] a viscerális agyvelő struktúrái valószínűleg az érzékek koordinációját a szervezet szükségleteinek megfelelően”; valószínűleg azért, mert, mint írja, „az egyszerű kutató reakció kialakulásának leelején a szaglás funkciója volt, és az ízletes, fehérjetartalmú stb. táplálék felkutatását szolgálta [...] Következésképp a szaglást primitív kutató reakcióként, észlelésként lehet értékelni.” („A viscerális agyvelő, szerkezete és kapcsolatai.” In: *Retikuljarnaja formacija*, Moszkva, 1962. (520., ill. 522-523. lap.) A limbikus lebeny kulcsfontosságú szerepét a motiváló tárgy integrált pszichikus képmásának kialakításában mind az extirpációs, mind a stimulációs kísérletek, mind pedig a neuropatológiai vizsgálatok adatai igazolják. Klüver és Bucy majmokon, Schreiner, King és Galambos macskákon igazolta, hogy e képletek kiirtása lehetetlenné teszi az állat számára az ösztöntárgyak felismerését, aminek következtében a kísérleti állat táplálkozásra alkalmatlan tárgyakat (pl. szemetet, szeget) ismételten a szájába vesz, nemi partnert keres azonos nemű vagy más fajhoz tartozó állatokban, az élettelen tárgyakban stb. Megfelelő lebenykiirtó műtét nyomán embernél is analóg tünetek álltak elő. A hippocampusnak, különösen pedig a halántéklebenyi II. gyrus polaris részeinek elektromos izgatása összefüggő, scena-szerű hallucinációkat, „déja vu”- és „jamais vu”-élményt, az aktuális érzéki benyomások sajátos értelmezését váltotta ki. Penfield egyik betege pl. egy zeneművet hallott, amelyet az operáló orvos kérésére a hallucinált zenekarral együtt el is énekelt, miközben az áram megszakítására a zene is elhallgatott, majd újra bekapcsoláskor előről kezdődött. Más betegek az ingerlés hatására rémületbe estek, mert a külvilág aktuálisan éppen felfogott képét úgy értelmezték, hogy a dolgok és a hangok fenyegető jelleggel közelednek feléjük Penfield e tények alapján a halántéklebeny II. gyrusának poláris részét „interpretációs központ”-nak nevezi.

környezetet, amikor a tárgyak közötti téri viszonyokhoz alkalmazkodott, most megismétli az orientáció eszmei teljesítménye.

Leontyev erről a logikáról szólva a filogenezis egészére kiterjedő érvennyel mutat rá, hogy „az állatokat körülvevő külső környezet pszichikus tükrözése mintegy elmarad tevékenységük fejlődésétől. Így a legegyszerűbb tevékenység, amelyet a hatást gyakorló tulajdonságok objektív összefüggései határoznak meg, és amely az állatot bonyolult, tárgyilag tagolt környezettel hozza kapcsolatba, az elemi érzékek kifejlődését eredményezi, de ezek csupán az egyes hatásokat tükrözik. A gerincesek bonyolultabb tevékenysége, amelyet a tárgyi viszonyok, a szituációk határoznak meg, egészes tárgyak visszatükrözésével jár együtt. Ennek az inadekvátságnak a megszüntetése a visszatükrözés új formáinak keletkezése útján új lehetőségeit nyitja meg a tevékenységnek, amely még magasabb szintű struktúrát nyer minek folytán újrakeletkezik közöttük az inadekvátság és az ellentmondás, de most már új szinten”.⁶⁸

Ennek a fejlődésnek a legmagasabb rendű terméke az emberi tudat. Ebben a szakaszban a tevékenység fázisait Leontyev úgy írja le, mint amelyek különböző személyek cselekvéseként válnak el egymástól, oly módon, hogy az egyes cselekvések önálló célja nem motívuma azoknak, akik az egyes cselekvéseket végzik. A cselekvésnek és a céljaként funkcionáló tárgynak a szubjektív *értelmét* az adja meg, hogy az individuális cselekvések egy kollektív tevékenységnek a munkamegosztás révén elkülönült mozzanatai, márpedig a tevékenység célja egyben motívum is. A cselekvés értelmét az a mindenkori funkció adja meg, amellyel az a tevékenység egészébe beépül, a cselekvés céltárgyának az értelmét pedig az, hogy hogyan segíti megvalósulni a tevékenység egészének a motívumát.

Leontyev elmélete ugyanakkor a cselekvésnek és céltárgyának objektív *jelentésével* is számol. Ezt a jelentést az adja, hogy a céltárgyat a tevékenységcsere révén szerzett tárgyi eszközökkel készítik el: az egyes tárgyak jelentését más tárgyakhoz mint történelmi előfeltételükhöz való viszonyuk határozza meg, a cselekvések jelentését pedig a tárgyi eszközöknek megfelelő strukturáltságuk.

Az ilyen értelemben vett cselekvés orientációs alapjaként értelmezi Leontyev *a tudatot mint a tárgyaknak jelentésükben és értelmükben való visszatükrözését*.

„A világ emberi visszatükrözését – írja Leontyev – a jelentés közvetíti, amennyiben ez tudatosult visszatükrözés, azaz amennyiben a társadalmi gyakorlat tapasztalatára támaszkodik és ezt magában foglalja. Egy papírlap nemcsak úgy tükröződik a tudatomban, mint valamiféle négyzögletes, fehér, vonalazott tárgy; nem is úgy, mint valamiféle struktúra, valamiféle egészes forma. A papírlap éppen mint papírlap, mint papír tükröződik a tudatomban. A papírlapról nyert érzéki benyomásaim, meghatározott módon megtörnek tudatom prizmáján, mivel a megfelelő jelentésnek birtokában vagyok. Azonban [...] amikor a papírt észlelem, ezt a valóságos papírt észlelem, nem pedig a »papír« jelentését. Introspektíve a jelentés rendszerint hiányzik a tudatomból: közvetíti, amit észlelek vagy gondolok, de magát eközben nem tudatosítom, nem gondolom. [...] pszichológiailag a jelentés a valóságnak tudatom tartalmává lett [...] általánosított viszatükrözése, amelyet az emberiség munkált ki és rögzített a fogalom, az ismeret formájában, sőt a jártasságnak mint általánosított cselekvési módnak a formájában, a viselkedés normájaként stb. A jelentés a valóságnak a hozzá való individuális, személyiségi viszonytól független tükrözése az ember által. Az ember a jelentések történetileg kialakult rendszerét már készen találja, és ugyanúgy veszi birtokba, ahogyan a szerszámot, a jelentésnek ezt az anyagi előképét”.⁶⁹

---

⁶⁸ Leontyev: *Id. mű*, 244-245. lap. – az eredeti szöveg szerint korrigált fordítás

⁶⁹ Leontyev: *Id. mű*, 281-282. lap.

A tárgy értelme azonban Leontyev felfogásában éppolyan objektív tulajdonsága a tárgynak, mint jelentése: „[...] a tudatos értelem a motívumnak a célhoz való viszonyát fejezi ki. Csak azt kell feltétlenül hangsúlyoznunk, hogy a »motívum« fogalmat nem a szükséglet átélésének megjelölésére használjuk, hanem annak az objektív tényezőnek a megjelölésére, amelyben ez a szükséglet az adott körülmények között konkretizálódhatik, és amelyre mint kiváltó tényezőre a tevékenység irányul”.⁷⁰

Mint hogy az osztársadalmi praxis alapja a termelőeszköz termelése, így az, ami benne a múltra vonatkoztatva termék, a jövőre vonatkoztatva eszközfunkciót kap. Ily módon a jelentés, amelyben alapvetően a tárgynak termékként nyert tárgyi funkciói (egyéb tartalmak pedig csak ennek prizmáján keresztül) tükröződnek és az értelem, amely alapvetően a tárgy eszközfunkcióit tükrözi (egyéb tartalmak pedig csak ennek prizmáján keresztül), osztársadalmi szinten lényegileg egybeesik. Tulajdonképpen nem csupán a jelentés, de vele együtt ez a Leontyev felfogása szerint való értelem is rögződik a tárgyat megjelölő szóban annak fogalmi tartalmaként. S a kettőnek együtt „találja történetileg kialakult rendszerét már készen” az ember.

Az individuum számára azután elválik egymástól a jelentés és az értelem: az egyén egyrészt elsajátítja a verbálisan rögzített jelentéseket, másrészt élettevékenységében betöltött funkciójuk szerint a tárgyak valóságos értelmet nyernek számára. A kettő közötti viszonyt alapvetően az határozza meg, hogy az egyéni tevékenység hogyan épül be részcselkvésként az osztársadalmi praxisba.

Leontyev II.⁷¹

Leontyev pályája abban az időszakban indult, amelyben a pszichológia először ébredt válságának tudatára, felismervén, hogy ez a nemrég még egységes tudomány olyan lélektanokra szakadt szét, amelyek – mint a tudatpszichológia, a viselkedéslélektan, a mélypszichológia, a szociológián belül felbukkanó társadalomlélektan – újraegyesülésére nem sok reményt hagyott tempóban távolodnak egymástól. Egyszersmind az a korszak is volt, amelyben a politikai forradalom már győzött, de még nem konszolidálódott, s a szellem forradalma számára különösen tág tér nyílott. A saját belső erejével hódító marxizmus pedig az eszközt kínálta reménytelennek látszó szellemi állapotok és tendenciák radikális megváltoztatásához: A pszichológia egysége tulajdonképpen két kérdés tekintetében hasadt meg, amelyek mindegyikére a pszichológiának egynél több válasza támadt oly módon, hogy ezek a válaszok kölcsönösen kizárták egymást:

Az első kérdés az volt: létezik-e egyáltalán a lelki jelenség, amelyet a pszichológia vizsgál, vagy pedig csak azokról az agyban végbemenő folyamatokról van szó, amelyek a magabbrendű idegműködés élettanának a módszereivel vizsgálhatók? Leontyev többekkel – elsősorban Lurijával – együtt egy olyan válasz irányában alakította ki a korábban nem létezett elméleti eszközöket és kutatta a kísérleti bizonyítékokat, amelynek számára a lelki jelenség nem azonos az agyi folyamatokkal vagy ezek valamilyen termékével (pl. a feltételes reflexszel), noha nem különbözik meghatározott anyagi folyamatoktól, illetve ezek termékeitől.

Amint Leontyev a 18. Nemzetközi Pszichológiai Kongresszuson tartott elnöki előadásában, a több évtizedes kutatómunka eredményét összefoglalva kimutatta: a lelki jelenséget az különbözteti meg az agyban előálló élettani jelenségtől, hogy a tárgynak és összefüggéseiknek valamilyen érzéketes vagy gondolati képmását tartalmazza, míg az agyban hiába keresnénk akár egy konkrét testnek a képét, akár például azt a gondolatot, hogy ha ezt a

⁷⁰ Leontyev: *Id. mű*, 284. lap.

⁷¹ Leontyev halálára. *Magyar Nemzet*. 1979. január 31.

testet folyadékba mártják, akkor annyit veszít a súlyából, amennyi az általa kiszorított folyadéknak a súlya. Hol van tehát ez a kép, vagy ez a gondolat, ha nem az agyban, ám nem is valamilyen testetlen szellemben? Leontyev bebizonyította, hogy az anyagi folyamat, amelynek termékeként ténylegesen előáll egy tárgynak akár a látott, akár a hallott képe, akár az összefüggéseit elgondoló fogalom: a valóságos tevékenység ezzel a tárggyal.

A 17. Pszichológiai Kongresszuson tartott főelőadásában Bonnban ismertette először a tudomány nemzetközi nyilvánosságával ezt az elméletet, valamint azokat a kísérleti bizonyítékokat, amelyeknek – akkor meglepő tanúsága szerint, ha „botfűlű” emberekkel (akiknél nem alakult ki a különböző hangok magasságának hallási képmása, bár korábban számtalanszor hatottak fülükre, tehát agyukra ilyen hangok), az egyes hangokat utána énekeltek, akkor ez a hangokat lemásoló tevékenység igen hamar kifejlesztette a zenei hallásnak legalább egy minimumát.

A másik kérdés, amelyre a pszichológiának egynél több, egymást kizáró válasza volt, arra vonatkozott, hogy van-e az embernek valamilyen különleges lelki teljesítménye, vagy csupán olyan tulajdonságaink vannak, amelyekben az állatvilágból hozott örökséget gyarapítottuk valamelyest. Napjainkban fel-felújulnak azok a viták, amelyekben a résztvevők egyike kifejti, hogy az embernek nincs ösztöne, ellenben van tudata, míg a vitapartner hol olyan tényeket hoz elő, amelyek újabban amellet tanúskodnának, hogy az embernek is van (pl. agressziós) ösztöne, hol pedig olyanokat, amelyek azt bizonyítanák, hogy az állat is képes a célját tudatosan megválasztani.

Vigotszkij, a nagy szovjet kutató „iskolá”-ja nem a „hagyományos” tudatot állította szembe az ösztönnel, hanem a kultúrát, ahogyan az az emberi termelés során külső tárgyakban testet ölt. E gondolatrendszerben továbbá s tudattal nem az ösztön ált szemben, hanem a tevékenység. A tevékenység, kétségtelenül megtalálható az embernél is és az állatnál is, és kétségtelen az is, hogy mind nálunk, mind őseinknél kialakul benne azoknak a tárgyaknak a képmása, amelyekre a tevékenység irányul.

Ami a korán meghalt Vigotszkij számos felismerését továbbfejlesztő Leontyev elgondolása szerint ezen belül megadja az ember különleges képességét, az az, hogy nála nem akármilyen tárgyról, hanem a kultúra tárgyáról van szó, és nem akármilyen tevékenységről, hanem arról, amely ezeket a tárgyakat megtermeli. Leontyev legkiemelkedőbb elméleti teljesítménye az volt, hogy bizonyította, hogy az ember minden tevékenységének (még a kisgyermekkorai játéknak is) olyan a szerkezete, mint a termelőtevékenységnek, továbbá, hogy ennek során minden tárgyat⁷² azok szerint a minták szerint használ, amelyeket akkor sajátít el, amikor a kultúra tárgyaival tevékenykedik.

S hogy pedig ezek az elméleti eredmények nem olyanok, amelyek – „absztrakt” jellegüknél fogva – csak pszichológiai kongresszusok érdeklődésére tarthatnak számot, ezt az elmélet különböző gyakorlati alkalmazásainak tapasztalatai közül a legfrappánsabban azok bizonyítják, amelyeket Leontyev, munkatársaival együtt, s II. világháború alatt létesített speciális hadikórházban gyűjtött. Itt olyan katonákat kezeltek, akiknek mozgása, beszéde, látása vagy hallása úgy károsodott, hogy mozgás-, beszéd-, látó- és hallószerveik épek maradtak, de agyuk többé vagy kevésbé súlyosan megsérült. A sérült agyi szerkezet nem gyógyítható, ám a sérült tevékenység bizonyos feltételek mellett igen, ha a pszichológus a kultúra tárgyainak beiktatásával újjászervezi azt. Ilyenkor az újjászervezett tevékenység az agy épen maradt részeiből újjáépíti saját szervét éppen úgy, ahogy a fejlődő organizmusban eredetileg szerveződik, az idegrendszer különböző részeiből az úgynevezett *működési szerv*.

Leontyev halálával eltávozott az egyik legutolsó nagyformátumú pszichológus.

---

⁷² Még azt a különleges „tárgyat” is, ami a saját teste.

Különvélemény az emberről⁷³

„Mit tehetünk az ember genetikai állományának megóvása érdekében?” – kérdezte nemrég egy tudományos tanácskozás egyik résztvevője tudóstársaitól, majd megmagyarázta, hogy mire gondol: „Az olyan vadat, amelynek értéktelen tulajdonságai, ha tovább szaporodnának, rontanák a vadállomány színvonalát, a vadászokkal kilövetik. Ám mit tehetünk, ha embernél találunk olyan értéktelen tulajdonságot, amelynek továbbszaporítása nem kívánatos?”

Egy másik alkalommal a rádió kerekasztala körül vitatkozó illusztris természettudósok egyike sajnálkozott, hogy a nagy járványok megszüntetése, miközben kétségtelen áldást jelent az emberiség számára, egyszersmind megfosztja ezt egy hatásos eszköztől, amellyel a természet időről időre gondoskodott róla, hogy az ember genetikai állományát az értéktelen tulajdonságoktól megtisztítsa.

Az ilyen vitákban többnyire filozófus is részt vesz, aki elkerülhetetlenül megkérdezi: mit ért a természettudós értékes vagy értéktelen emberi tulajdonságokon?, biztos-e benne, hogy a természet „jól” szelektál, amikor a maga „értékkritériumai” szerint a járvánnyal egy Hunyadi Jánost elpusztít, de egy rablógylilkost esetleg szaporodni kész életben hagy?

S ezek után bizonyára azt is kifejti a filozófus, hogy annak az értékelésnek a szempontja, amely Hunyadi Jánost elébe helyezi a rablógylilkosnak, nem a természetben van adva, hanem az emberi szellemben. Ezért azután a természetnek nincs is eszköze arra, hogy az értékelés *emberi* szempontjának érvényt szerezzen. A szellemnek, ezzel szemben, van: logikus érveléssel, szívhez szóló szép szóval, példamutatással, szoktatással vagy célszerűen adagolt jutalommal és büntetéssel el lehet érni, hogy az értékes tulajdonságok megvalósuljanak az emberben, az értéktelenek pedig kipusztuljanak belőle, anélkül, hogy ehhez az értéktelen tulajdonságok hordozóinak is ki kellene pusztulniuk.

A vitának ezen a pontján azután általában a természettudós szokta visszavenni a szót, hogy intse a filozófust: szabjon határt nevelői optimizmusának az a felismerés, hogy az ember természete végül is adva van, és a nevelő csak a tulajdonságoknak abból a készletéből válogathat, amit ez a természet kínál. Magát a természetet pedig legfeljebb csak olyan eljárással lehet majd megváltoztatni, mint amilyen a génebézés lesz. Hiszen ha sikerülne is az embert valamilyen, természetétől idegen értékes tulajdonsággal beoltani, az ilyen szerzett tulajdonságokról ma már tudjuk, hogy nem öröklődnek, tehát a következő nemzedéknél mindent előlről kellene kezdeni.

Ha a vitatkozók ezen a ponton nem jutnak valamilyen egyetértésre, sem a vitavezető nem osztja ki köztük az igazságot, akkor a továbbiakban egyre távolabb kerülhetnek egymástól a nézetek.

A filozófus például rámutathat, hogy az ember éppen abban *különbözik* gyökeresen az állattól, hogy magatartásában és társadalmi berendezkedésében megnyilvánuló tulajdonságait nem határozzák meg előre olyan genetikailag öröklődő minták, mint amilyen az állatnál az ösztön.

Amire a természettudós azt válaszolhatja, hogy az ember éppen abban *hasonlít* gyökeréig az állathoz, hogy amikor tudatosan kiválasztja valamilyen értékes tulajdonságát és megakadályozza, hogy ezzel szemben valamilyen értéktelen érvényesüljön a viselkedésében vagy társas kapcsolataiban, akkor sem tesz mást, mint amit az állat: az állat is a lehetőségeihez képest értelmesen választja ki azt a viselkedésmódot vagy társas kapcsolatainak azt a szabályozását, amelyik értékesebb, tehát amelyik kisebb ráfordítással nagyobb biológiai hasznot hajt.

---

⁷³ Az eredeti szöveg megjelent: *Kritika*. 1979/6. 27.

Ezekről a kérdésekről beszélgettek a különböző tudományok művelői abban a műsorban is, amelyet „Hol tart a majomper?” címmel sugárzott a rádió, s amelyhez a pszichológus különvéleményt jelent be. A különvéleményt persze jobb lett volna a vita során előterjeszteni. Az ilyen kerekasztal-beszélgetés azonban mindig hosszabban hömpölyög, mint a kiszabott műsoridő, a szerkesztő tehát kénytelen azt utólag hozzászabni – így aztán valami az elmondottakból mindig a hulladékba kerül. Ezúttal a pszichológus különvéleménye volt az.

Ezt a különvéleményt a pszichológia alig egy hónapja elhunyt nagyszerű teoretikusa, Alekszej Leontyev dolgozta ki először. Eszerint ha az embernek nem olyan tulajdonságairól van szó, mint testének felépítése, hanem olyanokról, amelyek különböző *lelki* jelenségekben nyilvánulnak meg, akkor egészen pontosan meg lehet fogalmazni, mi az, amiben az ember tényleg hasonlít az állathoz, és mi az, amiben tényleg különbözik tőle. A gyökeres hasonlóság abban áll, hogy a lelki jelenségek embereknél és magasabb rendű vagy alacsonyabb rendű állatnál egyaránt olyan szerkezetekbe rendeződnek, amelyet az illető lény tevékenységének a szerkezete határoz meg. Ha a tevékenység szerkezete, mint a gerinctelen állatoknál, olyan, hogy közvetlenül arra a tárgyra irányul, amelyre az állatnak biológiailag szüksége van (például a táplálékra), akkor a lelki jelenség mindössze bizonyos kulcsingereknek (például szagoknak) a felismerésében áll, amelynek alapján az állat felismeri, merre találja a keresett tárgyat. Ha a tevékenység szerkezetébe már olyan kerülő utak is beiktatódnak, mint a halaknál és a madaraknál, amelyek már nem közvetlenül törnek a biológiailag szükséges tárgy felé, hanem úgy, hogy az út közben felbukkanó akadályokat megkerülik, akkor a lelki jelenség már több különböző ingernek olyan összerendezett felfogása, amely egy tárgynak, például a kikerülendő akadálynak a képét adja. Ha azután az emlősöknél, a legkifejlettebb formában pedig a majmoknál megjelenik az eszközhasználat, tehát a tevékenységbe olyan szakaszok ékelődnek, amelyek már nem valamilyen biológiailag szükséges tárgyra irányulnak, hanem olyanra, melynek segítségével a szükséges tárgy elérhető, akkor a lelki jelenség ennek megfelelően már nem egy-egy tárgynak a képe lesz, hanem a tárgyaknak és egymáshoz való téri viszonyaiknak a képe.

Ez a törvényszerű összefüggés a lelki jelenség szerkezete és a tevékenység szerkezete között tehát az embernél éppúgy fennáll, mint az állatnál. Az a törekvés, amely úgy akar értékes lelki tulajdonságokat kiképezni az embernél, hogy az ember tevékenységének szerkezetével nem számol, tényleg kudarcra van ítélve.

Ami azonban az embert ezen az általános érvényű összefüggésen belül gyökeresen megkülönbözteti az állattól, az az a sajátos, csak az emberre jellemző tevékenység, ami a *termelés*. A termelés terméke egy olyan tárgy, amely korábban sehol a természetben nem létezett, és amely a termelésnek egy további szakaszába úgy kapcsolódik bele, mint ennek nélkülözhetetlen feltétele. Gondoljunk például az automobilra, amely sehol a természetben nem létezett, mielőtt az ember az első példányát legyártotta, és amely ma már alig nélkülözhető feltétele mindenféle termelésnek. Nem nehéz belátni, hogy az a lelki képesség, amellyel egyebek között az előző mondatban előírt teljesítmény is megvalósítható, az embernél éppúgy az ő sajátos tevékenységszerkezetéből fakad, mint ahogyan azt az állatok esetében az ő lelki képességeiket illetően láttuk. Az embernél azonban a lelki jelenségek így kialakuló szerkezete már nemcsak a tárgyak téri viszonyainak a képét foglalja magába, hanem az idői viszonyokét is: a még nem létező tárgyaknak a tervét, a terméknek a viszonyát ehhez az előzetes tervhez, annak az átlényegülésnek a képét, ahogyan egy korábbi folyamatnak a terméke egy későbbi folyamatnak az eszközévé lesz stb.

Ha ezzel a sajátos szemlélettel megbarátkozunk, amely az ember különleges lelki tulajdonságait a termelés elvéből kiindulva magyarázza, akkor annak a kérdésnek a megoldásához is közelebb jutunk, hogy hogyan történik az embernél az értékes tulajdonságok kiválóatódása. A mechanizmus itt is hasonló ahhoz, aminek működése az állatnál biztosítja

ezt a kedvező biológiai hatást: a környezet válogatja ki a túlélést benne legjobban biztosító mintákat. Csakhogy ez a környezet, amely az embernél végzi az értékelő szelektálást, meghatározóan olyan tényezőkből áll, amelyek az ember termelőtevékenységének a termékei. Az ember tevékenysége iktatja ki az értékelő kiválogatás tényezői közül a járványokat – és teszi helyette egy időre szelektáló tényezővé például az ipari fejlődés ütemét és kapitalista vagy szocialista formáját...

És ez a gyökeres hasonlóságon belül azért mégiscsak gyökeres különbség.

Az agyvelő-e a szociálpszichológiai jelenségek mechanizmusa?⁷⁴

Az általános lélektan az általa vizsgált intraindividuális pszichikus jelenségekhez egy klasszikus hagyománynak megfelelően mindenkor hozzárendelt egy intraindividuális extrapszichikus mechanizmust: az agyvelőt.

A szociálpszichológiát ezzel szemben hátrányba hozza az, hogy világa az interindividuális pszichikus jelenségeké. Hátránya abban a kényszerű alternatívában mutatkozott meg, amely szerint e sajátos ága a pszichológiának vagy beleilleszkedik a klasszikus hagyományba és felmutatja egyéni jelenségeinek mechanizmusát valamelyik (netán valamennyi külön-külön vett) egyén agyvelőjében, vagy pedig beletörődik abba, hogy vizsgálódásainak jelenség-szintjéhez nem képes hozzárendelni egy mechanizmus-szintet.

Márpedig azok a kutatások, amelyek akár a szaktudomány, akár a filozófia szemszögéből a tudatnak az aggyal való összefüggését vizsgálják, mit sem tudnak kezdeni a lelki jelenségek interindividuális fajtájával.

A funkcionális rendszer

Az agykutatók nagy részének elméleti következtetései mögött egy olyan logika evidencia-rendszere húzódik meg, amelyet még a klasszikus mechanikától vett át az egész természettudomány. „A régebbi elméletből átvettük a részecske-elképzelést és az erre támaszkodó egész tudományos szókincset”, írja Schrödinger, majd hozzáteszi: „Ez az elképzelés nem helyes. Gondolkodásunkat állandóan arra ösztökéli, hogy olyan felvilágosításokat keressen, amelyeknek nyilvánvalóan semmi értelmük sincsen. Gondolati struktúrája olyan vonásokat tartalmaz, amelyek a valódi részecskében nincsenek meg”⁷⁵. Ettől a logikától a természettudományok közül még leghamarabb a fizika kezdett eltérni, amikor a századfordulón fellépő válságainak sorozata után kialakította azt az elgondolást, mely szerint „minden – *abszolúte minden* – részecske is és erőter is egyszerre. Mindennek megvan a folytonos struktúrája is, amelyet az erőter képvisel, s a diszkrét struktúrája is, amelyet a részecske képvisel”⁷⁶.

Mármost problémánk esetében az „értelmetlen felvilágosítások”, amelyek keresésére gondolkodásunkat a részecskékre orientálódó szemlélet ösztökéli, azzal a kérdéssel kapcsolatosak, hogy az olyan, térben körülhatárolt egyedi testnek, mint amilyen például egy neuron, az állapota miképpen gyakorol befolyást tőle térben elhatárolt más neuronokéra, s éppígy a modulok állapota más modulokéra, az idegrendszer egyik részének állapota más

---

⁷⁴ Részlet „A szociálpszichológiai jelenségek mechanizmusáról” című tanulmányból. *Pszichológia*. 13:2. (1993) 205-224.

⁷⁵ E. Schrödinger: *Válogatott tanulmányok*. Gondolat. Bp., 1970. 98-99. lap.

⁷⁶ *Id mű*, 28. lap.

részére, vagy az idegrendszer egészéé más szervekére, s hogy végső soron az egyik egyed pszichikusan is releváns állapota hogyan befolyásolja a többi egyedét.

Erre a – Schrödinger érvelésének értelmében: rosszul feltett – kérdésre az agykutók nagy részének a válasza abból indul ki, hogy az egyik test állapota akkor gyakorolhat befolyást a másikéra, ha a vonatkozó testek valamilyen érintkezésbe kerülnek egymással. Ezt a logikát képviselte a düsseldorfi Filozófiai Világkongresszuson Szentágothai Jánossal folytatott vitájában Eccless, amikor amellettt érvelt, hogy az agy szerkezete nem alkalmas rá, hogy a bemenetén a környezetből belépő fizikai ingerekből előállítsa a tudati jelenségeket, amelyek az agy kimenetén megnyilvánulnak, olyan szerkezettel számolva, amelyet a térben elhatárolt egységek között precízen létrejövő kapcsolatok alkotnak.

Szentágothai János ugyanazon – részben az Eccless kutatásai által feltárt – tényekből kiindulva merőben más elméleti következtetésekre jutott. Az agykéreg szerkezetének és működésének általa előterjesztett modelje egyfelől számol azzal, hogy a kéreg „csodálatosan precíz és genetikusan meghatározott »huzalozású« idegi gépezet”, másfelől tekintetbe veszi, hogy „erre ráépül egy... esetleges és kölcsönösen szimmetrikus (kvázi random) kapcsolatrendszer”⁷⁷. A kéregnek tehát e leírás első felének értelmében részecske-struktúrája van, a második fele pedig olyan szerkezetet tár elő, amilyent egy erőtér: állapotok vannak benne definiálva, de hogy egy-egy állapot milyen részecske-konstelláción valósul meg, ez csak utólag szerveződik meg e kvázi random kapcsolatrendszer „dinamikus mintázataként”.

Szentágothai azt sejteti, hogy ha az agyban a precíz huzalozás révén adott szerkezetet nem is lehet úgy tekinteni, mint olyan mechanizmust, amelynek működéseként előáll a lelki jelenség, az agy mint olyan struktúra, amely működés közben, dinamikus mintaként áll elő, már igenis produkálhatja ezt a fejleményt.

Dinamikus minták előállításának a magyarázata előfeltételezi annak a magyarázatát, hogy olyan képletekből, amelyek egyike sem produkálja a dinamikus mintát, hogyan áll elő olyan szerv, amelyeknek funkcionálásaképp a minta megjelenik, miközben a képletek összekapcsolását nem biztosíthatja „precíz és genetikusan meghatározott huzalozás”. Szentágothai impresszionáló, de a szuperstruktúrák kialakulását még nem magyarázó jelenségszintű leírást ad. Julesz⁷⁸ ábra-párjainak sztereoszkópos látásával illusztrál. Julesz egy-egy olyan pont-halmazt helyezett kísérleti személyeinek bal-, illetve jobb szemé elé, amelyek közül az elsőt a komputer véletlen eloszlásban vitte fel a papírra, a másodikat pedig az elsőből nyerte olyan átalakítással, mintha ez egy háromdimenziós konfiguráció balszemmel látható képének pontjaiból állna, a másik pedig a megfelelő jobbszemmel látható kép pontjaiból. A két szemmel való nézés során mintegy 8 másodperc alatt a rendezetlen halmazból előállt a rendezett háromdimenziós kép. Szentágothai a dinamikus minta előállításának tényét látja abban, hogy „aki egy-egy ilyen mintát *egyszer* (!) fúzióba hozott, tehát térbeliségét látta, akár hónapok múlva [...] a másodperc törtrésze alatt újra látja a térbeli idomot, anélkül, hogy tudná, hogy a sok egyszer már látott minta közül melyiket nézi. Elég tehát, hogy agyunk *egyetlen egyszer* létrehozta a két önmagában teljesen értelmetlen mintából az *egyetlen lehetséges rendet*, [...] akkor ezt pillanatok alatt újra létrehozta”⁷⁹.

A *jelenség leírásának* ellenpólusán találunk kibernetikai *spekulációkat a mechanizmusról*. Ezek a jelenségszintű tartalomtól elvonatkoztatva egy funkcionális rendszer szerveződésének a formális feltételeit adják meg. Olyan szuperstruktúra szerveződéséről van szó, amely

---

⁷⁷ Szentágothai János, 1979: Egységes agyelmélet: Utópia vagy realitás? *Magyar tudomány*. Új folyam, XXIV. 601.

⁷⁸ Julesz B., 1971: *The foundation of the Cyclopean perception*. Chicago University Press.

⁷⁹ Szentágothai: *Id. mű*: 614. lap.

nemcsak új, „a részek összegét meghaladó egész” működést állít elő a részstruktúrák működéséből, hanem az eredeti részszerkezeteket magukat is az új szerveződés az eredeti működésüktől eltérő funkcionálásra kényszeríti. Anohin⁸⁰ formális elemzése szerint bármilyen funkcionális rendszernek olyan szerkezetekből kell állnia, amelyek működése a következő szekvenciába kapcsolódik: a rendszerbe belépő ingerek efferens szintézise – ennek alapján döntéshozatal – a hozott döntés tárolása – cselekvési instrukció – a cselekvés eredményeinek visszajelentése – a visszajelentett információnak a tárolt döntéssel való egybevetése – amíg szükséges, az egybevetés eredményének megfelelő korrekció.

Anohin elemzését és más hasonló kibernetikai gondolatmeneteket továbbgondolva olyan funkciók esetében számolhatunk azzal, hogy ezek kialakítják saját szervüket, melyek valamilyen külső, a rendszer környezetében található tényezőre irányulnak oly módon, hogy ennek állapotát és a rendszer állapotát összehangolják egymással.

Az összehangolás folyamatában a rendszer állapotában is változások következnek be, s e változások közül az első és legfontosabb lehet éppen az ún. egészleges szuperstruktúra kialakulása azokból a részstruktúrákból, amelyek működése még összegeződésében se tudná a környezeti tényezőt az összehangoláshoz szükséges módon megváltoztatni. Tehát *a környezeti tényező állapotának megváltoztatása a megszerveződött funkcionális rendszer teljesítménye lesz.*

Másfelől éppígy lesz *a funkcionális rendszer megszerveződése a kérdéses környezeti tényezőnek a teljesítménye:* mindaddig, amíg elő nem áll az a környezeti tényező, amely egy, még csak részeiben adott szuperstruktúra működést teszi szükségessé, a majdani összetett szerkezet komponensei megmaradnak integrálatlan elrendezésükben, különféle működésre készen, ám a kritikus funkcionálásra alkalmatlanul.

Ha a funkcionális rendszer megszerveződését és működését mint ugyanazon teljesítmény szekvenciáit nézzük, akkor erről a teljesítményről megállapíthatjuk, hogy ágense egy olyan egészleges szuperstruktúra, amelybe mind a funkciót elvégző rendszer, mind pedig a rendszert előzetesen részstruktúrákból megszervező környezeti tényezők beletartoznak.

Annak, hogy olyan szuperstruktúrával számoljunk, amelybe egy rendszer és környezetének bizonyos tényezői egyaránt beletartoznak, az akadálya az a „régibbi elméletből átvett részecske-elképzelés és az erre támaszkodó tudományos szókincs”, amelyre vonatkozóan fentebb idéztem Schrödinger bírálatát. A „gondolati struktúra, mely olyan vonásokat tartalmaz, amelyek a valódi részecskében nincsenek meg”, azt sugallja, hogy egy rendszer részeit téri érintkezésük eleve működőképessé teszi, egy környezeti tényezőről pedig azt, hogy a rendszer számára releváns működést csak akkor fejthetnek ki, ha előbb még téri érintkezést létesítenek vele.

Ezzel az evidenciával szembenáll az a felismerés, hogy struktúrák téri érintkezése („precíz huzalozásuk”) még nem teremt belőlük működési egységet, hanem (amint a Szentágothai-féle modell ezt leírja és a Julesz-ábrák percepciójával demonstrálja) ennek a funkcionális rendszernek előbb még a precíz huzalozására ráépülő random kapcsolatokból „dinamikus mintaként” elő kell állnia. Viszont ha ez így van, akkor nem abszurd egy olyan feltevés, hogy funkcionális rendszer olyan random kapcsolatokból is megszerveződhet, amelyek csak részben épülnek téri érintkezésre.

Ilyen random kapcsolat áll fenn a mindenkori élő szerveződés és környezete között. Ha követjük Schrödingert annak a logikának az elutasításában, amely megkülönbözteti egymástól a funkció szempontjából relevánsnak tekintett korpuszculát és azokat, amelyek a

---

⁸⁰ Anohin P. K., 1963: Fiziológia és kibernetika. In: *A kibernetika filozófiai problémái*. Gondolat. Bp.

vele érintkezésbe kerülhető feltételeket képezik, akkor egy olyan lehetőséghez jutunk, hogy gondolkodásunk a működés közvetlen forrásának tekinthető struktúráját és a feltételt produkáló struktúráját *egyetlen szuperstruktúrában* egyesítse. Így amikor pl. egy sejtcsoport működésének feltétele a sejtek meghatározott tónusa, akkor ez a gondolkodás azt a másik sejtcsoportot, amely a tónusnak az az előbbin belüli eloszlását szabályozza, nem külső körülményként veszi tekintetbe, hanem a működést egy olyan szuperstruktúra funkciójaként írja le, amely a tónusában szabályozott sejtcsoportot is, és a tónust szabályozó sejtcsoportot is magába foglalja.

Ennek a gondolkodásnak azonban számolnia kell azzal, hogy most már az ilyen szuperstruktúrákkal – a funkció új módon szemlélt szervével – kapcsolatosan ugyanolyan megállapítások tehetők. Szentágothai szerint „az nem zárható ki, hogy szomszédos vagy konvencionális kapcsolatokkal összekötött neuronhálózatok eme »szuperstruktúrái« újabb magasabb hierarchiájú, »szuper-szuperstruktúrákat« hoznak létre»⁸¹.

Vajon van-e ebben a szerveződési hierarchiában olyan szint, amely fölött ez a gondolkodás a további értelmezést már vissza kell, hogy engedje annak, amely megkülönbözteti a funkciót állítólag hordozó korpuszskulát azoktól, amelyek attól függően befolyásolják a folyamatot, hogy érintkezésbe kerülnek-e a „releváns” testtel? Az eddigi gyakorlatban ez a váltás mindig bekövetkezett.

Sokszor már a központi idegrendszer és a periféria összefüggéseit is a hagyományos gondolkodás értelmezte. Eszerint a központi idegrendszer működését a periféria annyiban határozza meg, amennyiben onnan a „precíz huzalozás” révén ingerület lép *be*, majd a központi idegrendszer (amelyet esetleg az új gondolkodás szerinti rendszerként értelmeznek) hasonló módon a *kilépő* ingerület révén befolyásolja a periféria működését. Máskor az idegrendszer egésze és az általa szabályozott szervek határán következik be a logikai csúsztatás. Ha azonban nem előbb, úgy legkésőbb akkor kerül rá sor, amikor *a szervezet és a környezet* kölcsönhatásának a leírása kerül a tudományos érdeklődés fókuszába.

A pszichológia számára a szervezet és a környezet kölcsönhatása a leírás privilegizált vonatkoztatási rendszereként rögződött. Az individuális szervezet szintje a biológia számára minden jel szerint csak egy átmeneti állomás volt, amely felváltotta a sejtszinten történő leírást, hogy éppen korunkban átadja (vagy megossza) helyét egyfelől a molekuláris biológiával, másfelől a populáció-biológiával. A pszichológia rögződése az egyedi szervezet vonatkozási keretében valószínűleg filozófiai örökség: a filozófia keretében művelt pszichológia állapította meg, hogy a tudat egyrészt a világra, másrészt az Én-re, vagyis a tudat individuális alanyára vonatkoztatja önmagát. Ez a filozófiai örökség kombinálódott az önállóvá váló szaktudomány új orientálódásával egy olyan biológia felé, amely a kérdéses korszakban éppen a szervezet-szintű leírásmódnál tartott: az Én így materiális szubsztrátumot nyert az individuális organizmusban. Ugyanakkor a filozófia másik potenciális öröksége, amely egy szupraindividuális Szellemről szóló tanokban volt adva, a pszichológia számára megfelelő biológiai vonatkoztatási keretek híján elsikkadt.

Szupraindividuális szerveződések

A szociálpszichológia hátrányosan különbözteti meg magát az általános lélektantól, írtam fentebb. Míg ez utóbbi adekvát módon mutatja fel az általa vizsgált intraindividuális pszichikus jelenségek *ugyancsak intraindividuális* extrapszichikus mechanizmusát, az agyvelőt, addig a szociálpszichológia inadekvát módon próbálná ugyanilyen mechanizmus működésekként leírni az őáltala vizsgált jelenségeket. *Az interindividuális pszichikus*

---

⁸¹ Szentágothai: *Id mű*, 615 lap.

jelenségek mechanizmusa éppoly extrapszichikus kell, hogy legyen, mint az agyvelő, de éppoly interindividuális, mint maguk a szóban forgó jelenségek.

A következőkben három olyan tudományos teljesítményt ismertetek, amely kísérlet volt szupraindividuális szerveződések kialakulásának és működésének lelki jelenségek vonatkozásában történő bemutatására:

a Vigotszkij-iskolának (Lurija, Leontyev, Zaporozsec és munkatársaik) a funkcionális szervekre vonatkozó elméletét;

Gibson ökológiai percepció-elméletét;

az etológia által felhalmozott empirikus anyagot az állati társulásokról.

A Vigotszkij-iskola a funkcionális szervekről

A funkcionális rendszernek az a leírása, amellyel Anohin dolgozik, kizárólag szervezeten belüli struktúrákkal számol – környezeti struktúrák csak mint az afferentáció és a reafferentáció forrásai jönnek tekintetbe.

A Vigotszkij-iskola annyiban haladja meg ezt a modellt, hogy tekintetbe veszi: a funkció, mely a maga szervét megszervezi, nem csak a központi idegrendszer struktúráiból építkezik, hanem az egész szervezet legkülönfélébb (idegi, szomatikus, vegetatív stb.) szerkezeteiből; s e funkció, amennyiben pszichikus, nem akármilyen működés, hanem *tárgyi tevékenység*, amelynek szervezője az a tárgyi mező, melyben végbe kell mennie. S minthogy e tárgyi mezőt embernél a Vigotszkij-iskola szemlélete szerint azok a tárgyak határozzák meg, melyek korábbi emberi tevékenység kulturális objektívációi, e koncepció lehetővé tette, hogy az iskola az ember pszichikumát két vonatkozási rendszerben egyszerre mutassa be: úgy, mint a központi idegrendszernek magasabbrendű működését – és úgy, mint a kultúra történelmileg kialakult rendszerének a működését.

A Vigotszkij-iskolával megteremtődött egy új szemlélet lehetősége, amely az egyes pszichikus funkciókat úgy kezeli, mint olyan funkcionális szerv működését, amely *belső, organikus* és *külső, kulturális* komponensekből szerveződik. E külső, kulturális tárgyi struktúra, amely a tevékenység szervezésének közvetítésével szervezi meg ennek funkcionális rendszerét, maga is részét képezi az így szerveződő szuper-struktúrának – mint ahogyan a csak szervezeten belüli összetevők dinamikus organizációjának leírásakor is célszerű a szervező struktúrát (pl. a *formatio reticularis*) szintén odasorolni a leírt szuperstruktúrához. Ilyen leírásmódban benne van a lehetőség olyan pszichológiai tapasztalatok értelmezésére, amelyek azt mutatják, hogy a tevékenységben elsajátított tárgyat úgy mozgatjuk, mint saját szervünket (gyakorlott autóvezető vagy pilóta így irányítja járművét); a tárgyat érintő ingerhatásokat az ember úgy dolgozza fel, mintha azok valamely szervét érték volna (botjával tapogatózó vak embernél a bot végéhez, nem pedig fogantyújához lokalizálódnak a percepció élmények).

Gibson ökológiai percepció-elmélete

Egy ilyen leírásmód tételesen is megjelenik Gibson elméletében, ahol „a percepció szokatlan formát ölt: úgy jelenik meg, mint ami inkább az ökológiai rendszer tulajdonsága, mintsem az állaté mint olyan”⁸².

---

⁸² Turvey M. T. and Shaw, R., 1977: The Primacy of Perceiving: An Ecological Reformulation of Perception for Understanding Memory. In: Lars-Göran Nielsson, *Perspectives on Memory Research. Essays in Honour of Uppsala University's 500th Anniversary.*; 167. lap

Korábbi elméletével összehasonlítva Gibson így jellemzi a változást, amelyen szemlélete keresztülment: „[...] a látást illető magyarázatom alapja akkor a retinális kép volt, míg most az, amit a környezet optikai kirakatának [ambient optic array] nevezek. Mostani meggyőződésem az, hogy a percepció problémáját ökológiailag kell megközelíteni”.⁸³ A változás oka pedig az a felismerés volt, hogy a látást nem lehet abból a módból megérteni, amelyen a proximális ingerek a retinára hatnak, mivel ezek változása mellett az észlelet invariáns maradhat. Gibson a variancia ellenére meglévő invariancia négy típusát elemzi: 1. a megvilágítás változásának, 2. a megfigyelő helyváltoztatásának, 3. a környezet optikai kirakatának választékából történő mintavétel [the sampling of the ambient optic array] megváltoztatásának és 4. a lokális változásoknak ellenében meglévő állandóságot.⁸⁴

Ugyanakkor Gibson iskolája e jelenségnek azt a magyarázatát sem fogadja el, amelyet az alaklélektan kínált, minthogy az utóbbi számára a környezet proximális ingerének hatására változó retinális kép alternatívája egy frontális síkon (a megfigyelővel szemközt elhelyezett falitáblán, ernyőn, papírlapon) adott forma, amelyet az ember veleszületett pregnáns minták szerint korrigál. Gibson szerint meg kell különböztetni az absztrakt geometriai tértől, amelyben ilyen formák egyedül léteznek, a természetes környezetet, amelybe az adott faj képviselői befészkelik magukat.

Az észlelés mármost olyan pszichikus működés, amelyet nemcsak az állat szervezetén belüli (például agyi) struktúrák *eszközölnek* [effect], hanem egyszersmind környezeti struktúrák *megengednek* [afford]. Gibson egy majdnem lefordíthatatlan műszóval – *affordance* – jelöli meg gondolatrendszerének egyik központi fogalmát, amelyet Turvey és Shaw az állat és környezete közötti kölcsönös kompatibilitás értékelésére szolgáló ikerfogalommal – *effectivity* – egészíti ki s a két fogalomnak a következő meghatározását adja: „[...] egy környező fészket [econiche] vagy környezetet úgy lehet definiálni, mint a megengedések egy készletét [a set of affordances] vagy egy *megengedés-szerkezetet* [...] egy állatot [pedig] úgy lehet definiálni, mint az eszközlések egy készletét [a set of effectivities] vagy egy *eszközlés-szerkezetet*. [...] Egy környező fészkek a Környezetnek egy meghatározott faj vonatkozásában való megengedés-központú leírása; a faj pedig az Életnek egy meghatározott környező fészkek vonatkozásában való eszközlés-központú leírása. [...] Egy **X** környezeti esemény vagy szituáció *akkor és csakis akkor* enged meg egy **Y** működést **Z** állatnak, ha **X** és **Z** kölcsönösen kompatibilis egymással [...] Egy **Z** állat *akkor és csakis akkor* eszközölhet egy **Y** működést egy **X** környezeti eseményen vagy szituáción, ha **X** és **Z** kölcsönösen kompatibilis egymással”.⁸⁵

A territoriális magatartás

Az etológia olyan szupraindividuális szerveződéseket tanulmányoz, amelyeknek ez a szervezője. A magatartástudomány ezen a néven azt a történéssort tartja számon, amelynek során egy fajnak a bioszférában élő képviselői közül különválnak csoportok (egy főtől több ezerig terjedhető taglétszámmal), amelyek meghatározott jellel megjelölik tagjaikat s a bioszférának azt a darabját is, amelyet az illető csoport elfoglal. Az így megjelölt territóriumtól azután az így megjelölt egyedek legfeljebb csak meghatározott távolságra

---

⁸³ Gibson J. J., 1979: *The ecological approach to visual perception*. Houghton Mifflin Co, Boston etc.

⁸⁴ *Id. mű*, 310-311. lap.

⁸⁵ Turvey és Shaw: *Id mű*, 205-206. lap.

vagy/és időtartamra távolodhatnak el, az idegenek pedig legfeljebb csak meghatározott távolságra vagy/és időtartamra közelíthetik meg azt.⁸⁶

A különbség azok között az egyedek között, amelyeket a territoriális magatartás egyféléképpen kezel, és azok között, amelyeket másféleképpen, ugyanolyan természetű, mint az ember szociális kategorizációja: az egyedek úgy hasítják ki a populáció egészéből a maguk csoportját, hogy eközben egy másik világot is kettéhasítanak, ti. a bioszférát; a kétféle határvonalat azután úgy feleltetik meg egymásnak, hogy a csoporthoz tartozás a territóriumon való illetékességet fog jelenteni, a territóriumon való illetékesség pedig a csoporthoz tartozást. Am ahhoz, hogy két egyed egymást attól függően kezelje a territóriumról elzavaró vagy a territóriumon megtartó magatartással, hogy más-más vagy ugyanazon szociális kategóriába (csoportba) tartoznak-e, egyáltalán nincs szükség a kategória tudatos számontartására: a territoriális magatartásnak teljes értékű közvetítője lehet a szignalizációs magatartás, amellyel az egyedek a jeleket nem egyszerűen kibocsátják, hanem elhelyezik a populáció életterének tárgyain.

Hasonló territoriális hatás van olyankor is, amikor a jelet a populáció más egyedein helyezik el (pl. bizonyos fajoknál párzáskor a hím a nőtényen biokémiai jelet hagy, amely indiszponál más hímeket e nőténnyel való párzásra, még akkor is, ha a megtermékenyítés nem következett be). A szupraindividuális szervezésben ugyanígy funkcionálnak azok a jelek is, amelyeket az egyed nem helyez kívülre, hanem egy történés eredményeképpen saját magán visel (pl. a harc pozitív kimenetelének jele az egyik, illetve a megadás jele a másik egyeden, amely jelek meghatározhatnak egy igen tartós hierarchikus szerveződést az egyedek között). Végül fel kell ismerni, hogy a környezet tárgya a fentiekhez hasonló territoriális hatást gyakorolhat olyan jelek révén is, amelyeket nem a populáció egy része helyez el rajta, ha a tárgyon meglévő jel egyedek élettörténetének kritikus periódusában imprintálódik: ilyenkor a tárgy a szupraindividuális szervező hatást azon egyedek kategorikus megkülönböztetésével fejt ki, amelyek a kérdéses tárgyra imprintálódtak, azoktól, amelyek nem.

*

A funkcionális szervekre, az egymással koordinált megengedés-, ill. eszközlés-szerkezetre és a territoriális szerveződésre vonatkozó felismerések összekapcsolása lehetővé teszi, hogy a szociálpszichológia tárgyául szolgáló interindividuális pszichikus jelenségekhez megtaláljuk a keresett mechanizmust, mely extrapszichikus, mint az agyvelő, s ugyanakkor interindividuális, mint maguk e jelenségek. Egy ilyen koncepció nem egyedi funkciót rendel egyedi szervezeten belül kitagolt struktúrához, hanem olyan szuperstruktúrákkal operál, melybe a faj sok egyedéből álló csoport és az élettér sok tárgya tartozik bele, és amely szuperstruktúrán szimultán és szukcesszíve adott több funkció téri-idői eloszlását vizsgálja.

Egy ilyen szemlélet számára a környezetből megnyilvánuló jel nem közvetlenül vált ki egy funkciót, amelyet az egyeddel veleszületett kapcsolat vagy tanulás a jelnek megfeleltetne, hanem a *behaviorizmus* által számon tartott kapcsolat sorsát meghatározza, hogy vajon a jel az állat saját territóriumán van-e letéve vagy az élettér valamely, a territóriumhoz képest

---

⁸⁶ Altman szerint a territoriális magatartás különböző definíciói a következő tételeket tartják fontosnak kiemelni: „Először is, állandó hivatkozás történik helyekre vagy földrajzi térségekre. Másodszor, sok definíció utal különböző szükségletekre vagy motívumokra, amelyeket a territoriális viselkedés szolgál, mint párosodás, táplálékgyűjtés, utódnevelés stb. Harmadszor, mindegyik definíció tartalmazza a hely birtoklására vonatkozó gondolatot. Negyedszer, a territorialitás, úgy látszik, feltételezi a hely perszonalizációját valamilyen megjelölő eszköz (pl. levizelés, mirigy szekréció, szimbólum vagy kerítés). [...] Egy ötödik minőség [...] számos definícióban a territórium megsértésére és védelmére vonatkozik.” (*The environment and social behavior*. Brooks and Cole Publishing Co. Monterey, Cal., 1975. 105-106. lap)

külső tárgy-együttesén; továbbá az, hogy milyen szociális funkcióval kapcsolta be magába a szupraindividuális szerkezet az individuumot. Ezért például adott esetben a párzási funkció minden külső és belső feltétel ellenére sem indul meg az egyednél, vagy mert nem ez az egyed van a társulásban kiválasztva a vezérhím vagy a királynő funkciójára, vagy mert a partner úgy van megjelölve, mint egy másik egyed „territórium”.

Ugyanez a szemlélet azt a kapcsolatot is közvetítétként fogja fel, amelyet a *kognitivismus* tart számon mint közvetlent a környezet által az egyednek kínált jel és az egyed által a környezetbe projiciált jelentéstartalom között: itt a kapcsolatot szintén az közvetíti, hogy vajon a jelet milyen tárgy hordozza, továbbá pedig hogy e tárggyal milyen tevékenységet folytat annak a kategóriának a képviselője, amelyre a kivetített jelentéstartalmat vonatkoztatják.⁸⁷

A pszichoökonómiai szerveződés

Karl Poppernél olvashatjuk a következő érvet: „Darwinista nézőpontból a lelki folyamatok túlélési értéke felől kell gondolkodnunk. [...] Darwinistáknak úgy kell tekinteniök a „lelket”, vagyis a lelki folyamatokat és lelki akció- és reakció-képességünket, mint ahogyan egy testi szervet, amely a természetes kiválasztódás nyomása alatt fejlődött ki. [...] A darwinista nézőpont ez kell hogy legyen: a tudatot és általában a lelki folyamatokat úgy kell tekinteni (és lehetőleg magyarázni), mint a fejlődésnek a természetes kiválasztódás útján előállított termékét.”⁸⁸ Ennek az érvnek az alapján fejtegette Popper társszerzője, Eccles a düsseldorfi Filozófiai Világkongresszuson: ahogyan az agy komplexitása növekszik, úgy válnak egyre fejlettebbé a „2. világ”-nak⁸⁹ a jelenségei, márpedig az evolúciós elmélet szerint csak azok a struktúrák és folyamatok fejlődhetnek a természetes kiválasztódásban, amelyek jelentős mértékben elősegítik a túlélést; ha a „2. világ” impotens, akkor fejlődésével az evolúciós elmélet nem tud elszámolni.

Az érv változtatás nélkül alkalmazható a jelentéssel és jelentések közötti logikai viszonyokkal operáló műveletek Popper-féle „3. világ”-ára, amelyről szintén nehéz az evolúciós elmélet fényében feltételezni, hogy anélkül mutatná evolúciójának ismert jeleit, hogy az ember számára a túlélés esélyeit növelné.

Igaz, a „3. világ” jelenségei ellenállnak minden olyan kísérletnek, amely komolyan próbálná ezeket az egyedi szervezeten belüli anyagi struktúrák funkcionálásaként bemutatni. Azonban az előzőekben bemutatott szuper-struktúra alkalmasnak látszik arra, hogy az ember magasabbrendű tudati funkcióira is alkalmazzák, minthogy eleget tesz a bevezetőben megjelölt feltételnek: éppolyan interindividuális szerveződés, mint maguk a szóbanforgó

---

⁸⁷ A jelentés és a tárgyi tevékenység összefüggéseire vonatkozóan lásd Leontyev: Izbrannüje psichologicseskije proizvegyenyija [Válogatott pszichológiai művek]. Pedagogika. Moscow, 1983; I. kötet, 237-276. lap. A pszichológia behaviorista, illetve kognitivist, továbbá pszichoanalitikus, illetve szociálpszichológiai elméletének szembesítéséről részletesebben – noha a gazdaságpszichológia szempontját – alkalmazva – lásd Garai: „...kis pénz → kis foci”? Egy gazdaságpszichológia megalapozása (Magyar Közgazdasági Társaság kiadása. Bp., 1990).

⁸⁸ Popper K. R. and Eccles J. C., 1977: *The Self and its Brain*. Springer International. 72. lap. Az érv annak ellenére elháríthatatlan, hogy a darwinista Huxley-nál ez olvasható: „A tudat [...] úgy viszonyulna a test gépezetéhez, mint működésének egyszerű [...] mellékterméke, amelynek éppoly kevéssé áll hatalmában, hogy e működést módosítsa, mint ahogy a gőzsíp hangja is, amely a mozdony működését kíséri, hatás nélkül van ennek gépezetére” (1898; 240. lap).

⁸⁹ A 2., továbbá a 3. világ fogalmára nézve lásd az előző tanulmányt.

jelenségek, s ugyanakkor éppolyan extrapszichikus szerkezet, mint az agyvelő, amelynek Szentágothai által talált szerveződési elveit is követi.

A jelentésekkel és ezek logikai viszonyaival operáló tudat azonban emberi specifikum, míg a fentiekben leírt populációs szerveződés nem az.

Az emberi specifikum kérdését egy korábbi munkámban behatóan tárgyaltam az értekezés alapkérdésével, a *specifikusan emberi alapszükséglettel* összefüggésben. Minthogy ezen egy olyan tevékenység szükségletét értettem, amelynek specifikusan emberi struktúrája van, az emberi specifikum egész kérdését a tevékenység szempontjából tárgyaltam.

A tárgyalás kiinduló pontja akkor Leontyev tevékenység-elmélete volt, amelyet úgy értelmeztem hogy a gondolkodás filogenetikai előzményeiről – az érzékelésről, az észlelésről, illetve az állati intellektusról – azt állapítja meg, hogy éppúgy belátást (insight) nyújtanak a gerinctelenek, az alacsonyabbrendű gerincesek, illetve az emlősök által folytatott tevékenység tárgyi feltételeibe, mint a gondolkodás azokba, amelyek nélkül az emberé nem lehetne célirányos. A négy különböző szint pszichikus teljesítménye úgy különbözik egymástól, ahogyan a tevékenységek szerkezete, amelynek, respektíve, megfelelnek; ez pedig úgy, amint annak a tárgyi konstellációnak a szerkezete, amelyhez illeszkednek.

Könyvem ebből az érvelésből módszertani fontosságánál fogva azt a szemléletet emelte ki, amelynek számára *nem maga a belátás alapján végrehajtott célirányos tevékenység az, ami emberi specifikum, hanem az ilyen tevékenységnek meghatározott struktúrája*, s a Leontyev elméletéhez kiegészítésként azt a hipotézist fogalmazta meg, hogy e szemléletet alkalmazni lehet az ember szociális szerveződésére és benne alakuló társadalmi azonosságára is: ennek sem pusztán megléte, hanem e szerveződés sajátos szerkezete képviseli az emberi specifikumot.

Ezt az érvelést nem egyszerűen analógiára építettem, hanem Vigotszkijnak arra a gondolatmenetére, mely szerint „a gondolkodásnak és a beszédnek genetikusan teljesen különböző gyökerei vannak [...] A kétféle funkció fejlődése nemcsak különböző gyökerekből indul, hanem az egész állatbirodalomban különböző vonalon folytatódik”. Vigotszkij hosszasan idézi Köhlernek azokat a tapasztalati megállapításait, amelyek szerint egyfelől „a szó tulajdonképpen értelmében vett gondolkodás csírái a beszéd kifejlődésétől függetlenül [...] jelennek meg az állatoknál”; másfelől „viszonylag magasan fejlett „beszédet” találunk [náluk, de ennek] fonetikus megnyilvánulásai kivétel nélkül csak [...] szubjektív állapotokat fejezik ki [...], de sohasem jelei valami objektívnek”. Vigotszkij tehát a gondolkodás vagy a beszéd meglétét önmagában nem tekinti emberi specifikumnak.

Ez utóbbit abban mutatja fel, hogy milyenné lesz embernél a gondolkodás, illetve a beszéd szerkezete. A gondolkodás, amely a filogenezisben a beszéd teljesítményeitől függetlenül fejlődött, az embernél a tevékenységen kívül a beszédben is kifejeződik, s ez az összefüggés a fejlődését is meghatározza. Éppúgy, mint a beszéd fejlődését az az összefüggés, hogy míg törzsfejlődése a gondolkodás teljesítményeitől függetlenül ment végbe, addig embernél a beszéd tartalma a gondolkodás is, nem pedig csupán az, amit Vigotszkij „szubjektív állapot”-nak nevez.

A szubjektív állapot, amellyel Vigotszkij, s éppúgy Köhler – a korabeli pszichológia szemléletével teljes összhangban – az állati beszédet összefüggésbe hozta: valamilyen, az egyed belső késztetéseivel, szervi jó- vagy rosszérzésével kapcsolatos képződmény.⁹⁰ A szupraindividuális szerveződésekre vonatkozóan az előzőekben tett megállapítások azonban

---

⁹⁰ Ezzel kapcsolatosan fel sem vetődött a kérdés, hogy miért kellene az egyednek éppen azt az állapotát közölnie a többiekkel, amely a legkevésbé tartozik bárki másra, mint akinek az állapota.

lehetővé teszik a kommunikáció és a szubjektum közötti összefüggésnek egy másfajta értelmezését:

A szupraindividuális szerveződéssel tulajdonképpen a különféle működések szubjektuma szerveződik meg. A behaviorizmus és a kognitívizmus ugyan, minden ellentétük ellenére, osztoznak abban az evidenciában, hogy az egyes – viselkedéses vagy mentális – funkciók alanya a mindenkori egyed. Olyannyira így van ez, hogy minden tudományos kérdés-feltevésnek hallgatólagosan magától értetődő módon ilyen a logikai szerkezete: *Ez és ez az egyed mit tesz, mit érez, (ha ember) mit mond, illetve mit gondol?* Valójában azonban az összefüggés megannyiszor az, hogy meg vannak adva (például a faj programjában) funkciók, amelyekhez meg kell keresni, hogy *ezt és ezt a funkciót ki(k) végzi(k)*.⁹¹ Amikor azután a populáció egy része valamilyen jelet produkál, amellyel az élettér egy darabját territóriumként jelöli meg s ezzel párhuzamosan saját magát is megjelöli mint azt a szociális kategóriát, amely a körülhatárolt territóriumon illetékes, ilyenkor ez utóbbi kérdés kap gyakorlati választ: a jel az(oka)t az egyede(ke)t jelöli, meg, amely(ek)ből a szóban forgó funkció szupraindividuális alanya állni fog, s amikor a megjelölt egyed(ek) a megjelölt territóriumon tartózkodnak, ez diszponálttá teszi őket, másokat meg egyidejűleg indiszponálttá a kérdéses funkcióra.

Jó példát nyújt ennek a diszponált és indiszponált állapotot a territoriális szerveződés szerint változtató mechanizmusnak a működésére a nászra készülődő tuskés pikók (*Gasterosteus aculeatus*) harci magatartása. A harc más erőviszonyok között zajlik le attól függően, hogy az egyed a saját territóriumán belül vagy azon kívül bonyolódik-e harcba, az udvarlás pedig meg sem indul a territóriumon kívül. Konrad Lorenz megfigyelése szerint: „Az ivásra készülő hím pikó [...] nem csupán akkor gyűl ki, ha ellenséggel, avagy ha hölgygel találkozik, hanem mindaddig „izzik”, amíg csak maga választotta költőhelyének közelében tartózkodik. [...] Ha megfosztjuk fészektől, például kiemljük megszokott medencéjéből, s egy másik hím pikó mellé helyezük, esze ágában sincs harcolni, sőt, egészen picike és csúnya lesz. [...] A pikó fizikailag csak akkor kerül erős nemi izgalomba, ha már megtalálta a maga otthonát; komoly küzdelmet pikók között csak olyankor láthatunk, ha nagy medencében tartjuk őket, ahol két hím épít fészket magának. A pikók harciassága ugyanis mindig fordított arányban áll azzal a távolsággal, amely az adott pillanatban elválasztja fészektől. Fészkeben megveszekedett harcos [...], de minél messzebbre távolodik úszás közben főhadiszállásától, annál kevésbé van kedve támadni. Ha két hím pikó találkozik, szinte pontosan megjósolhatjuk a harc kimenetelét az a hal menekül el, amelyik távolabb van hazulról. Fészke közvetlen közelében a legkisebb még akár a legnagyobbat is elpáholja, az egyed viszonylagos harci ereje csak abban fejeződik ki, hogy mekkora territóriumot képes megtartani riválisával szemben. A vesztes tehát menekül, [...] a győztes nyeregben érzi magát és dühödten üldözőbe veszi. Csakhogy eközben egyre távolodik főhadiszállásától, következképpen pontosan úgy fogy a mersze, ahogyan a menekülő vesztesé gyarapodik. S mihelyt fészke közelébe ér, az imént még bátorságát veszített hím újult erővel egyszerre csak visszafordul, s őrzöngő dühvel ront üldözőjére. Ekkor újabb küzdelem bontakozik ki, amely holtbiztosan az iménti vesztes győzelmével zárul, a hajsza pedig megindul ugyanazon az úton – visszafelé.”⁹²

A beszéd filogenetikai előzményének tehát az ilyen értelemben vett szubjektumot, az általa szerveződő szociális viszonyok szubjektumát fejezi ki, mint ahogy a gondolkodás filogenetikai előzménye pedig a tevékenység tárgyát tartalmazza. A tulajdonképpeni emberi

---

⁹¹ Vö. Garai és Köcski: O pszichologicseszkom sztatusze dejatel'noszti i szocial'nogo otnoseniyja. K voproszu o npeemstvennoszti mezsdu teorijami Leonteva i Vügotszko. *Pszichologicseszkijs Zsurnal*, 11:5. [1990] 17-26

⁹² K. Lorenz: Salamon király gyűrűje. Bp.: Gondolat. 38-39. lap.

beszédnek pedig az a szerkezet a specifikuma, amelyben összekapcsolódik az ilyen értelemben vett gondolkodással – mint ahogyan a gondolkodásé pedig egy olyan struktúra, amelyben ez összekapcsolódik a fenti értelemben vett beszéddel.

Leontyev megfogalmazása⁹³ szerint ez az új strukturális fejlemény azáltal jön létre, hogy *a tevékenységbe – amely közvetít a gondolkodás és a gondolkodás tárgya között – bekapcsolódik a szociális szerveződés*, amelynek pusztá létezését Leontyev (mint a társadalomtudományos gondolkodás képviselőinek túlnyomó többsége) humán specifikumként kezeli. Ezzel szemben fentebb bemutattam azt a hipotézist, amely szerint a szociális szerveződésnek sem pusztá megléte, hanem ennek sajátos struktúrája képviseli az emberi specifikumot. Ez az emberre specifikus új strukturális képződmény pedig azáltal jön létre, hogy, másfelől *a szociális szerveződésbe is – amely közvetít a kommunikáció és a kommunikációnak a fenti értelemben vett szubjektuma között – bekapcsolódik a tevékenység*.⁹⁴

Ennek szociális szerveződéssel összekapcsolódott tevékenységnek és, viszont, tevékenységgel összekapcsolódott szociális szerveződésnek a sajátos módon humán jelenségvilágához kereste jelen tanulmány azt a mechanizmust, amelynek működésével e jelenségek szerves összefüggésbe hozhatók.

Természettudomány-e a pszichológia?⁹⁵

A magyar pszichológus ma nem okvetlenül igényli, hogy tudományosnak ismertesse el azt, amit művel, sőt növekszik azok aránya, akik szeretik magukat művésznek vagy mágusnak hinni. Aki azonban közölünk súlyt fektet rá, hogy gyakorlati vagy elméleti tevékenysége tudományos, az a címben szereplő kérdésre, hogy vajon természettudomány-e a pszichológia, általában hajlamos igenlő választ adni, hiszen hogyan is lehetne más módon tudományos valami, mint ahogyan a fizika, a vegytan, a biológia az.

S hogyan is gondolhatnánk ezt másképpen, amikor egyetemi tanulmányaink során a szaktárgyak tanulását anatómiával, élettannal, etológiával alapozzák meg számunkra, de anélkül szerzünk diplomát, hogy szaktudásunkkal összefüggésben szociológiát, nyelvtudományt, gazdaságtant, történelmet kellett volna tanulnunk? Igaz, egy időben bevezettek az ELTE-n a pszichológusképzésbe egy Kultúrtörténet és antropológia című tantárgyat, ezt azonban egy újabb keletű reform kiiktatta a tanrendből.⁹⁶

---

⁹³ *Id. mű*, 237-276. lap.

⁹⁴ Ennek a sajátos szerkezetű, mert szociális szerveződéssel összekapcsolódott tevékenységnek és éppolyan jellegzetesen emberi struktúrájú, mert tevékenységgel összekapcsolódott szociális szerveződésnek az összefüggéseire nézve lásd a jelen tanulmány kutatási előzményeit összefoglaló bibliográfiát (a tevékenység és a szociális szerveződés kölcsönös összekapcsolódásának jellegzetes szerkezetéről újabb keletű elméleti eredményeket mutat be Garai [és Köcski], 1990 és 1991).

⁹⁵ Az eredeti szöveg megjelent: *Magyar Tudomány*. XXXIX.:1. (1994) 62-73.

⁹⁶ Jelen szöveg szerzőjét felelősség terheli a dolgok ilyen alakulásáért. A 70-es évek elején a pszichológus szakképzés esedékes reformjának keretében felkérte a Minisztérium egy Filozófiai pszichológia című, egy szemeszterre tervezett tantárgy tervének kidolgozására. Válaszul amellel érvelt, hogy ehelyett Bevezetés az elméleti pszichológiába című, két szemeszter előadásra és további két szemeszter szemináriumra tervezendő tantárgy szükséges ahhoz a minimumhoz, hogy a pszichológus szakképzés hagyományos aszimmetriáját el lehessen kezdeni felszámolni. Így aztán hozzájárult ahhoz, hogy ma végeredményben még a minimumnál jóval kevesebb se képviselje a pszichológusképzésben a tudomány e másik csoportjának szemléletét.

Másfelől viszont mi az ördögnek terhelnénk szakképzésünket ilyen, vélhetően közművelődési anyaggal, ha szilárdra vált meggyőződésünk, hogy a pszichológia, amennyiben egyáltalán tudomány, úgy természettudomány? Vagy minek foglalkoznánk tudományunk olyan határterületei mellett, mint a pszichofizika, a pszichofiziológia vagy a farmakopszichológia, olyan további határterületekkel, mint amilyen a gazdaságpszichológia, a politikapszichológia, általában a makrorendszerek szociálpszichológiája, a történeti vagy filozófiai pszichológia lenne?

Az ilyen egymást megalapozó okoskodásokról mármost nemcsak azt tudjuk, hogy logika-tankönyvek a logikai hibákról szóló fejezetben tárgyalják, hanem azt is, hogy amúgy rendíthetetlen szilárdsággal tudja magát általa fixálni az idea. Így aztán nem meglepő, hogy annak idején, amikor, harmadszázada, én tanultam a szakmát, engem is természettudományos pszichológiára képeztek ki – és további legalább harmadszázadra a természettudományos pszichológia felé próbálja orientálni a pszichológusképzés megszorított műhelyeit tekintélyének nyomatékával a Magyar Pszichológiai Társaság, amely éppen most bocsátotta ki dokumentumát „az alapképzés minimum-követelményeiről”.

Az egész dolog nem is érdemelne egyebet, mint hogy meglehetősen nyugtázzuk, hogy szakmai felkészítésünk szilárd alapokon nyugszik. Amiért mégis szóba hozom, az az, hogy közben, az eltelt harmadszázad alatt maga a nemzetközi pszichológia elmozdult egy bizonyos irányban, s ha az eljövendő harmadszázadban netán tovább mozdulna, nem biztos, hogy a szilárd alapjain nyugvó képzés olyan pszichológusokat fog kibocsátani Magyarországon, akiket ezek az elmozdulások nem fognak váratlanul érni.

Két nemzetközi pszichológiai kongresszus: szenzáció és válság

Az én nemzedékemet például a változások annak idején teljesen váratlanul érték.

Ez a nemzedék 1956 után indult, tulajdonképpen együtt magával az újjászülető magyarországi pszichológiával, s számunkra nem is volt nagyobb evidencia, mint az, hogy ha lekerül rólunk a bélyeg, amely szerint a pszichológia „imperialista érdekeket szolgáló idealista áltudomány”, akkor hamar be tudjuk bizonyítani, hogy éppolyan valódi tudomány a miénk, mint a fizika, a kémia vagy a biológia, hogy hozzájuk hasonlóan valóságos anyagi rendszert vizsgál, amelynek megismerése nem az imperialisták, hanem a mi társadalmunk érdekében való, minthogy alkalmazása éppúgy hasznot hajt neki, akárcsak a többi természettudományé.

Ennek a várakozásunknak fényes igazolását akartuk látni az 1966-ban Moszkvában rendezett 18. Nemzetközi Pszichológiai Kongresszus eseményeiben⁹⁷. A kongresszuson – amelynek a szovjet pszichológusok nagy nemzedéke (Luria, Galperin és a kongresszus elnökeként funkcionáló Leontyev) mellett olyan külföldi résztvevők tekintélye adott súlyt, mint a plenáris előadást tartó Neal Miller és Piaget, továbbá Berlyne, Broadbent, Festinger, Fraisse, Grey Walter, Moreno, Pribram – egyértelműen az agykutatás témái uralkodtak, számszerűen is és kiváltképp hatásukban. Annak jelzésére, hogy milyen várakozások uralták akkor nemcsak tudatunkat, hanem, hogy úgy mondjam, még tudattalanunkat is, elég megemlíteni azt a három előadást, amely – emlékezetem szerint – a legnagyobb szenzációt keltette:

Neal Miller plenáris előadásán⁹⁸ olyan kísérleteket ismertett, amelyekben vegetatív idegrendszer által ellenőrzött belső szervműködéseket az addigi hagyománytól gyökeresen

---

⁹⁷ Lásd Lénárd Ferenc (szerk.), 1967: *A pszichológia új útjai: A 18. Nemzetközi Pszichológiai Kongresszus (Moszkva, 1966)*. Gondolat. Budapest.

⁹⁸ *XVIII. Международный психологический конгресс [4-11 августа 1966 года]*, Moszkva, 1969. Az előadás magyarnyelvű ismertetését l. Lénárd, *Id. mű*, 58–67. lap

eltérő módon, *instrumentális* feltételes reflexek kialakítása útján változtatott. Például szomjaztatott kutyák egyik csoportjánál a kísérlet során úgy intézték, hogy egy részükre vizet adagoló szerkezetet e kísérleti állatok nyálmirigy működése indítson be, egy másik csoportnál pedig, ellenkezőleg, úgy, hogy a nyálmirigy működésének a kimaradása. Az első csoporthoz tartozó állat így megtanulta, hogy sokat nyálazzon, még hozzá (Pavlov klasszikus kísérleteitől eltérően) ezúttal nem azért, mert víz került a szájába s ezáltal hatott volna rá a nyálreakciót kiváltó feltétlen inger, hanem azért, hogy víz kerüljön a szájába – a második csoporthoz tartozó pedig ugyanígy azt, hogy mérsékelje nyáleválasztását. Minthogy pedig az instrumentális tanulásnak, amely nem az *ok és okozata*, hanem a *cél és eszköze* közötti viszonytal operál, különösen a pszichikusan vezérelt teljesítmények alakításában tulajdonítottunk akkor szerepet, Miller előadását egy olyan fejlemény előhírnökeként hallgattuk, hogy a vegetatív idegrendszer által ellenőrzött belső szervműködéseket bevonjuk a pszichikusan vezérelhető teljesítmények körébe.

Még ennél is nagyobb szenzációt jelentettek a Pribram által vezetett szimpóziumon⁹⁹ azok az előadások, amelyeknek tárgyát akkor már néhány év óta „tanulási transzfer via kannibalizmus” címen tartotta számon a szakirodalom. A lapos férgek törzsébe tartozó planáriák, ha befalták olyan társukat, amelynél a kísérletező pszichológus előzetesen valamilyen feltételes reflexet alakított ki, akkor ennek a fajtársnak a tudásához is valamelyest hozzájutottak, amennyiben önáluk ugyanezt a reflexet könnyebb (az ellentétesen irányulót pedig nehezebb) volt kialakítani, mint akár az eredeti tanulóknál, akár olyan kannibál egyedeknél, melyek tanulatlan fajbéli társat faltak fel (lehetőséget nyújtva ezzel az eredeti kísérlet eredményének ellenőrzésére).

A kongresszus harmadik szenzációját egy olyan kísérlet ismertetése váltotta ki, amely egyenesen szociálpszichológiai összefüggésnek kínálja természettudományos kezelését. Delgado majom agyába beépített elektródán keresztül rádióhullámmal tette szabályozhatóvá a megcélzott agyi területnek viselkedésben is megnyilvánuló tónusát. Normális esetben egy állatcsoportban ilyen viselkedéses megnyilvánulások interakciójának kimenetelétől függ, hogy melyik egyed lesz a vezér – ennek azután a továbbiakban elég a viselkedési aktus jelzéssé, esetleg csak testtartássá rövidített változatát produkálni, hogy az egyszer beállított „társadalmi rendet” fenntartsa. Ha mármint az ilyen vezérmajomnak van az agyába beépítve a kérdéses elektróda és a neki alávetett csoporttagok valamelyikének tanítják meg, hogyan kell a rádióhullámot kibocsátó szerkezetet egy fogantyú meghúzásával akképp működtetni, hogy a megváltozott agytónusú vezérállat viselkedése szelíd legyen, akkor ezen az úton meg lehet változtatni az egész állatcsoport rendjét.¹⁰⁰

Ilyen atmoszférában nem csoda, hogy Moreno is a maga előadásában – amely a kongresszus egyik társasági eseménye lett – az általa pertraktált vonzásról és taszításról, szimpátiáról és antipátiáról egyszerre állította azt, hogy ha ezek mikrostruktúrájával összhangba hozzák a társadalom makrostruktúráját, akkor megszűnnek a társadalmi bajok, és azt, hogy ezek hasonlatosak a kémiai cserebomlásban megnyilvánuló tendenciákhoz.

Mindenesetre azt hiszem, hogy a moszkvai Nemzetközi Pszichológiai Kongresszus számos résztvevőjének a nevében elmondhatom, hogy igazi eufóriával tértünk haza, s hogy ennek a márnak intellektuális tartalma volt: az a bizonyosságunk, hogy a pszichológia sínen van, még hozzá ugyanazon a sínen, amelyen előtte a fizika, a kémia vagy a biológia szerelvénye

---

⁹⁹ Részletesebb ismertetését I. Lénárd, *Id. mű*, 336–359. lap

¹⁰⁰ Sokat mondó Delgado utóbb (1969) publikált könyvének – mely a kongresszuson bemutatott kísérleteit is magába foglalja – a címe: *Toward a psychocivilized society* (Harper & Row, Publishers. New York, Evanston and London).

haladt, a természettudomány megannyi ágáé, amelyektől a pszichológia, ha néhányunk szerint azért különbözik is, csak tárgyának nagyobb fokú bonyolultságában. Vagy ahogy Pribram fogalmazta meg ugyanezt az eufóriát kongresszusi záróbeszédében: „Ez valóban történelmi jelentőségű kongresszus volt. Hiszem, hogy eljövendő nemzedékek erről az eseményről szólva majd megállapítják, hogy itt, Moszkvában tanúi voltunk annak, hogy a pszichológia mint *egészében kísérleti tudomány* kialakult.”¹⁰¹

Ehhez képest azután váratlanul érte az embert, hogy tíz évvel később a 21. nemzetközi kongresszust Párizsban Paul Fraisse egy olyan előadással¹⁰² nyitotta meg, amelynek első mondata így szólt: „A pszichológia válságban van!”

A két kongresszus közötti tíz év olyan szakmai munkával telt – azoknál is, akik a kutatásban folytattak, s azoknál is, akik az oktatásban vagy az alkalmazás egyre tágabbra nyíló lehetőségeinek valamelyik területén, – amelyet mindenképpen, a mámor elmúltával is meghatározott a Moszkvából hazahozott bizonyosság. S most Párizsban hallgattuk a kongresszus elnökét: „A válság mély, mert elméleti jellegű. Tudományos forradalom részesei vagyunk, új paradigmát keresünk abban az értelemben, amelyet Kuhn ad ennek a szónak.” És Fraisse szerint az új paradigma keresése olyan irányban halad, amelyben a *viselkedés* a pszichológiai kutatásnak csak nyersanyaga lesz, tárgyává viszont az *ember* válik.

Márpedig arra nézve, hogy a természettudományt pozitívista módszere alkalmassá teszi-e az ember teljesértékű tanulmányozására, a kételyek nem mai keletűek.

Amit egy másik pszichológiáról tudni elég

Tulajdonképpen nem kellett volna, hogy váratlanul érjen bennünket ez a válság, hiszen egyetemi tanulmányaink során azért értesültünk arról az elégedetlenségről, amelyet pszichológusok vagy a szakpszichológia érdekeit felvállaló filozófusok időről időre kifejezésre juttattak a természettudományok pozitívista módszerével szemben. Csak nem vettük komolyan. Nem okvetlenül kimondva, de éreztette velünk a korabeli szakképzés, hogy itt olyan okoskodásokról van szó, amelyekkel megismerkedni érdekes szellemi tornát jelenthet, de amelyek nem befolyásolták a pszichológia fejlődésének fővonalát.

Kíváncsi lettem, vajon az a mód, ahogyan a szakképzés ma elővezeti ezeket a kritikai érveket, félhangolja-e a majdani pszichológust ezek komolyabb mérlegelésére, annak megfontolására, meddig terjed a pszichológián belül a természettudomány tényleges illetékessége és hol húzódnak lehetőségeinek a határai.

Az akadémiai kutatás és az egyetemi szakképzés között kialakult viszony sok más kutatóval együtt számomra sem teszi lehetővé, hogy ilyen vagy más kíváncsiságot a szakképzéssel kapcsolatosan azon a természetes közvetlen módon elégítsek ki, amire az adna lehetőséget, hogy az ember normálisan részt vesz a szakképzésben és ezért tudja, hogy mi történik benne. Maradt tehát az a közvetett eljárás, amely tankönyvek, egyetemi jegyzetek és más hozzáférhető segédesszközök tartalmából és formájából próbál visszakövetkeztetni a folyamatra, amelyhez ilyen eszközök illeszkednek.

Ebből a szempontból viszont szerencsésnek mondható, hogy éppen most jelent meg egy olyan tankönyv, amelynek éppenséggel feladata, hogy közvetlenül is foglalkozzék annak

---

¹⁰¹ XVIII. *Международный психологический конгресс [4-11 августа 1966 года]*, Moszkva, 1969. 185. lap. *Kiem. tőlem* – G. L.

¹⁰² *XXIe Congrès International de Psychologie/XXIst International Congress of Psychology: Actes/Proceedings*. Presse Universitaire de France. Paris, 1978. 49–61. (franciául) és 63-75. (angolul) lap.

bemutatásával, milyen válaszokat adtak a címben foglalt kérdésre különböző korok pszichológusai, s azok, akik akkor a határtudományokat művelték. Ráadásul Pléh Csaba könyvét¹⁰³ kitünteti a mai pszichológiai tankönyvek és egyetemi jegyzetek közül, hogy a tények nagy erudíciót mutató ismeretét egyesíti a tények közötti összefüggések számon tartásának elméleti képességével.

S valóban, Pléh Csaba tankönyve logikai és időrendbe illesztve sorra említi:

Wundt próbálkozását, hogy a természettudományos minta szerint működtetett kísérleti lélektan mellett néplelektan is műveljen;

Brentanóét, hogy a lelki jelenséget úgy különböztesse meg a fizikai jelenségtől, hogy míg ezek önmagukban valóak, addig amazok mindig valami rajtuk kívül állóra vonatkoznak¹⁰⁴;

Bergsonét, aki a természettudomány módszere helyett, amely ismeretről ismeretre araszolgat a maga tárgyára vonatkozó igazság felé, a pszichológiának a tiszta intuíciót ajánlja, mellyel ez közvetlenül ragadhatná meg a magáét.

És megismerkedhet a felkészülő, sőt a már felkészült pszichológus is azokkal a szempontokkal is, amelyek Diltheyt, s még inkább azokkal, amelyek tanítványát, Sprangert arra készítették, hogy a természettudományos pszichológiával egy szellemtudományos pszichológiát állítson szembe.

Illetve pontosabb így fogalmazni: miután kiderül, hogy van, aki olyan pszichológiát akar, amely a lelki jelenséget *magából ebből a jelenségből megérti*, ahelyett, hogy *okaiból magyarázná*,¹⁰⁵ arról a tankönyv olvasója megtudhatja, hogy megvannak a maga szempontjai, azt azonban kevésbé, hogy mik is ezek a szempontok.

Például sehol sem találkozhatunk a könyvben még csak célzással sem arra az alapvető fontosságú szempontra, amelyet Dilthey így fogalmaz: „A szellemtudomány lehetőségének az első feltétele abban rejlik, hogy én magam is történeti lény vagyok, hogy az, aki a történelmet kutatja, ugyanaz, mint aki csinálja.”¹⁰⁶

E szempontot azért mondom alapvető fontosságúnak, mert olyan további fontos következtetések adódnak belőle, mint például Gadameré, aki amellett érvel, hogy „a társadalmi világ tapasztalatát a természettudományok induktív eljárásával nem lehet tudománnyá

---

¹⁰³ Pléh Csaba, 1992: *Pszichológiatörténet: A modern pszichológia kialakulása*. Gondolat. Budapest.

¹⁰⁴ Anélkül, hogy hivatkozott volna Brentanóra, lényegileg egy az övéhez igen közelálló elgondolást képviselt a moszkvai Kogresszus nyitóelőadásában Leontyev, aki az „intencionalitás” brentanói fogalma helyett a „képmás” fogalmát használta arra, hogy a pszichés folyamatokat elhatárolja a fiziológiai folyamatoktól vagy olyanoktól, amelyek információfeldolgozásra mesterségesen kialakított szerkezetekben mennek végbe és képmás helyett kódokkal dolgoznak, amelyeket rajtuk kívülálló tényezőkre csak egy működésüket számon tartó ember vonatkoztat, de nem maguk ezek a rendszerek. (Lásd *XVIII. Международный психологический конгресс [4-11 августа 1966 года]*, Moszkva, 1969). 7-20. lap; az előadás magyarnyelvű ismertetését I. Lénárd, *Id. mű*, 11-19. lap).

¹⁰⁵ Lásd Dilthey, 1975: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Gondolat. Budapest. Alig több 0-nál a valószínűsége annak, hogy ma valaki – és kiváltképp a magyarországi pszichológus szakképzés részesei közül – Pléh Csaba friss kiadású (és, vélhetően, szemléletű) *Pszichológiatörténet*-e helyett azt forgassa, amelyet Jarosevskijtől 1968-ban jelentetett meg a Kossuth Kiadó. És mégis, ha valaki Dilthey hosszú szakmunkájának áttanulmányozása nélkül akar magának valamelyes képet alkotni arról, miről is van itt szó, azt szívesen rábeszelném, ha tudnám, a 480–482. lapok átpergetésére.

¹⁰⁶ Idézi Gadamer: *Igazság és módszer*. Gondolat. Budapest. 164. lap.

tenni”¹⁰⁷. Pléh Csaba ezt az érvet sem ismerteti, márpedig nem valószínű, hogy a kitűnő nyelvpszichológiai kutatásairól ismert szerző azoknak a pszichológusoknak a sorából való volna, akik azt tartják, hogy tudományuknak nincs köze a társadalmi világ tapasztalatához, s így e tapasztalat esetleges módszertani gondjaihoz sem.

Ahelyett, hogy e szempontokat ismertetné és megvizsgálná, s netán *a megvizsgálás eredményeként* majd elutasítaná, Pléh Csaba mindjárt tankönyvének elején, mielőtt a még be nem avatott olvasó megtudhatná, hogy miről is van egyáltalán szó, a következő vallomást teszi (négy másikat követően, amelyből ekkorra már annyi kiderült, hogy ő maga a természet-tudományos módszer elkötelezett híve): „A toleranciának megfelelően abban is hiszek, hogy az emberi kérdések s az emberi állapot megközelítésének több lehetséges módja van. A pszichológiában ez sajátosan azt jelenti, hogy elismerem a megértő, értelmező attitűd jogoságát is az oksági magyarázó felfogás mellett. Ez azonban számomra nem jelenti a tudomány határainak elmosását.¹⁰⁸ Felfogásom szerint a (modern) tudományosság lényege a felmerülő hipotéziseket támogató adatok feletti közösségi ellenőrzés. Ennek kulcsmozzanata az adott hipotézist vagy elméletet megkérdőjelező tények keresése [...]. Ez azonban nem zárja ki, hogy akár a megértő – értelmező – hermeneutikai hozzáállást, akár a világnézetet ne vegyük komolyan s ne respektáljuk.”

Ez a vallomás bennem kifejezetten rokonszenvet ébreszt: aki így gondolkodik, az vallási türelmi kérdésekben alkalmasint a tordai ediktum szép hagyományát követné s a parlamentben biztosan megszavazná a Jehova Tanúi szekta állami támogatását, jóllehet ez más úton keresi az idvezülést, mint az ő – történelmi – egyháza. A „hermeneutikai hozzáállás” kérdése azonban nem hitéleti kérdés, hanem a tudomány módszerére vonatkozó.

A pszichológus is ember

Az adott hipotézist vagy elméletet megkérdőjelező tényeket kell keresni – inti a tudományos igénnyel fellépő pszichológiát Pléh Csaba. Mármost éppen az elméletet megkérdőjelező tények kereséséről állítja Gadamer, hogy amennyiben a tapasztalat tárgya a társadalmi világ, ezt a természettudományok induktív eljárásával nem lehet tudománnyá tenni.

Ez egyenesen következik abból a tételből, amelyet az imént Dilthey megfogalmazásában idéztünk. Annak ugyanis, hogy a természettudományok induktív eljárását alkalmazni lehessen egy tárgyra, feltétele, hogy ez elválasztható legyen az alanytól, amely vizsgálja, márpedig ha Diltheynek igaza van, akkor a történelemkutatás tárgya nem ilyen tárgy.

Az ornitológus azért vizsgálhatja induktív eljárással a madarakat, mert ő maga nem madár: bármilyen – helyes vagy téves – megállapítást tesz felőlük, ez *egyetlen madár egyetlen tulajdonságát sem fogja megváltoztatni*. Merőben más a helyzet, ha az, „aki a történelmet kutatja, ugyanaz, mint aki csinálja”. Ilyen viszonyok mellett ha az, aki a történelmet kutatja, valamilyen megállapítást tesz azok felől, akik a történelmet csinálják, nem mondható el többé, hogy ez *egyetlen történelemcsinálónak egyetlen tulajdonságát sem fogja megváltoztatni*, mert igenis van egy (ti. a történelem kutatója, aki egyben történelemcsináló is), akinek van olyan tulajdonsága (ti. hogy tesz-e vagy sem megállapítást a történelemcsinálók felől), amely íme megváltozott.

---

¹⁰⁷ Gadamer: *Id. mű.* 28. lap.

¹⁰⁸ Arról még sejtelve sem lehet a tankönyv olvasójának ezen a 14. lapon, hogy miről is van szó, ám azt már tudni fogja róla Pléh tanár úrnak ebből az „azonban számomra” formulájából, hogy azok számára viszont, akik a tudományos pszichológia módszertani problémáit szöbáhozák, igenis a tudomány határainak elmosásáról lesz szó.

Persze, a történelem kutatója magát nem sorolja vizsgálatának tárgyához, s ha ez módszertanilag tudatos kikötés, nem pedig a kutató tudatlanságának a folyománya, akkor jogosult eljárás. Am nem a természettudományé, mert ott nem értelmezés kérdése, hogy például az ornitológus besorolják-e az általa vizsgált madarak osztályába. Itt olyan tudománnyal van dolgunk, ahol *a tapasztalatok induktív feldolgozásának a kereteit mindenkor az értelmezés szabja meg*.

Ilyen tudományokról állítja mármost a Diltheytől származó, de azóta többször megújított felvetés, hogy a pszichológiának hozzájuk éppúgy köze van valamiképp, mint a természettudományokhoz: nem másodlagosan, nem mellesleg, nem azon a módon, hogy egy önmagát egyértelműen természettudományként számontartó pszichológia azzal az érzéssel térhetne napirendre fölötté, hogy sportszerű, amikor ezt is megemlíti azok sorában, amelyek „futottak még”.

Valójában a pszichológiára nézve a Diltheytől idézett megállapítás még visszafelé is igaz: nemcsak az állapítható meg, hogy aki a történelmet kutatja, ugyanaz, mint aki csinálja, hanem egyszersmind az is, hogy „a történelem csinálója” egyszersmind „a történelem kutatója” is. A pszichológia tárgya ugyanis az egymással (s nem csupán a természeti környezetével) interakcióban álló ember, aki egyfelől a maga minden egyes lépésével „történelmet csinál”, amelynek precedensét azután számon tartja – másfelől eközben „történelmet kutat”, amennyiben a többiek aktuális lépéseire nem úgy „reagál”, mint holmi természeti „ingerre”, amelyhez előzetes tanulási folyamat hozzákondicionálta volna a választ, hanem úgy, hogy előtörténetük precedenseire, interakciójuk hagyományára tekintettel értelmezi azt.

A Palo Alto-i iskola¹⁰⁹ képviselőinek leírása nyomán például az interakció **A** és **B** között így sematizálható:

A üzenete **B**-hez tartalmaz egy metakommunikatív utasítást arra nézve, hogyan kell értelmezni;

B az üzenetet értelmezve fogja fel ezt az utasítást is, amely tehát már csak magától az értelmezéstől függően befolyásolja az értelmezést, egyszersmind **B** választát is, amelyet kodeterminálnak az interakció körülményei is, s amely szintén tartalmaz egy metakommunikatív utasítást arra nézve, hogyan kell majd értelmezni, egyebek között hogyan kell leválasztani azt, amiért az interakció körülményeit kell felelőssé tenni, a válasznak arról a részéről, amelyről maga **B** tehet;

A a maga részéről **B** üzenetét értelmezve fogja fel ezt az utasítást, az üzenet értelmezésében azonban nemcsak ez az, amúgy is az ő értelmezése által közvetített utasítás fogja befolyásolni, hanem interakciójuk jelenlegi szakaszának előtörténete is: az, ahogyan **A** emlékszik arra mi(k) volt(ak) az ő korábbi üzenete(i) az ő értelmezése szerint – az együtttható tényezőknél ez az együttese fogja azután meghatározni **A** viszontválasztát; ezt **B** a maga részéről ugyanilyen komplex együttes mentén fogja lereagálni, de a lereagálásba közben bekapcsolódik az interakció előtörténete által teremtett szabályoknak az értelmezése is: ha neked az én válaszomra ez a viszontválaszod, akkor nekem a tiédre az lesz; stb.

Úgy hogy az interakció, amellyel résztvevői „történelmet csinálnak”, minden egyes lépésében magában foglal egy olyan értelmezési manővert, mellyel „történelmet kutatnak”.

---

¹⁰⁹ Az iskola „kettős kötés”- (double bind-) elméletének legrepresentatívabb tanulmányait gyűjti kötetbe Sluzki C. E. and Ransom D. C. (eds), 1976: *DOUBLE BIND: The foundation of the communicational approach to the family* (Grune & Stratton. New York, London, San Francisco). Az elmélet jó összefoglalóját lásd Y. Winkin Présentation générale című bevezető tanulmányában az általa szerkesztett *La nouvelle communication* című (francia nyelvű fordításokat tartalmazó) szöveggyűjteményhez (Seuil, Paris, 1981).

Ennek a manőverezésnek mindig az a végső tétje, hogy eldöntse, melyikünk milyen funkciót tölt be az interakcióban: vajon kezdeményező *alanya* vagyok-e a zajló folyamatnak vagy csupán *közege*, amelyen végbemegy, végeredményét élvező, illetve elszenvető *tárgy* vagy *tanúságtevő*, aki a háttérből megfigyeli vagy akinek háttérén megfigyelik a kérdéses folyamatot. Amikor a házasságterápiában a feleség elmondja a terapeutának, hogy ő *nem tehet róla*, ha olykor elkeseredésében erősebb hangot vált ki belőle, amikor férje újra meg újra disznó-részeget jön haza este, a férj pedig elmondja a terapeutának, hogy ő *nem tehet róla*, ha olykor elkeseredésében felhajt egy pohárral, amikor felesége újra meg újra üvöltözik vele mindenért – akkor mindkét fél úgy értelmezi interakciójukat, mint amelynek ő maga csak közege. Más típusú versengés, amikor mindkét fél önmagát értelmezi az interakció alanyának; ezt hivatkozott könyvüknek egy ironikus helyén Watzlawick, Beavin és Jackson annak a kísérleti fehérpatkánynak az értelmezési manőverével példázzák, aki azzal szemben, ahogyan a kísérletező pszichológus próbálja beállítani a dolgokat, így beszélne: „A kísérletező pszichológust sikerrel kondicionáltam, hogy valahányszor lenyomom a pedált, ennem adjon.”

E csúfondáros viccelődésnek pedig az ad komolyságot, hogy a Palo Alto-i iskola egész szemléletéből az következik, hogy a pszichológus és a másik személy között egyfajta társasjáték megy végbe, amelynek *a pszichológus ugyanolyan játékos, mint a másik, akit pedig közben úgy próbál leírni, ahogyan a természettudós a maga tárgyát*. „Hogyan manőverez egymással a hipnotizőr és páciense?” kérdezi idézett könyvének fejezetcímében Haley és a hipnotizőréhez hasonló manőverezésnek írja le azt is, amit a maga betegével a többi pszichológus folytat, akár pszichoanalitikus az illető, akár például olyan, aki ez utóbbiéval ellentétes módszerrel például rövid-pszichoterápiát folytat.

Vélhetnénk, hogy a pszichoterapeutát az teszi involválttá abban a tényállásban, amellyel foglalkozik, hogy gyakorlati módon beléavatkozik, míg vele ellentétben a kutató pszichológus csak elméleti érdeklődéssel kívülről szemlélődik. Azonban az a jellemzés, amelyet e tekintetben a pszichoterapeuta beállítódásáról olvashatunk, kísértetiesen emlékeztet arra, amit tapasztalataink alapján a kutató pszichológusról adhatnánk:

„A pszichiátriához hasonlóan, amely a tünetek leírásakor csak az egyénre fordít figyelmet, a hipnózis elméleteinek középpontjában is az *individuum* áll [...], jóllehet nincs még egy olyan pszichológiai jelenség, amelynek megjelenése ennyire *kapcsolathoz* kötött volna, mint éppen a hipnózis. – írja például többször hivatkozott könyvének imént idézett című fejezetében Haley. – [...] Mikor Messmer a mágnesével váltotta ki a transz állapotát, érthető volt, hogy az elmélet a magnetizmus jelenségét és az emberi lényekre gyakorolt befolyását igyekezett megmagyarázni és kevésbé foglalkozott, ha foglalkozott egyáltalán, a páciensek Messmerhez fűződő kapcsolatával. Mikor [...] később [...] a szuggesztió került a kutatások középpontjába, [...] azt várhattuk volna, hogy ez lesz az a pillanat, mikor a szuggesztiót adó és kapó személy kapcsolata válik a kutatás tárgyává [...]. *A kutatások tárgya azonban továbbra is az individuum maradt, és az elméleti probléma az egyének egyfajta osztályozása lett aszerint, hogy mennyire szuggesztibilisek. A szuggesztiót ezután úgy írták le, mint ezt megelőzően a mágneset – egy olyan dolognak, amely önmagában képes befolyásolni az embereket függetlenül a kapcsolattól.*”¹¹⁰

Ez a jellemzés tehát az, amelyről fentebb azt a gyanút fogalmaztam meg, hogy maradéktalanul megismételhető a kutató pszichológusról szólva. Amikor Rosenthal 1966-ban (s érdemes felfigyelni rá, hogy ez ugyanaz az esztendő, amelyben a természettudományak tekintett pszichológia a maga apoteózisát ünnepelte a moszkvai nemzetközi kongresszuson) közzéteszi

---

¹¹⁰ J. Haley, 1981, 294. lap. (Kiem. tőlem – G. L.; a magyar fordításon az eredeti szöveg alapján apró pontosbításokat végeztem, ahol ezt a félreértések megelőzésének motívuma indokolta.)

azokat a pszichológiai kísérleteit, amelyek tárgya maga a pszichológiai kísérlet, többé nem lehet tagadni, hogy a viselkedéstudományokban a természettudományos kísérletek stílusában előállított tényeknek legalábbis egy – nem csekély – része laboratóriumi műtermék.¹¹¹ Olyan összefüggéseknél fogva, amilyenekről Haley imént idézett szövege beszél: hogy amikor a pszichológus azt hiszi, hogy a természettudóshoz hasonlóan *a kísérletezés alanyaként manipulálja a kísérletezés tárgyát*, akkor ehelyett itt is olyan társasjáték zajlik, amelyben mindkét játékos – a pszichológus is és a kísérleti személy is – értelmezi a történéseket és ezáltal úgy manőverez, hogy ezzel döntse el, *melyiküknek sikerül a másikat a kísérletben előidéződő folyamatok tárgyává tenni*.

Amikor a kísérletező pszichológusnak ez sikerül, a kísérlet *további* lefolyása akár olyan is lehet, mintha valóban természettudományos kutatásról volna szó, a produkált kutatási eredmény megbízhatósága pedig ennek megfelelő. Manőverező szakasza azonban ilyenkor is megkülönbözteti a kísérletet attól, amelyet az igazi természettudomány ilyen előkészítő, értelmező szakasz *nélkül* produkál.

A pszichológia hosszú ideig nem figyelt fel a manőverező, értelmező előkészítés kényszerűségére – ez teszi jogosulttá ilyen módszertani tudatosság nélkül nyert kísérleti eredményeinek kritikai megvizsgálását.

Rosenthal könyve elején hosszasan idéz olyan eseteket, amikor a természettudomány és a viselkedéstudomány művelője különbség nélkül esik áldozatul rajta érvényesülő szociálpszichológiai összefüggéseknek: nem vesz észre olyan tényeket, amelyek hipotézisének ellentmondanak, vagy nagyobb pontossággal véli látni az általa várt ténybeli fejlemény bekövetkeztét, amikor az a valóságban csak probabilisztikus érvénnyel következik be. Az idézett torzító eseteknek egy további hányada a helyesen megfigyelt tények téves értelmezésével kapcsolatos, és olvashatunk olyan esetekről is, amikor a torzítást ilyen vagy olyan motívumból (becsvágy, kolléga irigysége, asszisztens túlbuzgósága stb.) fakadó szándék eredményezi.¹¹²

A pszichológia kutatójával azonban nem csak az történik meg, hogy a természettudományok kutatójához hasonlóan esetleg fogyatékosan engedi magát kutatásának tárgyától befolyásoltatni, hanem az is, hogy önkéntelenül ő maga keríti befolyása alá a tárgyat, amelyet azután ebben a tőle befolyásolt működésében figyel meg. Ez viszont már markánsan megkülönbözteti a pszichológiát a természettudománytól, ahol képtelenség volna olyasmit megállapítani, hogy például egy égi vagy egy földi test sebessége vagy sebességváltozása attól függően lenne kisebb vagy nagyobb, hogy milyen nemű, életkorú, bőrszínű vagy vallású kutatófizikussal találja magát szemben, vagy hogy e kutatóra *jelekből kiolvashatóan* milyen hatást tesz éppen a kísérlet alakulása. Egy igazi természettudományos kísérletben, persze, nem fordulhat elő, hogy a kísérleti anyag jelekből bármit kiolvasson a kísérletező tudósról, s hogy például attól függően menjen erőteljesebben, gyengébben vagy egyáltalán ne végbe egy cserebomlás, hogy a közegéül kiszemelt sav és bázis mennyire akar önkéntelenül is kezére játszani a tudósnak vagy, ellenkezőleg, meghiúsítani a várakozását, mennyire szeretne ahhoz hasonlóan vagy, ellenkezőleg, attól eltérően megnyilvánulni a kísérletben, ahogyan vélhetően a tudós tenné az ő helyükben, vagy hogy mennyire próbálja pl. a sav maga is bázisnak feltüntetni magát. Ha mármost ezt a trivialitást egybevetjük Rosenthal könyvének azokkal a

---

¹¹¹ *Experimenter effects in behavioral research*. Appleton–Century–Crofts, New York, 1966. (Bővített kiadás: Irvington Publisher, Inc., New York, 1976 – további hivatkozásaink alapja.) Lásd még: R. Rosenthal és R. L. Rosnow (szerk.): *Artifact in behavioral research*. Academic Press, New York, 1969; továbbá jelen vizsgálódásunk tárgyával való összefüggéseit tekintve: R. Rosenthal és L. Jacobson: *Pygmalion in the classroom*. Holt, Rinehart and Winston, New York, 1968.

¹¹² Rosenthal: *Id. mű.* 3-37. lap

megállapításaival, amelyek tanúsága szerint a pszichológiai kísérletnek viszont „természetes” velejárója a vizsgált viselkedés ilyen és hasonló torzulása a vizsgálat menetének hatására, akkor fel kell ismernünk, mennyire nem igazi természettudományos kísérletről van szó a pszichológiában.

Attól fogva, hogy – a szociálpszichológiai kísérletezés elterjedésével – a kutató pszichológus rákényszerült, hogy az ilyen kísérletezés speciális módszertani problémáival tudatosan foglalkozzék, megfigyelhető, hogy a kísérletezés sajátos műfogásainak egyre növekvő s ma már nagyobb része ezzel az előkészítő szakasszal kapcsolatos: annak a manőverezésnek a fogásairól van szó, amellyel a kísérletvezetőnek sikerül a kísérleti személyt a vizsgálat tárgyává tenni. Jelen tanulmány keretében nincs hely megvizsgálni, mennyire nem a természettudományos kutatás módszertani logikája szerint való például az a rutinná vált módszertani fogás, amely, ahelyett a törekvés helyett, hogy a vizsgálat alanyát jobban *elválassza* a tárgytól¹¹³, arra ad lehetőséget hogy az alanyt *beépítse* a tárgyba: az, hogy a kísérletvezető segédei úgy vesznek részt a szociálpszichológiai kísérletben, mintha ők is kísérleti személyek lennének. Képzeljük el a természettudományban azt a módszertani abszurditást, hogy például a bakteriológus a mikroszkóp alá elhelyezné a baktériumtenyésztetbe a maga asszisztensét is!¹¹⁴

Vajon tudatában volt-e Fraisse, amikor a párizsi kongresszus elnökeként fentebb idézett szavait elmondta a pszichológia új válságáról és egy megújítandó pszichológiáról, amely a viselkedés helyett az embert kutatja, milyen komplikációkat okoz majd egy ilyen új paradigma alkalmazásában a tény, hogy a pszichológus is ember?

Különben amikor a pszichológia a maga tárgyát – akár az ember, akár a viselkedés ez a tárgy – nem képes a természettudomány normái szerint vizsgálni, ebből nem következik, hogy a pszichológiai kutatás ne lehetne tudományos, csak éppen ilyenkor esetleg más tudomány normái szerint az. Ezért baj, ha a pszichológus anélkül fejezi be szakmai kiképeztetését, hogy tudomására juthatna: *a történettudomány, a nyelvtudomány, az irodalomtudomány, a jogtudomány vagy akármely más szellemi tudomány eljárási mintája éppúgy érvényes lehet a pszichológia egyes kérdéseinek vizsgálatában, mint a természettudományé más kérdésekre nézve.*

S ha, következésképp, azt sem tanulhatja meg, hogy e két féltudományból nem azon a módon lehet a pszichológia egységes logikai építményét előállítani, hogy az egyik félnek a logikája a másikat letagadja.

E letagadás egyik jellegzetes eljárása az, amikor a pszichológia elismeri, hogy az egyént nem elég akként vizsgálni, mint aki egy *természeti környezettel* van vonatkozásban, hanem úgy is kell szemlélni, mint aki a maga *társadalmi környezetével* áll szemben. Abban a pillanatban, hogy a történelem világát mint társadalmi *környezetet* tekintik, a vizsgálat előfeltevéseként veszik fel, hogy ez külső világ az egyénhez képest, tehát magától értetődőnek veszik, hogy erre a „másik” vonatkoztatási rendszerre pontosan ugyanaz a pozitivisták vizsgálati módszer

---

¹¹³ A klasszikus pszichológiai vizsgálatokban ezt az érdeket szolgálta még például az a fogás, amelyet a detektívtükör alkalmazása tett lehetővé, melyen keresztül a pszichológus anélkül tudta megfigyelni a vizsgált személyt, hogy az is megfigyelhette volna, hogy megfigyelik.

¹¹⁴ Az érdeklődő olvasónak, hogy megítélhesse, vajon természettudományos kísérletezésről van-e itt szó, szíves figyelmébe ajánlom Aronson és Linder leírását arról az általuk – mesterien – alkalmazott eljárásról, melynek révén az igazi kísérleti személlyel elhitették, hogy ő a kísérletvezető asszisztense, aki megfigyeli, hogyan viselkedik az általa vélt kísérleti személy, aki viszont az igazi asszisztens (in: Csepeli György [szerk.]: *A kísérleti társadalomlélektan főárama*. Bp.: Gondolat Kiadó, 1981. 460-469. lap).

alkalmazható, mint amit a maga – külső, a tudóssal szemben álló – tárgyára egy természet-tudományos pszichológia alkalmaz.¹¹⁵

Vigotszkij: a pszichológia skizofréniájának alternatívája?

Nem kisebb vesztesége lenne a pszichológiának, ha az új, szellemtudományi tendenciák szabnának a maguk logikája szerint kereteket, amelyekhez azután a természettudományként művelt pszichológiának kellene idomulnia: ilyen logikai keretekbe nem férne bele semmi azokból a felismerésekből, amelyeket ez a pszichológia arra nézve alakított ki, hogyan kapcsolódnak a lelki jelenségek egy élő szervezetnek az egyed túlélését célzó működéséhez.

Bizonyos jelek mármost arra mutatnak, hogy a nemzetközi pszichológia túllépett azon a fázisán, amikor a maga integritását az egyik vagy a másik féltudomány logikai imperializmusával próbálja biztosítani, s ehelyett fogékonnyá vált olyan alternatív megoldások iránt, amelyek a két féltudomány logikai összeillesztésére tesznek kísérletet.

Ilyen a Vigotszkij *kulturális-történelmi elmélete*. „Sem nem teljesen természettudományos, biológiai pszichológia, amelyet éppen csak az előálló események és ezek okai érdekelnének, sem nem teljesen kulturális, hermeneutikai vállalkozás, amelynek csak jelentések értelmezésével és emberi tettek indítékaival lenne dolga” – olvassuk a *New Ideas in Psychology*-ban egy tanulmányban¹¹⁶, amely 55 évvel Vigotszkij halála után fedezi fel ennek *új eszméit a pszichológiában*.

Vigotszkij kulturális-történelmi elmélete a két pszichológiai féltudomány szintézisének ígéretét azáltal hordozza, hogy úgy vizsgálja a lelki élet hatótényezőit, mint amelyek *egyszerre jelek és szerszámok*.

Egy ilyen elméleti konstrukció logikai következményeit a két félpszichológia összekapcsolására nézve így foglalhatjuk össze:

A *szerszám* a szervezet és a környezet közötti pszichoszomatikus kölcsönhatás természetes determinációs láncolatába illeszkedik. Nem válik önálló tevékenység tárgyává, hanem mintegy protézisként beépül a tevékenységet végző rendszerbe, amely rajta mint átlátszó közegen keresztül közvetlenül a környezetét pillantja meg és manipulálja¹¹⁷. A tárgyra irányuló tevékenységet a szerszámtól függetlenül egyértelműen meghatározza a protézis magába építő rendszernek és a környezetnek a természete.

A *jel* ezzel szemben önálló tárgya egy olyan tevékenységnek, amely az értelmezésével foglalkozik. A jel már csak attól függően közvetít a felek között, hogy ezek mindegyike hogyan értelmezi azt a közöttük folyó interakcióban, közös vagy egymástól elkülönülő kultúrájuk hátterén.

A jeleket különböző szociális kategóriák közös vagy egymástól elkülönülő kultúrájának hátterére vonatkoztatják, akár történelmileg szilárdan megalapozott kategóriákról van szó

---

¹¹⁵ Annak megítéléséhez, vajon az ilyen „társadalomtudományi” összefüggésekkel is számoló pszichológia különbözik-e attól, amely magát egyértelműen természettudománynak tekinti, érdemes ebből a szempontból vetni még egy pillantást Delgado fentebb vázolt kísérletére, amely végülis a hatalom társadalomtudományi összefüggésének a kezelését célozza.

¹¹⁶ John Shotter: Vygotsky's psychology: Joint activity in a developmental zone. *NIP*. Vol. 7 (1989), No 2, p. 185.

¹¹⁷ Ahogyan a vak ember nem a botját észleli, hanem botja révén közvetlenül a talaj egyenetlenségeit; s ahogyan a kanállal enni már megtanult gyermek nem a kanalat veszi a szájába, hanem kanálának már észre sem vett segítségével a levest.

(mint pl. a nemzetek vagy a nagy világvallások), akár pedig olyanokról, amelyek éppen az új jelek kiképezésének közvetítésével képezik ki egyidejűleg magukat is.¹¹⁸ A jeleket így mindig egy *különös* kategória vonatkoztatási rendszerében használjuk¹¹⁹, míg a szerszámokat vagy az emberre *általánosan*, vagy az adott személyre *individually* vonatkoztatva.

A Vigotszkij-elmélet számára az egyén és környezete között jelekként közvetítő tényezők egyszersmind szerszámok módjára is, a szerszámokként közvetítő tényezők pedig ugyanakkor jelek gyanánt is viselkednek.

A szintézist ígérő elméletet először utolérte a korabeli pszichológia végzete: a természettudomány logikája szerint művelhető felét dolgozták ki követői Leontyev tevékenység-elméletével. Ennek értelmében Leontyev azt hangsúlyozza, hogy *a jel: szerszám*, tehát úgy kezeli, mint átlátszó közeget, amelynek realizálásához éppúgy nincs szükség semmiféle értelmezésre, ahogy a szerszám is, ha jól elsajátították, zavartól mentesen közvetíti az egyén tevékenységének hatását a tárgyára.

Az összefüggés másik irányának vizsgálatát tekintette feladatának az a műhely, amely irányítással az 1970-es években működött a Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézetében, s a hangsúlyt arra helyezte, hogy *a szerszám: jel*, így maga sem átlátszó közeg, hanem – akárcsak a jel – őrző és működésében megnyilvánítja a történelem során szerveződő, megőrződő, átszerveződő társadalmi viszonyokat.¹²⁰

A kutatócsoport végül is azért e nem-leontyevi összefüggések felfedezésének módozatait s azért választotta egyáltalán elméleti referencia-keretül Vigotszkij elméletét mert a leontyevi és a velük ellentétes összefüggések egymáshoz illesztése útján ennek az elméletnek a keretein belül látta megvalósíthatónak azt a kutatási tervében kifejezetten szerepelő célkitűzést, hogy *egy olyan pszichológiai meta-elméletet dolgozzon ki, amely egyenlő távolságra (vagy inkább közelségre) lenne a természettudományoktól és a történelmi tudományoktól.*

Vélhető, hogy ugyanez az ígéret, hogy lehetőséget teremt a két féltudományra hasadt pszichológia skizofréniájának meghaladására, teszi oly erőteljesen vonzóvá és hozza zavarba ejtő mértékben divatba Nyugat-Európa és Észak-Amerika kutató és szakképzést folytató pszichológusai között Vigotszkij elméletét.

Azért zavarba ejtő a mérték, mert például nemrég egyetlen év leforgása alatt négy nemzetközi konferencia foglalkozott Vigotszkij munkásságával, anélkül, hogy ezek szervezői tudomásul vették volna az övékével párhuzamos többi kezdeményezést, s e tanácskozások közül kettő nemzetközi Vigotszkij-társaságot is szervezett.¹²¹

---

¹¹⁸ A szociális kategorizációnak és jelölésének egymást kialakító, egyidejű folyamataival és aktusaival foglalkozik szerzőnek „...*elvegültem és kiváltam*” című monográfiája (vö. 34. jegyzettel).

¹¹⁹ A „B”, „C”, „H”, „P”, „X” és „Y” optikai alakzatok minden írástudó ember számára jelként léteznek, de b, c, h, p, x és y hangok helyett esetleg v, sz, n, r, ch és u hangoknak felelnek meg, respektíve, ha ez írástudó személy esetleg nem magyar, hanem orosz.

¹²⁰ A megszakadt kutatásról a kutató team tagjai az International Social Sciences Council referáló folyóiratában számoltak be: L. Garai, F. Eros, K. Jaro, M. Köcski and S. Veres: Towards a Social Psychology of Personality: Development and Current Perspectives of a School of Social Psychology in Hungary. *Social Science Information*. 1979/1. 137-166.

¹²¹ Az önmagát ISCRAT betűnévvel megjelölő társaságot eredetileg 1986-ban a Nyugat-Berlinben megrendezésre került az *1. Nemzetközi Tevékenységelméleti Kongresszus* részvevői hozták létre mint a tevékenységelméleti kutatásokat szolgáló nemzetközi állandó kongresszust (**I**nternational **S**tanding **C**ongress for **R**esearch in **A**ctivity **T**heory). Ez 1992-ben Amsterdamban átalakult szabályos nemzetközi társasággá (az ISCRAT betűnevet megőrizve *International Society for Cultural Research in Activity Theory* néven).

A nemzetközi Vigotszkij-hullámot, úgy látszik, a pszichológiának az a „tudattalan vágya” motiválja, hogy úgy nyerje vissza tudományának egységét, hogy ennek fejében ne kelljen lemondania sem azokról a felismerésekről, amelyekre a maga idejében a természet-tudományként művelt pszichológia jutott, sem pedig azokról, amelyek kialakítását ugyanez oly hosszú időn keresztül akadályozta.

Ördögi tudomány-e a pszichológia?

Sokan emlékeznek még arra a fekete péntekre, amelyen a bank, amely igazán közel áll önhöz, összeomlott.

– Ti sügtatok? – kérdezte tőlem akkor egy bankár, a hosszú sorra mutatva, amikor elhaladtunk a Postabank egyik fiókja előtt azon a napon. Mármint hogy ennek a pszichózisnak az előállításához a pszichológia adta-e az ötleteket azoknak, akikről ő biztos volt, hogy szándékosan heccelték fel a betéteseket.

Mondtam, hogy amennyiben egyáltalán volt ilyen szándékosság, az nem okvetlenül szorult rá a pszichológia szaktanácsaira.

Hogy szakmán kívüliek szemében a pszichológia időnként ördögi tudomány képében jelenik meg, amely ördögi hatalomhoz adhat eszközt, már megszoktam. Annak idején egyetemi hallgatónaként megéltem egy pillanatot, amikor egy lány, aki épp ájulttá tett a boldogságtól, hogy szóba állt velem, egyszer csak ezt kérdezte: „Te most engem hipnotizálsz?”

Az a francia szerző viszont minden jel szerint kolléga volt, akinek riasztó cikkéből ugyanez a diabolikus tudomány vigyorgott rám. Azoknak a kezébe, olvastam, akik a hatalom-technológiának nem olyan östehetségei, mint volt Hitler vagy Sztálin, a pszichológia képes olyan eszközt adni, amely mai politikusokat nagyobb hatalomhoz segíthet hozzá, mint volt amazoké. Szerencse, úgymond, hogy a politikus ezt még nem mindig ismeri fel. Bár például elnökké váló újraválasztásának két fordulója között 1996-ban Jelcinnek nem volt fontosabb dolga, mint elnöki rendeletet bocsátani ki arról, hogy a pszichoanalízist elsőrendű fontossága miatt támogatni kell – írja a cikk.

És tényleg volt ilyen rendelet.

Volt egyszer egy tudomány s annak volt egy kongresszusa

Valamikor harminc-nyolcvan évvel korábban már jártak olyan szelek Moszkvában, amelyek a rendszer számára fontossá tették a pszichológiát. Hogy mennyire, ezt ország-világ megláthatta egy esemény során, amely erre az időre esett:

1966-ban Moszkvában összeült a pszichológia tudományának sorrendben tizennyolcadik nemzetközi kongresszusa. Nagy esemény volt, már csak méretarányait tekintve is: **6000** résztvevővel, **47** szimpózium **1500** előadásával, amelynek szövege **50** kötetben jelenik meg.

Persze, a méretarányokat vélhetnénk a korabeli szovjet gigantomania folyamának is, ugyanazénak, amely pár évvel korábban az épületet termelte ki a Lenin-hegyeken, ahol a kongresszus eseményei s elszállásolt vendégei 1966-ban éppen hogy elfértek. Ez azonban nem magyarázná, hogy annyi nyugati pszichológus volt kíváncsi rá, s hogy közöttük ott volt a szakma valamennyi akkor élő nagysága: Piaget és Neal Miller, akik nagyelőadást tartottak, Festinger, Fraisse, Moreno, Pribram. Ezeket a nagynevű tudósokat vélhetően mindenekelőtt az vonzotta akkor Moszkvába, hogy ott a szovjet pszichológusok nagy nemzedéke (Lurija, Galperin és a kongresszus elnökeként funkcionáló Leontyev) fogadta őket. Ezenfelül, amikor negyedszázados betiltottságból a hatvanas évek elején újjászületett a szovjet pszichológia,

akkor az újjászületés akár diadalmenetnek is volt mondható: 1963-ban egy pszichológiai tanulmánykötetet – Leontyevét – Lenin-díjjal jutalmazták; két évvel később az ország két legnagyobb egyetemén önálló pszichológiai fakultás indult – a moszkvai egyetemen ennek első dékánja ugyancsak Leontyev lett. S most a kongresszus megnyitóját nem akárhova hirdetik, hanem a Kreml Kongresszusi Palotájába – akik akkor a nagypompájú és mégis modern épület monumentális termében „táblás ház” mellett hallgatják a nyitó tudományos előadást, azok közül valószínűleg nem akadt egy sem, aki ne értette volna, hogy ennek az akkor hatalmas országnak akkor mindent kezében tartó vezetése roppant fontosnak tartja a pszichológiát.

Vajon e fizetőképes keresletre mi volt válaszul a pszichológia kínálata? Az akkor éppen pragmatista pillanatát élő politikai vezetés nagyon figyelt erre. Annak reményében, hogy a befektetés haszonnal megtérül, akkor érdemes költeni a pszichológiára, ha ez a többi *természettudományhoz* hasonlóan egyértelműen meg tudja mondani, hogy az általa vizsgált tárgyon *milyen ok milyen okozatot vált ki*. Aki a pénzéért ilyen tudást kap cserébe, az annak ismeretét kapja, hogy ha az *okozattal kapcsolatos célja* van, akkor az *okkal kapcsolatos eszközt* kell működtetnie: ha azt akarja, hogy az elektromos áram hatására világosság támadjon a szobában, akkor az áram generátorát, a villanykapcsolót, meg a körtét kell megfelelő kombinációban működtetnie.

Vajon várhatok-e a pénzemért ilyen tudást a pszichológiától? Vajon megmondja-e nekem a maga tárgyáról, hogy hogyan használhatom *céljaimhoz eszközül*?

A kérdést a pszichológia esetében az bonyolítja, hogy ennek a tárgya nem egyszerűen valamilyen ok és okozata között fennálló összefüggés, amelynek ismeretét azután majd valaki úgy hasznosíthatja, hogy segítségével a céljaihoz eszközt gyárt: *a pszichológia tárgya maga az az ember, aki a céljaihoz eszközt gyárt*.

A lelki jelenséget, mondhatni, éppen ez a *célszerű* jelleg különbözteti meg más természettudományok *okszzerű* jelenségvilágától. A moszkvai kongresszusnak pedig – e szaktudomány számára is, és megrendelői köre számára is – az volt a legfontosabb szenzációja, hogy a pszichológia úgy mutatta be magát rajta, mint amely, íme, képessé vált rá, hogy *az emberi lélek célszerű működését vizsgálja átfogóan a természettudomány eszközeivel*.

Akár arról a célszerű működésről van szó, amelynek szolgálatába az ember olyan külső eszközöket állít, mint amilyen az úrhajósnak az úrhajó, vagy egy gépkezelőnek a maga gépe; akár pedig arról a működésről, amelyben célszerű eszközül – saját magamat működtetem.

Ez utóbbi fajta működésnek egy különös teljesítményére annak idején Freud hívta fel a figyelmet, amikor rámutatott, hogy például a betegségeknek legalábbis egy részénél nem csak azt lehet megállapítani, hogy milyen okok következményeként állnak elő a testben, hanem azt is, hogy milyen célok eszközeként idézi azokat elő a lélek. Egy fiatalasszonyt szörnyű migrén gyötört, amelynek ráadásul a legbosszantóbb ténykörménye az volt, hogy első ízben éppen a nászéjszakáján tört rá a szerencsétlen lényre, akinek így aztán nem is nyílt módja új betegsége alatt a beteljesülésig vinni egyesülését a férfival, aki pedig őt gyengéd, gondoskodó szeretettel szerette.

Freud doktor azt a feltevést mondta ki, hogy itt a beteljesülés elmaradása nem következménye volt a váratlanul támadt betegségnek, hanem – célja: a leánynak maradt fiatalasszonyról kiderült, hogy nem viszonzta férje érzelmeit, csak szülei kedvéért ment bele ebbe a házasságba, de közben mindennél jobban szerette volna elkerülni „azt”. Nos, testének működése mint egy megbízható eszköz segítette őt céljának megvalósításában.

„Diplomáciai betegségre” gyanakodnánk ilyen esetben, Freud azonban valódi betegségről beszél, olyanról azonban, amelyet nem a test produkál valamilyen okból, hanem a testen a lélek valamilyen céllal, méghozzá anélkül, hogy célját tudatosan tartaná szem előtt. Hogy

azonban létezik-e tényleg ilyen *tudattalanul célratoró* működés, ez a természettudomány eszközeivel nem volt bizonyítva.

Nos, azon a kongresszuson bizonyítva lett. A négy nagyelőadás egyike olyan kísérleteket ismertetett, amelyekben különféle belső szerveknek – szívnek, nyálmirigynek – a működési tempóját vizsgálták. Hogy milyen ok diktálhat ezeknek nagyobb vagy kisebb tempót, ez akkor már közismert volt – az előadó arra volt kíváncsi, képes-e ugyanezt a változást megvalósítani valamilyen cél. Célt úgy adott a kísérleti állatoknak, hogy szomjaztatta őket, s úgy intézte, hogy a nagyon hiányzó folyadékhoz egy olyan automatából juthattak, amelyet az éppen vizsgált szervnek a működése működtetett: az állatok egyik csoportjánál akkor, ha a műszerek egy megadott értéknél gyorsabb, a másiknál pedig ha lassúbb működést jeleznek. Ennek igen hamar az lett az eredménye, hogy az egyik csoportban az állatoknak gyorsabb, a másikban pedig lassúbb lett a *normális* pulzusa (vagy a nyáltermelés *normális* üteme). Nem azért, mert ezt valami előidézte, hanem azért, hogy ez valamit előidézzon.

S a lélek működése, amelyet az akkor ott bemutatott természettudományos kísérletek vizsgáltak, esetleg nem is egyéni, hanem éppenséggel társadalmi célt valósított meg. Mint abban a szenzációt keltő kísérletben, amelyben egy majomcsapat vezérét a csapat leggyengébb, a vezér hatalmának leginkább alávetett tagja tudta kezessé tenni. Az előadó – aki Franco diktatúrájából érkezett – azt csinálta, hogy a vezérmajom agyába elektródát operált be, s ezen keresztül rádióhullámmal tette szabályozhatóvá azt a viselkedést, amely a csapat más állatainak hasonló viselkedésével mérközve eldöntötte, melyikük lesz a vezér, a másik majmot pedig megtanította, hogyan kezelje az elektromágneses hullámot kibocsátó ketyerét. A vezér az elnyert vezéri pozíciót időről időre fenyegető fellépéssel szilárdítaná meg, a hatalmának alávetett majom pedig a tanult mozdulattal megnyomja a szerkezet megfelelő gombját, s a vészjelző mozgású vezérmajom a szemünk előtt válik kezes jószággá. Senki nem mondta ki azon a moszkvai pszichológiai kongresszuson, talán tudatosan magának sem fogalmazta meg senki, de mindenki úgy érezte, hogy a Franco generalisszimuszok és az addig ők általuk uralt társadalmak sorsa ugyanabban a kézben van, amelybe a természettudomány immáron eszközt is helyez történelmi célok megoldásához. Nagyszabású utópiát hoztunk haza a kongresszusról olyan pszichológiáról, amely immáron a természettudomány megbízható eszközeivel arra tud választ találni, hogyan állítható – akár egyéni, akár társadalmi – célok szolgálatába maga az ember, testestől-lelkestől. S ezt az utópiát nemcsak a társadalmi megrendelést teljesítő pszichológia vitte haza a maga kongresszusáról, de a neki fizetőképes megrendelést feladó társadalom is telítődött az utópiával.

Az ember és a gép

Miért lett a politikai rendszereknek annyira fontos a pszichológia? Az Egyesült Államokkal versenyt hirdető Szovjetunió vezetése valószínűleg ráébredt arra, hogy az űrhajózás terén való elsőségüknek nem kevésbé fontos tényezője Gagarin, Tyitov, Komarov, mint maga az űrhajó.

A Gagarin után, másodikként a világűrben járt Tyitovról már akkor is – a korabeli titkolózás körülményei között is – lehetett tudni, hogy amikor visszatért a Földre, erősen szédült, s benfentes pszichológusi körökben elterjedt, hogy e panaszt esetleg nem testi, hanem lelki okok hívták elő. Komarov tragédiájának okát nem hozták nyilvánosságra; jómagam Leontyev bizalmas közléséből tudtam meg, hogy az ok egyik – fatális – összetevője egészen bizonyos, hogy pszichés tényező volt: amikor az űrhajó ajtájának szigetelése meghibásodott s a belső légtérrel feltöltő oxigén kezdett elszivárogni, az űrhajós a földi központ utasításait követve nekiállt kijavítani a hibát, ám eközben hipoxiás állapot lépett fel, ennek pszichés velejárója pedig euforikus hangulat, amelynek hatása alatt azután idő előtt vélte, a földi központ értékelésének ellenében, hogy a hibaelhárítást immáron sikerrel befejezte, s az ily módon

tovább növekvő oxigénelszivárgás nyomán megfulladt. Gagarinról pedig mára már nyilvánosságra került az a tény, hogy csak tartaléka volt annak az űrhajósnak, akinek a cél közelébe érő ember jellegzetes türelmetlensége eredményezte borzalmas halálát, egyszersmind a precedens nélkül valóan drága kiképző berendezés pusztulását is: a terv szerinti első űrhajós utolsó kiképzési napja a vége felé közeledett, amikor a gyakorló kamrából való kiszálláshoz készülődve olyankor használt gyúlékony oldószerrel átítatott vattát a testére erősített műszeres csatlakozások leszereléséhez, amikor ez a belső légteret kitöltő tiszta oxigénben még néhány percig szigorúan tilos volt, s a lángra lobbant kamrából való kiszabadítása után már csak pár órányi szörnyű gyötrellem maradt az életéből.

Az akkoriban kettéhasított világnak nem csak ezen a térfelén történtek ilyen tragédiák. S a két gazdasági-társadalmi rendszer akkor nem csupán az űrhajózásban versengett: az egész gazdaságban addigra már közhelyé lett, hogy az ipar fejlesztendő alapegysége nem a gép, hanem az *ember-gép rendszer*: minél többet fordítottak egy gép tökéletesítésére, annál nagyobb kár érte a beruházót, ha a gép a kezelőjének a tökéletlensége miatt mégis rosszul működött, vagy éppen működésképtelenné vált. A gépet fejlesztő technológiát *humán-technológiával* kellett kiegészíteni.

A modern technológiáknak mindig valamilyen természettudomány az alapjuk s a pszichológia abban az időben, amikor a humántechnológia iránti igény világosan megfogalmazódott, olyan akart lenni, mint bármelyik természettudomány. *S akkor még, harmincöt-negyven évvel ezelőtt az is volt.* A többi ilyen tudomány modorában azt vizsgálta, hogy *milyen külső okok* (szemünket, fülünket és a többi érzékszervünket érő ingerek) hatására, *milyen belső feltételek* (agyunk állapota) mellett *milyen okozatok* (érzések, gondolatok, emlékek, vágyak) állnak elő bennünk, s hogy ez utóbbiak hogyan válnak maguk is okává annak, amit majd teszünk vagy mondunk.

Mármost a helyzet az, hogy ha az emberrel egy gépezet áll szemben, akkor ez a séma *majdnem* pontosan írja le, ami kettejük együttműködéséből az embert illeti. Majdnem pontosan, mert valójában amikor ingerek hatása alá kerülünk, működésünk nem egyszerűen reagál fellépett ingerekre, hanem mintegy elébe megy ezeknek: nemcsak arra reagálunk, amit látunk, hanem szinte előre látjuk, hogy fog majd a mi reagálásunkra a maga részéről a gép válaszolni. Ha várakozásunkban csalódunk, próbáljuk megfejteni: milyen ok készítette gépünket, hogy másképp működjék. *Értelmezzük a gépezet váratlan működését*: azért nem szólalt meg a csengőnk, mert nincs áram; vagy mert kontaktushibás a csengőgomb; vagy mert nem nyomtuk meg elég erősen stb. Ilyenkor előbb vagy utóbb ki is próbáljuk az értelmezésünket, s a gép további működése szenttelenül eldönti, helyes volt-e az, vagy sem.

Tulajdonképpen a gépezet a maga szenttelen működésével tanítja meg a gépkezelőt, hogy egyre ritkábban kelljen értelmezéshez folyamodnia. Ennek a tanulási folyamatnak az elején minden csupa váratlanság, ezért minden egyes apró lépésnél értelmeznünk kell, hogy miről is van szó. Az, hogy a szerkezet minél ritkábban produkáljon olyasmit, ami nem felel meg a várakozásnak, nem csak a szerkezeten múlik, hanem a várakozáson is, és a tanulás ezt szélesíti ki úgy, hogy a gép működésének minél változatosabb teljesítményei férjenek még belé. Amikor pedig a gép a várakozásnak megfelelően működik, ilyenkor a tanult gépkezelő többé nem értelmez, hanem *úgy működik, mintha maga is szerves része volna a gépezetnek*: megteszi a működtetéshez szükséges kezdő lépést, s ha erre a gép úgy válaszol, ahogy a kezelő várta, akkor ez utóbbi *gépiesen* megteszi a következő lépést és így tovább, egészen addig, amíg egy utolsó lépésben el nem éri az előre kitűzött célt.

Ezzel kapcsolatosan tette magát pótolhatatlanná a pszichológia mint olyan tudomány, amely egyre többet tudott arról, hogyan tanul meg az ember egyáltalán tárgyakkal bánni. Az ilyen pszichológiára épülő technológiákkal optimalizálni lehetett a legkülönbefélebb gépkezelőkkel kapcsolatos tennivalókat, a gépirónóktól az űrhajósokig: minél kevesebb idő és pénz

ráfördítésével kialakítani bennük az imént jellemzett képességet gépük minél megbízhatóbb hatékony kezelésére.

Nem értelmezni, hanem működni – ez a tanult gépkezelőnek az erénye. Együttműködni.

Az ember és a másik ember

Persze a rendszer jó működéséhez az embereknek nemcsak az általuk kezelt gépezettel kellene tudniuk együttműködni, hanem egymással is. A pszichológia egyik jeles művelője, az amerikai Skinner előállt egy olyan elgondolással, amellyel egész társadalmakat lehet jól működő gépezetté átalakítani, e társadalmak közös érdekétől vezettetve. „Szabadságon és méltóságon túl” – ez volt könyvének a címe, amely előre jelezte, hova kell eljutnunk ahhoz, hogy a társadalomban is a jó gépkezelő erényei juthassanak érvényre: Nem értelmezni, hanem működni.

Valójában azonban a problémát nem az jelenti, túl tudja-e tenni magát az ember azon az igényén, hogy szabadságot és méltóságot akar, hanem az, túl lehet-e vajon lépni azon a tényen, hogy az ember igenis értelmez: *nem arra reagál, ami hat rá, hanem arra, ahogyan értelmezi, ami hat rá*. Karinthy Frigyes kicsit pontosított példájával szólva: *eleven ember* – ugyanerre a betűsorra másképp fog reagálni egy magyar, illetve egy angol, mindketten attól függően, ahogyan az ingeregyüttest értelmezik, márpedig az angol számára a mondott betűsor nem azt jelenti, hogy „eleven ember”, hanem azt, hogy „tizenegy zsarátnok”.

A gépkezelőnek az segít túllépni az értelmezések önkényén, hogy a tárgy a maga „tárgyilagós” működésével eldönti, helyes volt-e ez vagy az az értelmezésünk: ha igen, ez a továbbiakra nézve megerősíti a reagálásunkat reá, s akkor nincs többé szükség az értelmezésre – ha nem, akkor újabb próbálkozásokon keresztül fogunk végül eljutni az immáron helyes értelmezéshez, azután az értelmezés nélküli működés lehetőségéhez.

Ám mi van akkor, ha velem szemben nem egy szenttelen tárgy áll, hanem egy másik ember? Karinthy Frigyes ezzel kapcsolatosan is olyasmit mond, amire érdemes odafigyelni, amikor rámutat, hogy a férfinak a nőhöz való viszonyát szembeötlő módon megkülönbözteti az embernek a bécsi szelethez való viszonyától az a tény, hogy a bécsi szelet nem harap vissza. Vagyis hogy a tárgy szenttelenségét az embernél felváltja a szenvedélyek, az elfogultságok kölcsönössége. Elfogult értelmezésünkre is egy másik ember hasonlóan elfogult értelmezése felel. S ugyan vajon mennyit ér, ha egy tárgy helyett ő tanúsítja, hogy igazam van, ha a fent idézett betűsört magyarul olvasom, vagy hogy tévedek? Megannyi esetben erre az következik, hogy igazat adok neki, hogy igazat adott nekem, és tévedésnek tartom az értelmezését, amellyel tévedésnek tartotta az értelmezésemet. Így azután ahelyett, hogy az én általam esetleg tényleg elkövetett tévedést az általa kiváltott hatás korrigálni tudná, nem ritka, hogy éppen felerősíti ezt. Az ilyesimből fakadó „tévedések vígjátékát” nem egyedül Shakespeare írta meg, de sajnos az egymást erősítő kölcsönös félreért(élmez)ésekből nemcsak vígjáték fakadhat, hanem tragikus konfliktusok, háborúk és polgárháborúk is.

Az értelmezések kölcsönösen gerjesztő hatásával foglalkozott egy családterápiás csoport a kaliforniai Palo Alto-ban. Tapasztalataikat fel is dolgozták s közzé is tették. Egyikük, Watzlawick leírja annak történetét, hogyan juttatták el egymást egy titkárnővel néhány perc alatt hajszál híján a tettegességig. A titkárnő egy elmeegógyintézetet igazgató orvos-professzor előszobájában működött. Azoknak a gyógyintézeteknek egyike volt ez, ahol a modern felfogásnak megfelelően szabadon jártak-keltek az enyhébb vagy súlyosabb betegek, akik ennek során nemcsak egymással elegyedhettek társalgásba, de ha indokot láttak rá, az orvosokkal is, beleértve a professzort, aki egy alkalommal a maga igazgatói szobájában találkozót beszélt meg Watzlawickal. A titkárnő szobájába érkező Palo Alto-i tudós kolléga annak rendje és módja szerint köszönt és bemutatkozott: „My name is Watzlawick”. Történt,

hogy a titkárnő félrehallotta a bemutatkozást, mintha a belépő férfi ezt a kijelentést tette volna: „My name isn't slavic” Vagyis: „Nevem nem szláv”. A különös nyilatkozatból a titkárnő mindjárt látta, hogy alkalmasint a kórház egyik ápolójához van szerencséje, aki, vélhetően, holmi képzelt ellenféllel vitatkozik, esetleg méltatlankodva nevének téves azonosítása miatt. Ezért, hogy megnyugtassa, hogy az őrészeről nem lesz kitéve ilyen inzultusnak, tiszta tekintettel a szemébe nézve így szólt kedves, nyugalmat sugárzó hangon: „Én nem mondtam, hogy az”. Ezen Watzlavick megütközött: micsoda dolog, hogy itt kétségbe vonják az ő szavát is, személyazonosságát is, és indulatát meg sem próbálva leplezni, nyomatékkal így folytatta a konverzációt: „De én mondtam!” A titkárnő tapasztalt szemmel megállapította, hogy a beteg erősen ingerlékeny stádiumban van, s csillapítólag tette a maga kezét a vállára, szólván: „Jól van, kedvesem, nincs semmi baj”. Watzlavick a szoba falán lévő óráról megállapította, hogy máris késésbe került az idétlenkedő titkárnő miatt, akitől ezután ordítva követelte, hogy azonnal jelentse be a professzor úrnál. Utóbbi a hangoskodásra felfigyelve kinézett a szobájából – ez állította meg az eszkalációt a tettlegesség előtti utolsó pillanatban.

Mi történt itt? Csak annyi, hogy a történéssor egyes történéseit nem az előző történés váltotta ki, ahogyan ez a természet (és a ráépülő emberi technika) világában szokás, hanem az egyes történések értelmezése.

Aki valaha is megpróbált akár csak két személy konfliktusában is eligazodni, tapasztalhatta, mennyire reménytelen itt a természetkutatásban olyan jól beváló okkeresés: azért veszekszik-e a feleség, mert a férje estétől hajnalig iszik, vagy azért iszik a férj, mert a felesége hajnaltól napestig veszekszik. Ezért a természettudományos pszichológia, amelynek kifejlesztése sok pénzt megért mindkét gazdasági-társadalmi rendszernek, amikor arról volt szó, hogy iparfejlesztési terveikhez nyerjenek humántechnológiai eszközt, semmire sem volt használható a társadalmi konfliktusok kezelésében, még a legegyszerűbbében sem. Így 1968-ban, amikor a hatalom energiáit a világ mindkét térfelén (Prágában, Párizsban, Brüsszelben, Mexikóban, nem sokkal korábban Pekingben és nem sokkal később az olajválság közel-keleti frontjain) társadalomirányítási problémák kötötték le, akkor e hatalom lényegileg ejtette a pszichológiát és megpróbált a hagyományos hatalomtechnológiai eszközökkel boldogulni.

Diktatúrából polgárháborúba?

Volt, amikor a XX. században a hatalomnak a társadalomirányításhoz tényleg nem volt szüksége pszichológiára. Akkor ez azért volt így, mert kialakultak a totális államok, amelyek olyan struktúrákat működtettek, melyek már eleve magukba foglaltak pszichológiai technikákat. Ezek között voltak olyanok, amelyekkel a hitleri Németországban időről időre egyetlen helyszínen egyesítették látványos külsőségek között „az egész népet”. S voltak olyanok, amelyekkel a sztálini Szovjetunióban egymástól a félelem által elszigetelt atomokra tudták bontani a társadalmat. Mindkét totális államalakulatba olyan pszichológiai hatásmechanizmusok voltak beépítve, amelyeket a diktátor magától talált fel vagy maga a rendszer bukkant rá, pszichológusok asszisztenciája nélkül. Az állami közigazgatás magától folytatódott egy mozgalom spontaneitásában: ahol véget ért az egyiknek a lehetősége pl. a zsidók egyre erőteljesebb korlátozására, ott kivonult a kristályéjszaka utcájára a másik...

Amikor a totális társadalomirányítás megbukott, akkor eltűnt ez a rendszerbe magába beépített szociálpszichológia is. Enélkül viszont a hagyományos társadalomirányítási eszközökről kitűnt, hogy, úgy látszik, a XX. században már hatástalanok. Először összeomlottak a nagy gyarmatbirodalmak, bár például Nagy-Britanniáról, Franciaországról, Portugáliáról köztudott, hogy soha sem voltak skrupulusaik a kérdéses s a század technikájával – gépfegyverekkel, gázgránátokkal, tankokkal – megfejtelt eszközöknek a bevetésében. Aztán

összedőlt a másik térfél nagybirodalma is, amely szintén nem az erkölcsi aggályoskodásról híresült el, amikor az erőszak eszközeiről kellett dönten.

E kettős tény mindenképpen örvendetes, s a világ első reagálása nem is volt más, mint a féken tartani nem is próbált öröm.

Azonban ezeknek a hatalmi konstrukciónak az összeomlása után egyik térfélen sem kellett sokáig várni, hogy tapasztalható legyen: helyükön nem szükségképpen demokrácia áll elő. A demokráciát ugyanis nem a „dereguláció” jellemzi: a demokráciában a hatalom igenis irányítja a társadalmat, csak a társadalom is szabályozza, ellenőrzi és időről időre lecseréli a hatalmat.

Akár a volt gyarmatbirodalmak utóéletét nézzük, akár az egykori szovjet birodalomét, mindenütt azt tapasztaljuk, hogy társadalomirányítás híján demokrácia helyett esetleg a társadalom szétesése áll elő és a szertehullott részek polgárháborúja, amelyben (mint pl. Algériában, Kongóban, de sajnos a földrésznyi India–Pakisztán–Banglades együttesben is tapasztalható) a polgárháború megszűnése csak fegyverszünetnek bizonyul.

S közben feltűnik egy új rém is: a terrorizmus, amely – szeptember tizenegyedikén az egész világ megtanulta – egyenlő mértékben tud hatékony lenni emberek mozgatózásában és gépekében.

Az ezredvégre az újdemokráciákban (és néhány régiben is) beérett a tapasztalat: ha a társadalom nem akarja, hogy az állami diktatúrát a maffiáé váltsa fel, s hogy véget nem érő polgárháborúk alternatívája terrorista és antiterrorista elitalakulatok háborúja legyen egymás... és a polgárok ellen, akkor új társadalomszerveződési eljárások kialakítására van szükség.

Ehhez pedig újra pszichológiára is. Újra.

Egy másik pszichológia

A pszichológiát ott hagytuk el, amikor harminc-egynéhány évvel ezelőtt kiderült róla, hogy hiába tud sok mindent az ember és a gép együttműködéséről, nem alkalmas arra, hogy akár jó, akár ördögi szándékokat tudjon megvalósuláshoz segíteni, ha e szándékok olyasmivel függenek össze, ami az embert nem tárgyakkal, hanem más emberekkel hozza kapcsolatba. A harminc év alatt azonban nemcsak az történt a pszichológiával, hogy újabb ismereteket gyűjtött arról, *mi történik, amikor működünk*. Hanem közben kibontakozott egy másik pszichológia is, amely ma már sokat tud arról is, *mi történik, amikor értelmezzünk*.

Szűkebb szakterületem, a gazdaságpszichológia például éppen ilyen esetek kezelésére lett feltalálva. Ha úgy értelmezzük a piacon éppen bekövetkezett ármozgást, mint annak az előjelét, hogy az árak a közeljövőben növekedni fognak, akkor hajlamosak leszünk előre hozni vásárlásainkat (még mielőtt bekövetkezett volna, amitől félünk), ill. elhalasztani eladásainkat (kivárva, amikor már bekövetkezett, amit remélünk), márpedig ha a kereslet növekszik s a kínálat csökken, ez tényleg az árak növekedését fogja eredményezni – amit várok, az elő is áll, de nem magától, hanem éppen a várakozásom állítja elő.

Ugyanígy állt elő a bevezetőben felidézett bankcsőd is. Egyik-másik betétes ilyen-olyan jelekből arra következtetett, hogy a Postabank fizetőképtelenné válhat. Persze, hogy nem várja meg az ember a bajt, amelyet előrelátni vél, hanem legalább ő maga menekül előle. Voltak betétesek, akik nem mindjárt adtak hitelt az előjeleknek, ám látva, hogy *az emberek tömegével veszik ki a pénzüket*, ők is levonták a következtetést, mely szerint *nagy baj lehet a bankkal*, s ők is beálltak a sorba. Innentől azután már nagyobb bizonyossággal állapíthatták meg: az emberek *tényleg* tömegével veszik ki a pénzüket, amitől fogva a bankkal már *tényleg* nagy baj lett.

Helyes volt a jelekből levont következtetés? Téves volt? A természettudomány világában van értelme az ilyen kérdéseknek: ott a világ, meg a vele kapcsolatban alkotott következtetésem kívül esnek egymáson, így amit gondolok a dolgokról, az a dolgokat sem közelebb nem hozza a róluk való gondolathoz, sem távolabb nem helyezi ettől azokat. Ilyenkor ha gondolok valamit egy dologról, a dolog működése magától igazolja a vele kapcsolatos várakozásokat – s ugyancsak magától történik, amikor elveti azokat. Abba, ahogy a dolgok érintik a róluk való gondolatot, nem segít be sem ez a gondolat, sem a belőle fakadó cselekvés. Ezért lehet szó arról, hogy a dolgokkal kapcsolatos tapasztalatunkból tanulunk

Ha egy esős Medárd napon azt gondolom, hogy most majd negyven napig nyitva maradnak az ég csatornái, akkor lehet, hogy majd igazam lesz, és lehet, hogy tévedek. Ha elmarad a negyvennapos eső és rá kell ébrednem, hogy negyven napon át hiába cipeltem magammal az ernyőmet, akkor esetleg jól teszem, ha e tapasztalat nyomán majd a következő évben úgy döntök, hogy az évszázados népi bölcsesség helyett a prognózisomat ezután inkább az aznapi természettudományos időjárás jelentésre építem. Ha így döntök, azért teszem jól, mert az ember az ő értelmezéseivel kívül esik az időjárás világán: az eső nem azért maradt el, mert azt gondoltam róla, hogy megjön, és nem is azért, mert a gondolatom nyomán esernyőt vettem magamhoz.

Az ember és a gazdaság világának viszonya nem ilyen. Gazdasági világunkon nem esünk kívül: egymással felelő gazdasági magatartásunk alkotja ezt a világot, s így az, ahogyan a gazdasági folyamatokat értelmezzük, e folyamatoknak igazi hatótényezője. S a gazdaság mintájára szerveződik az egész társadalom működése. „Úgy kezdődött, hogy a másik visszaütött” – mondja ironikusan a magyar nyelvi fordulat, egészen pontosan jelölve meg azt, ami miatt a társadalmi folyamatokat sem megérteni, sem, pláne, megváltoztatni nem lehet egy természettudományos logika eszközeivel: a természetben az ok abszolút módon megelőzi az okozatot, a társadalmi folyamatokban pedig megannyiszor egy történés eredményeként áll elő az, ami azután a történelmi tudatban elégséges oka lesz annak a történésnek.

A határtudományok halmozottan hátrányos helyzetéről

1995-ben a *Magyar Tudomány*-ban közzétettem egy „Levelet az interdiszciplináris kutató-sokról”. Akkor Vámos Tibor, meg Ormos Mária hozzászólásaiból (6. 756-757. old.) kiderült, hogy ők sem gondolják másképp, minthogy aki több tudomány határvidékén kezd kutatásokat, az ezeknek is, meg saját tudományos pályafutásának is igen nagy akadályokat gördít az útjába.

Most az *Akadémia* hírmagazin őszi számából értesülök, hogy az MTA-n diszciplína-viták kezdődtek. Lipták András előterjesztése meggyőzően érvel amellel, hogy a régi diszciplínahatárok kezelhetetlenné váltak: egyrészt „a különböző diszciplínák átlépik egymás láthatatlan határait és kölcsönösen megtermékenyítik egymást, esetenként valóban új diszciplínákat hozva létre”; másrészt „a korábban homogénnek vélt diszciplínák (matematika, fizika, kémia, biológia, stb.) olyan mértékben differenciálódtak, hogy vizsgálati módszereikben, terminológiájukban esetenként távolabb kerültek egymástól, mint pl. a heterogénnek tartott diszciplínák szubdiszciplínái” (5. old.). „Óvakodni kell a megfontolatlan, radikális átrendezésektől” – ajánlja ugyanakkor Friedrich Péter (7. old.). Pataki Ferenc viszont elárul valamit, ami az interdiszciplináris kutatót arra kell, hogy kényszerítse, hogy csak óvatosan legyen hajlandó óvatosnak lenni: „A diszciplínák legitimitását, tekintélyét kemény érdekek befolyásolják a már meglévő tudományos kategóriarendszerekben: kap-e tanszéket, beilleszthető-e az akadémiai tudományági elnevezések közé, módot ad-e minősítésre stb.” (6. old.).

Hogy ezek a kemény érdekek, amelyekről Pataki itt megemlékezik, ugyanúgy működnek a tudomány fennkölt világában mint a mindennapi élet alantasabb régióiban, erre akkor

ébredtem rá, amikor néhány évvel ezelőtt a *Politikatudományi Szemle* felkért, hogy szóljak hozzá egy olyan vitához, amelyben egyebek között a *másságuk miatt diszkriminált kisebbségek* viszonyairól volt szó. A hozzászólás során kiderült, hogy ezeknek a viszonyoknak a formája milyen tökéletesen illik cigányoknak, zsidóknak, mozgáskorlátozottaknak, munkanélkülieknek, hajléktalanoknak, kényszerlakásbérlőknek, homoszexuálisoknak, örülteknek, vagy vallási szekták tagjainak viszonyai mellett arra a kisebbségi pozícióra is, amelybe az a tudós kerül, akire egy intézményes tudomány elitjének a keretében méri egy hatalmon lévő többség a maga hatalmának érdekében a kisebbségi sorssal járó joghátrányt.

A másságból eredő mindenféle kisebbségi sorsnak leglényegesebb alkotója tudvalévően a diszkrimináció által teremtett feltörhetetlen bűvös kör: minden olyan eszköztől megfosztani az embert, amely kisebbségi státusának bármilyen megváltoztatásához nélkülözhetetlen. Márpedig ha tudománnyal foglalkozó embertől, csak mert tudományágának fontos kérdéseiről másképp gondolkodik, e diszciplína túlsúlyos képviselői elveszik a lehetőséget, hogy a maga szakmájának egyetemi képezésében részt vehessen; ha az illető nem adhatja elő másképp gondolkodásának érveit olyan hallgatóság előtt, amely még nem helyezi megállapodott nézetek pajzsát egy elfogadható érvelés és önmaga közé, akkor az ő felfogása továbbra is kívül fog rekedni a mértékadó tudományos nézetek körén, mivel a mértéket továbbra sem olyanok fogják megadni, akik az ő logikája szerint tanulhattak volna gondolkodni.

Éppen mert a kisebbségi helyzettel járó diszkrimináció megfosztja a kisebbségi sorsát hordozót az eszközöktől, amelyek nélkülözhetetlenek a kisebbségi státus megváltoztatásához, ennek a bűvös körnek a feltörésére szoktak a *demokratikus szerveződések pozitív diszkriminációt* alkalmazni: ez nem szünteti meg a halmozottan hátrányos helyzetet, de *esélyt ad* erre azzal, hogy odaadja az addig megtagadott eszközt, amellyel hátrányos helyzetén változtathat, aki egyébként képes rá.

Hogy a demokratikus szerveződések közé odatartozik a Magyar Tudományos Akadémia is, efelől nem lehet kétség. Nem következik-e vajon ebből logikusan, hogy ő egy olyan szerveződés, amely kisebbség diszkriminációját nem tűrheti, s ha csak gyanú ébred is, hogy a Pataki Ferenc által szóba hozott „kemény érdekek” ilyesmit alakítottak ki, akkor pozitív diszkrimináció alkalmazásával nyújt (nem többet mint) eszközt, amellyel pl. egy interdiszciplináris kutatás esélyt szerezhet magának, hogy kiderülhessen róla, mit ér?

*

Hadd mutassam be a magam példáján, mi *helyett* kellene a Magyar Tudományos Akadémiának ezt az esélyt megadnia. Nem csak azért választom a bemutatáshoz ezt az illusztrációs anyagot, mert ennek tudok legjobban eligazodni a részletei között. Hanem elsősorban azért, mert kutatásom sorsában nincs semmi, ami ezt különösen tenné méltánytalanná. Tipikusan, sőt átlagosan méltánytalan sors ez, ugyanakkor illusztrációs anyagként előnyössé teszi, hogy az interdiszciplináris kutatások jellegzetes viszonyai markánsan nyilvánulnak meg rajta. Minthogy *halmozottan interdiszciplináris kutatásokról van szó*.

Mindenekelőtt az a tudomány, amelynek határvidékén végzem a kutatásomat, – a *pszichológia* – maga is *interdiszciplináris diszciplína*.

Piaget a 18. Nemzetközi Pszichológiai Kongresszuson (1966-ban Moszkvában) tartott igazi szenzációt keltő előadásában¹²² olyan érveket mutatott be, melyek szerint a pszichológia a természettudományok, a történeti tudományok, a filozófiai tudományok és a matematikai

---

¹²² A pszichológia, a tudományok közti kapcsolatok és a tudományok rendszere. In: Lénárd Ferenc (szerk.): A pszichológia új útjai: A 18. Nemzetközi Pszichológiai Kongresszus (Moszkva, 1966). Gondolat. Budapest, 1967. 36-57. old.

tudományok metszésében helyezkedik el. Később részben Piaget érvelésére építettem a magamét, amellyel bizonyítani törekedtem, hogy válsághoz vezet ez a tudományt, ha interdiszciplináris összefüggéseinek kimunkálása helyett természettudományként próbálják művelni¹²³.

Másodszor én ennek a határtudománynak azt az ágát művelem, amelyről a neve – *szociálpszichológia* – is elárulja, hogy a pszichológiának a szociológiával való határán képződött.

Harmadszor kutatásaim nagyobbik része valamilyen módon a *gazdaságpszichológiával* van összefüggésben, amelyről a neve már nem árulja el, hogy a gazdaságtannak nem általában a pszichológiával, hanem az imént szituált szociálpszichológiával interdiszciplináris.

Vagyis, ha úgy tetszik „interdiszciplináris a harmadik hatványon”.

Életem jelenlegi szakasza úgy alakult, hogy el kellett készítenem annak a 10 monográfiának, ill. tanulmánygyűjteménynek (köztük egy kétkötetesnek), 114 tudományos tanulmánynak és (kiválogatott) 158 ismeretterjesztő írásnak, ill. vitacikknek az annotált bibliográfiáját, amelyet aszerint kellett csoportosítanom, hogy ezeket a pszichológia, a közgazdaságtan, a filozófia, a politikatudomány, a József Attila-kutatás, az agykutatás vagy a metatudomány területén követtem-e el. Kezdetben (mit tagadjam?) utáltam ezt az adminisztrációs feladatot, de amint előrehaladtam benne, egyszer csak mókás dologra hökkentem rá: amikor diszciplinálatlan kutatásaimat diszciplináltan adminisztrálok az intézmény elvárásai szerint, akkor olyasmit rendezek el húsz különböző skatulyába, ami kutatás közben az én számomra mindenkor egy és ugyanaz a téma maradt.

Másutt más alkalommal (Quo Vadis, 9-13) elmondtam, hogy erre úgy támadt lehetőség, hogy megpróbáltam Kurt Lewin módszertani iránymutatását követni. A pszichológiának ez a klasszikusa 1931-ben felvázolt egy programot, mely szerint a fizika példáját követve a pszichológiának is fel kell cserélnie az Arisztotelész gondolkodásmódját a *Galilei* logikájával: az első arra figyel, hogy az általa vizsgált tárgyat a maga *tulajdonságai milyen típusba sorolják* – az utóbbit viszont a típus mellett a tárgy **előfordulása** is érdekli s tulajdonság mellett a *viszony* is, amelybe az előfordulás téri-idői mezője hozza őt más tárgyakkal.

Lewin több mint fél évszázada bekövetkezett halála óta nem sok változott azokra a körülményekre nézve, amelyekről így ír: „Az a mód, ahogyan [az arisztotelészi] felfogást a pszichológia körüli vitákban szakadatlanul és újra meg újra kifejtik, még részleteiben is hasonlít azokra az érvekre, amelyekkel az [arisztotelészi felváltó] Galilei-féle fizikának kellett megküzdenie. Hogyan is juthat eszébe valakinek, mondták akkoriban, hogy egyetlen mozgási törvénybe akarjon belefoglalni olyan minőségileg különböző jelenségeket, mint a csillagok mozgása, a levelek szállongása a szélben, a madarak röpte és a kövek gurulása a lejtőn.” (Az arisztotelészi és a galileánus gondolkodásmód összecsapása a mai pszichológiában. In: A mezőelmélet a társadalomtudományokban. Válogatott elméleti tanulmányok. Bp.: Gondolat, 1972. 60. old.).

Vajon használható-e az embertudományok s ezen belül a pszichológia számára az a módszer, amelyet a Lewin-féle módszertani iránymutatás jegyében ajánlok? Nem csak az világos, hogy ennek megítélésére nem jómagam vagyok a hivatott, hanem az is, hogy akinek dolga a megítélés, az nem alkalmazhatja közben a módszert, amely a megítélés tárgya. Viszont akkor az, ami egy lewini értelemben használható módszer számára egyetlen téma lehetne, egyelőre

---

¹²³ Érvelésemet másfelől Vigotszkijera építettem egy olyan ponton, amely a fő motívuma volt annak, hogy 1996-ban a Genfi Egyetem együttes nemzetközi konferencián emlékezett meg a maga klasszikussá lett egykori professzorának, Piagetnek és a pszichológia orosz klasszikusának, Vigotszkijnak a centenáriumáról.

megmarad a maga botrányos sokféleségében, s akkor annak megítéléséhez, hogy én mire jutottam e tárgy (tárgyak?) tanulmányozásában, olyan emberre van szükség, aki egyszerre értője pszichológiának, közgazdaságtannak, filozófiának, politikatudománynak, József Attila-kutatásnak, agykutatásnak, meta-tudománynak. A megítéléshez ugyanis az illetőnek meg kellene állapítania:

- kellő tudományos értéket képvisel-e hozzájárulásom egy **kétfókuszú (a természettudomány és a történettudomány szemléletét egyesíteni tudó) pszichológia** létesítéséhez (Split psychology);

- e kétfókuszú szemlélet alkalmazása a specifikusan emberi alapszükséglet hipotézisében, amely egyszerre magyarázza azt is, ami az ember szükségletstruktúrájában azonos az állatokéval, és azt is, ami megkülönbözteti őt azoktól;

- elméletem egy olyan **szociális kategorizációról**, amelyben egyszerre történik a szociális identitás kimunkálása és egy olyan pszichoszomatikus teljesítmény genezise, amely a kialakuló identitás jelölőjeként szolgál (Társadalmi azonosság, Identitás-esszé [29-82]); észvételtem egy olyan longitudinális kutatásban, amely ezt az elméletet a **gyermek beszéd-teljesítményének kifejlődésére** alkalmazza (Débuts de la catégorisation, Kategorizáció és identitásképzés);

- elméletem a szociális identitás feldolgozásának **paradox szerkezetéről** (Les paradoxes¹²⁴, Cognitive Dissonance or Paradoxe?¹²⁵, A szociális identitás paradoxonai);

- a szociális identitás idői változatának, a **történelmi identitásnak a feldolgozásáról szóló elmélet**;

- a szociális és a történelmi identitás feldolgozásáról szóló elméletnek az alkalmazása a **József Attila-kutatásban** s az alkalmazás révén tett három felfedezés:

az a közvetlen hatásában súlytalan három epizód, hogy JA belép a kommunista pártba (1929), onnan kizárják (1934), majd megpróbálják oda visszacsalogatni (1936), miképpen válik végzetes hatásúvá mint **kihívás az identításalakításához**;

- az az alkotástörténeti furcsaság, hogy versben egyszer megírt képek, teljes versek, sőt versformák (a szonett) egy idő után módosultan visszatérnek, miképpen nyer magyarázatot, ha a maguk szukcesszivitásában vett **teljesítményeket mint identitásjelölőket** tekintjük;

- miképpen nyilvánul meg az identításalakítás során előálló negatív, majd pozitív **paradox identításszerkezet szellemi alkotásban, életvezetésben és betegségben**;

- a szociális identitás feldolgozásáról szóló elmélet alkalmazása a gazdaságpszichológiában egy olyan koncepcióban, amely a gazdasági folyamatokban és tranzakciókban a pénzzel egyenlő súlyúvá váló közvetítőként kezeli a társadalmi státus viszonyrendszerében adott, de pszichikusan feldolgozott identitást;

- az **exkluzivitási mérték** technikájának kidolgozása az identitás-érték mérhetővé s a pénzben kifejezett értékekkel kölcsönösen átszámíthatóvá tételére;

- a modernizáción belül a második modernizáció megkülönböztetése mint olyan XX. századi időszaké, amelyben az előző két pontban említett közvetítő hatás fellép, s az emberben kiképeződő pszichikus potenciál általában gazdasági hatótényezővé válik;

---

¹²⁴ R. Pages: Les paradoxes classificatoires de Garai: espaces de repérage et d'affectation. Recherches de Psychologie Sociale. 1981. 143-151. old.

¹²⁵ G. Jahoda: Some remarks on L. Garai's paper. New Ideas in Psychology., 1988/2. 211-212. old.

- a pszichikus potenciál kiképezési költségeinek a gazdasági hatás nyomán képződő profittal egybevetett kezelése, pontosabban ennek az emberi tőkéről szóló ismert elméletnek összefüggésbe hozása a második modernizációnak azzal a tendenciájával, hogy **növekvő mértékben fogyaszt anyagi erőforrást emberi erőforrás termelésének**;
- a XX. századi totális államoknak mint emberi tőkét termelő és hasznosító szerveződéseknek a vizsgálata;
- ennek keretében a „létezett szocializmus” társadalmán belül olyan mélystruktúrának a feltárása, amelynek működéséről azt a sejtést fogalmazta meg, hogy az az emberi tőkével való gazdálkodás, általánosabban pedig egy információgazdálkodás funkcióit látta el;
- annak a *diszponáló, ill. indiszponáló hatásnak* megállapítása, amelyet az emberi tőkére is kiterjedő tulajdonviszonyok a pszichikus teljesítményre gyakorolnak;
- ez utóbbi hatásnak és a mögötte lévő *interindividuális* struktúrának egybevetése az agy teljesítményt facilitáló, ill. gátló hatásával, ill. modulokból funkcionálisan építkező *intraindividuális* struktúrájával.

*

Megbotránkoztató lehet, ha bárki olyan igénnyel lép fel, hogy ő *polihisztorként* ennyiféle témát képes vizsgálni – erre tudományos igényességgel ma nemigen tudhat vállalkozni valaki. Sietek megismételni, minden félreértés elkerülése végett, amit fentebb már írtam: természetesen jómagam sem vagyok ilyesmire képes. Nekem az az interdiszciplináris módszer adott módot a sokféle téma kezelésére, amely egyetlen rendezőelvre fűzi fel valamennyit. Ha ez a rendezőelv érvényesnek bizonyul, akkor a továbbiakban semmivel sem lesz inkább *horribile dictu*, hogy valaki a gazdaságpszichológia jelenségvilágán is, József Attila költészetének alkotástörténetén is és az agy modulokból funkcionálisan építkező (Szentágothai-féle) szuperstruktúráján meg ennek teljesítményt facilitáló, ill. gátló hatásán is megvizsgálja, hogyan nyilvánul meg benne ugyanaz a szociális identitást feldolgozó szociális kategorizáció, mint ha fizikus létére – Lewin fentebb idézett szavaival szólva – „egyetlen mozgási törvénybe akar belefoglalni olyan minőségileg különböző jelenségeket, mint a csillagok mozgása, a levelek szállongása a szélben, a madarak röpte és a kövek gurulása a lejtőn”.

Másfelől, biztos, hogy a fenti lista más interdiszciplináris kutatásától csak terjedelmében különbözik, s abban is csak azért, mert – amint fentebb bevallottam – itt halmozottan interdiszciplináris kutatásokról van szó. Ám ezeknek paradoxonja minden interdiszciplináris kutatásnak a lényegéhez tartozik: mindegyiknek olyan gazdagságát kell kezelnie a diszciplinahatárok különböző oldalán adódó témáknak, amelyet egyetlen ember nem lehet képes tudományos igényességgel átfogni; mindegyik olyan interdiszciplináris módszert talál, amely azáltal teszi mindezt kezelhetővé, hogy egyetlen rendezőelvre fűzi fel valamennyit; s e tudományos teljesítmény méltányos és érdemi megítéléshez a megítélőnek is szüksége lenne erre a rendezőelvre, amely nélkül ő is elveszne az anyag gazdagságában, anélkül, hogy el tudná dönteni, használható-e a kérdéses rendezőelv, amelyet, íme, használnia kellene.

Kérdés, hogyan dőljön el a módszertani rendezőelv használhatósága, ha eldöntéséhez már szükség volna erre a rendezőelvre. Elképzelhető-e ma olyan ember, aki, ha nem is a tudományművelésnek lenne a polihisztora, de legalább a tudományművelés megítélésének?

Hogyne, én ismertem ilyen embert. Hivatalfőnököm volt abban a különleges hivatalban, amelyben a Magyar Tudományos Akadémia állományába tartozó hivatalnokoknak szolgálati idejük alatt a „tudományos kutatás” nevű munkakört kellett ellátniuk, miközben szakmai előmenetelünk útjait éppúgy az előljárónk értékelő szava nyitotta-zárta előttünk, mint az állami hierarchia bármely más intézményében. Úgy kell, mondom lennie, hogy hivatalfőnököm a fenti listával kapcsolatos ítéletét polihisztorként alkotta meg: a dolgát (miképp az

enyémet) megkönnyítő interdiszciplináris módszert nem alkalmazhatta, amikor magának e módszernek kellett a hatékonyságát megítélni. Csakis így születhetett meg a hivatal fejének fejében az ítélet, amely azután akadémiai testületek és annakidején-volt pártszervek, továbbá ezeket képviselő személyek előtt ismételten elhangzott, s imponáló következetességgel úgy szólt, hogy „a Garai egy, a hatvanas években mutatott ígéretes indulás után abbahagyta az érdemleges kutató tevékenységet, helyette programokat és velük kapcsolatos követeléseket terjesztgetett elő, majd e programoktól függetlenül ötletszerűen hol ezzel, hol azzal foglalkozott, legfeljebb ahhoz illesztve az éppen aktuális ötletét, hogy külföldön hol milyen témából szerveznek épp konferenciát”.

Ha most becslést kellene tenni, mekkora ebben a történetben a súlya azoknak a „kemény érdekeknek”, amelyekre nézve fentebb idéztem Pataki akadémikus szavait, esetleg lennének gyanakvóbb emberek, akik túlzott jelentőséget tulajdonítanak olyan ténynek, hogy a szóba került hivatalfőnökkel úgy alakult, hogy kettőnk tudományos érdeklődésének tárgya egymáshoz maximálisan közel állt, felfogásunk róla pedig egymástól maximálisan távol. De jelen írás nem a gyanakvó emberekről szól, hanem az interdiszciplináris kutatások halmozottan hátrányos helyzetéről, s arról, hogy e kutatásoknak miért lenne szükségük pozitív diszkriminációra.

Állapítsuk meg: nem azért, mert ilyen históriák adhatnak okot a gyanakvóknak arra, hogy gyanakodjanak. Efféle ugyanis a diszciplína legszigorúbb határain belül is előfordulhat, s akivel megesik, annak a magam – húsz évig tartó – tapasztalatszerzésének sommázatát ebben az ajánlásban tudnám összefoglalni: kövesse a Magyar Tudományos Akadémia főtítkárának mintáját. Nem a jelenlegi főtítkárról beszélek, hanem arról, akinél ezt olvastuk hajdanán:

Ha egy úri lócsiszárral
találkoztam, s bevart sárral,
nem pöröltem,
félreálltam, letöröltem.

Ám akit rossz hajlama az interdiszciplináris kutatásban telepített meg, az Arany János sztoikus mintáját csak odáig tudja követni, amíg csak arról a halmozottan hátrányos helyzetről van szó, amelyben a maga kutatói sorsát próbálja egymaga az elviselhetőnek a közelébe manőverezni. De mit tegyen az ember, amikor már nem a maga méltatlan személyéről van szó, hanem arról a jobb sorsra méltó dologról, amellyel foglalkozik.

A magam számára akkor érkezett el a szembesülés pillanata, amikor a József Attila Tudományegyetem tízegynéhány hónappal ezelőtt gazdaságpszichológiai tanszéket hozott létre. Minthogy az általam vezetett tanszék profilját éppen az az interdiszciplináris jelleg minősíti, amelyről beszélünk, itt az interdiszciplinaritás halmozott hátrányai már nem kutatói terveket érintenek, hanem a felsőoktatás intézményrendszerének modernizációs tervét: tanszékem létesítését a mondott halmozottan hátrányos helyzet – részleges – ismeretében egy olyan tanszékcsoporthoz vállalta fel, amely egy sajátos tartalmú doktori program megindításával önálló Közgazdasági Karrá készül lenni a JATE-n, amelynek tervei között ez utóbbi létesítés úgy szerepel, mint fontos mozzanat az *univerzitássá* – egyetemi szövetséggé – alakulás folyamatában.

Ezek után álljon itt groteszk példaként egy azon hátrányok közül, amelyek ellenében kell tanszékemnek boldogulnia:

A gazdaságpszichológiai néven bejegyzett tanszék részt vesz majd a Közgazdasági Tanszékcsoporthoz mondott doktori programjában. A Tanszékcsoporthoz közgazdászai nem emeltek kifogást az ellen, hogy ennek a programnak pszichológus létemre én legyek a vezetője. Ezzel szemben pszichológusok által emelt kifogás miatt az én tanszékem majd nem adhat olyan diplomát, amelyben *gazdaságpszichológusi* szakképzettségről esik szó; a tanszék

által kiképezett doktorok szakmai megjelölése, ha addig nem sikerül ezen az agyrémen valamilyen eszközzel változtatni, *pszichoközgazdász* szabad, hogy legyen.

*

Mit lehet tehát tenni? Hogy valamit kell, emellett szól az iménti groteszk példának egy általánosabb vonatkozása: az *univerzitás* egész eszméje az interdiszciplinaritásra épül, és ettől a tényről talán nem független, ha az egyetemi szövetséggé alakulással szemben Szegeden kívül szinte mindenütt akkora az ellenállás.

Mármost abból a levelezésből, amelyet a bevezetőben említett vita alkalmából folytattam, bizonyossággal tudom, amit korábban is gyanítottam. Kitűnt, hogy valamennyi ágában a tudománynak megteremnek az igazi nagy tudósok, akik egy bizonyos életkorban már megengedhetik maguknak, hogy mondják is, amit pályájuknak egy bizonyos pontján elkezdtek gondolni: hogy igazán új tudományos gondolatok akkor állnak elő, amikor a fizikus elkezd vegyészként is gondolkodni, a vegyész meg egyszermind fizikusként vagy biológusként, ez utóbbi fiziológusként, utóbbiak közül például az agykutató például pszichológusként is, ez utóbbi szociológusként vagy kultúrakutatóként, a közgazdász pedig ugyancsak. Egy-egy tudomány nagy öregje körül pedig, aki egyre gyakrabban mondja is ki ezt a felismerését, megteremnek azok a kutatók, akiket már eleve az interdiszciplináris problémák csábítanak kutatásra.

Ezek aztán mind beleütköznek az interdiszciplinaritásnak *ugyanazokba a problémáiba*, amelyekről ez az írás szól.

Ezzel kapcsolatosan álljon itt egy emlék, amely van annyira tanulságos, hogy kár lenne érte, ha feledésbe merülne:

1978-ban felkereste a Pszichológiai Intézetet Szentágothai János. Nem a Magyar Tudományos Akadémia elnökeként jött, hanem kutatóként, akit meghívtak a 16. Filozófiai Világkongresszusra, hogy John Ecclessel együtt vezesse a düsseldorfi kongresszus nyolc nagy szekciója közül azt, amelyik a tudatnak az aggyal és a külvilággal való összefüggését tárgyalta. Düsseldorfi előadását szerette volna a Pszichológiai Intézet kutatói előtt előre letesztelni Szentágothai: ő anatómusként foglalkozott az aggyal, mondta, de az évtizedek során kialakított a szerkezetére vonatkozóan egy olyan hipotézist, amely az agynak már a működését is érinti, minthogy pedig ez utóbbinak jelentős és igen jellegzetes része pszichológiai vonatkozású működés, ezért kéri ez utóbbi vonatkozás szakembereit, hogy hallgassák s a maguk tudományos szemszögéből bírálják meg kongresszusi szövegének a tervezetét.

Szentágothai János előadását ezután fagyos csend fogadta, melyet, amikor már elviselhetetlenné lett volna, az Intézet megfellebezhetetlen tekintélyű hangadója tört meg. Különböző szempontok léteznek ugyanannak a tárgynak a vizsgálatában – igazított el a kollegina, – s Szentágothai professzor úr előadásának szempontja bizonyosan nem a pszichológiáé. Éppolyan bizonyos, persze, hogy már nem is az anatómiáé – tette még hozzá azt, amit a vendég távozása után már latinul foglalt össze a készséggel bólogató kollégák gyűrűjében: „Sic transit gloria mundi”.

Jómagam akkor Szentágothai intézeti expozéjához tartottam egy hozzászólást, amely erős disszonanciában volt intézetem reagálásával. E disszonanciával akkor már nem először váltottam ki diszciplinált kollégáim rosszalló összenézését. Amikor azalatt a 28 év alatt, amelyet, mindenféle tisztos beosztások hordozójaként a Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézetében töltöttem, felismertem, hogy az igazi státus, amelyet hivatalfőnöki szó és hivatalnoki rábólintás együtt osztott rám, *a falu bolondjának* a kultúrtörténetből jól ismert szerepe, akkor ahhoz, hogy az Akadémia egykor volt főtitkárának fent idézett példáját követni tudjam, sok erőt adott az emlék, hogy az Akadémia elnökére vendégszerepként ugyanaz lett osztva. És *ugyanazért*.

*Különben Szentágothai János interdiszciplináris előadása a 16. Filozófiai Világkongresszus igazi tudományos szenzációja lett.*¹²⁶

Tehát, mondom, ugyanazokba a problémákba ütköznek, akár időlegesen, akár tartósan s bárhonnan érkezett is az interdiszciplinaritáshoz a tudós. Mert hiába más a *tartalom, amit egy biokémikus kutat, megint más, amit a közjavak gazdaságtanával foglalkozó szociológus vizsgál, és ismét csak más, amire jómagam fordítottam életem utóbbi negyven évét – a bajt a forma idézi a fejünkre s ez valamennyiünkénél ugyanaz: hogy nem rekeszekbe szorítva gondolkodunk.*

S hogy ezért, a tudomány szerveződéseiből kiszorulunk. Már akinél még nem késő a kiszorítás. A Magyar Tudományos Akadémia elnökénél a kiszorítás a fenti történet pillanatában már nyilván elkésett. Jómagam a hetvenes években, mielőtt néhány évre egy franciaországi egyetemre szerződtem volna vendégprofesszornak, tudományos osztályvezetője voltam a Pszichológiai Intézetnek, tagja az MTA Pszichológiai Bizottságának, a Tudományos Minősítő Bizottság pszichológiai szakbizottságának, a Magyar Pszichológiai Társaság Vezetőségének s vagy egy féltucat minisztériumi és egyéb intézményhez tartozó bizottságnak – ezekről a helyekről még vezetett út a tudomány margójára. S vajon mit várhat az, akinek interdiszciplináris érdeklődése előbb szúr szemet, mint ahogyan pályájának intézményrendszerében „vitte volna valamire”?

Ezért ajánlom megfontolásra a következő javaslatot:

Maradjon változatlanul a Magyar Tudományos Akadémiának valamennyi meglévő osztálya, hogy óvakodjunk – amint ezt a diszciplína-vitákban Friedrich Péter ajánlja – a megfontolatlan, radikális átrendezésektől. De adja meg az MTA a demokratikus szerveződések módján pozitív diszkriminációval az esélyt interdiszciplináris kisebbségeinek, hogy túlélhessék az ellenükre munkáló kemény érdekeket, amelyekről Pataki Ferenc szól.

Ezért létesüljön a meglévő tudományos osztályok mellett egy Interdiszciplináris Osztály. Biztosítsák a működését a többi osztállyal egyenlő jogok, arányos költségvetési feltételek, akadémiai tagságra jelölési és minősítési lehetőségek. A pozitív diszkriminációnak pedig talán nem túlzó igénye, hogy addig, amíg az új osztály normális működése beindul, az arányosnál valamivel előnyösebben kerüljenek megállapításra ezek a kvóták.

Hogy kettő vagy öt év legyen-e a méltányos kegyelmi idő, hogy 20 vagy 50 százalék legyen-e a beindulást segítő többlet – ezt döntsék el az érdekeltek (és az ellenérdekeltek) vitái, melyeknek kitűnő keretet adhatna az éppen most és diszciplináris függetlenül szerveződő Akadémiai Klub. E vitákban tisztázódhatna minden további kérdés: például hogy milyen jogi keretek biztosíthatnának az osztálynak annyi sajátzerűséget, hogy aki úgy dönt, hogy ide átigazol, az dönthessen afelől is, meg akarja-e tartani a tagságát a maga eredeti osztályában is, természetesen olyan korrekciókkal, amelyek kizárnák számára minden akadémiai grémiumon, hogy kettős szavazati jog előnyét elvezze.

Így az Akadémia, méltóságához méltóan lassú tempóban bár, de alkalmazkodhatna ahhoz a tendenciához, amelyről Lipták András beszélt a diszciplína-viták megindításakor: hogy a meglévő diszciplína-határok immáron kezelhetlenné váltak.

Gondolom, hogy ez a szempont nem lehet egészen mellékes, amikor arról formálódik döntés, hogy változzék-e bármi is – elvégre nem akármilyen Akadémiáról van szó. Hanem Tudományosról.

---

¹²⁶ Erről szóló részletes és kommentált beszámolómat Quo vadis [397-409]; s közvetlenül utána [410-426. old] olvasható az a tanulmány, amely abból a botrányos hozzászólásból készült.

Mialatt ez a cikk a *Magyar Tudomány*-nál nyomdában volt, a történelem folytatódott¹²⁷: a Gazdaságpszichológiai Tanszék elkészített és a Közgazdaságtani Tanszékcsoporthoz elfogadott egy tervezetet, amellyel a JATE a gazdaságpszichológiai szak alapításának és megindításának akkreditálásáért folyamodhatna, s a Pszichológiai Tanszék a tervezettel való egyetértését olyan feltételekhez kötötte, amelyek teljesítése közelebb vinne ugyan az akkreditáció esélyéhez *valamit*, de ez a valami akkor már távol lenne attól az *interdiszciplináris tudománytól, ami a gazdaságpszichológia*.

Azt a levelet, amelyet a történetnek erről a folytatásáról írtam, minthogy az interdiszciplinaritás halmozottan hátrányos helyzetéről közvetlenül a JATE vonatkozásában szól, fenti cikkhez mellékelem:

Pléh Csaba tudományos tanácsadó
József Attila Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kara
Szeged

Budapest, 1999. február 16.

Kedves Csaba!

Ez a levél *közös egyetemünkről* szól, nem pedig *közös tudományunkról*, s a legkevésbé kettőnkéről ebben a közös tudományban. Ezt azért kell előrebocsátanom, mert bevezetőben mégis kell valamit erről is írnom, hogy megindokoljam az ajánlatot, amelyet teszek annak *megakadályozására, hogy közös egyetemünkre bevonuljon közös tudományunk nagyon szerencsétlenül alakult szelleme* azzal, hogy tanszékeink – az, amelyet én vezetek, és az, amelyet majd Te fogsz – lekövessék kettőnknek e szellemiséghez idomult magántudósi viszonyát.

Ez a viszony pedig nem volt eleve rossz. Te ugyan ismeretségünk negyedszázada alatt valamennyi általad betöltött pozíció hatalmával vállaltad a rád eső részt abban a jópofa társasjátékban, amelynek menete az, hogy a magyarországi *katedrapszichológia* a lehetőségei szerint kirekeszti egyetemről, könyv- és folyóirat-kiadásból, a kutatásnak járó pénz és a kutatóknak járó társadalmi rang allokációjából azt az *alternatív pszichológiát*, amelyet én képviselek – én meg a magam lehetőségei szerint ellenállok annak, hogy ki lehessen rekeszteni.

Hadd illusztráljam egy példán, hogy hogyan játszódik ez a társasjáték:

Elkövettem egy gazdaságpszichológiai szakkönyvet, amelyet közgazdász-hallgatóim a JATÉ-n tankönyvként is használhattak volna, s az Ozirisz kiadó igazgatója rábeszélte, hogy dolgozzam is át – a kiadónál megjelentetendő – egyetemi tankönyvvé a kéziratot. Te akkor a kiadónál viselt hatalmadnál fogva megakadályoztad, hogy ilyesmi ott megjelenhessen: ugye, az egyetemi tankönyv tudvalévően olyan kiadvány, amelyet más szakmunkáktól az különböztet meg, hogy – súlyos érdekeknél fogva – többnyire el is olvassák, s minthogy ez olyan életkorban történik, amikor az ember még nem helyezi későbbi szakmájának korábról ittmaradt babonáit egy elfogadható érvelés és önmaga közé, hát hatni is tud. Te ezt a veszélyt akkor a katedrapszichológia feje felől sikerrel hátrítottad el – én meg a tényleg tankönyvvé átdolgozott kéziratot egy évvel később jelentettem meg egy másik kiadónál. Igaz, közben 150 JATE-hallgató egy évre tankönyv nélkül maradt, s az is igaz, hogy az ország más egyetemem

---

¹²⁷ Folytatódásának egyik fejleményeként a *Magyar Tudomány*. XLIV:12. számában (1508-1511) megjelent egy hozzászólás a cikkhez (Huff Endre Béla: A multidiszciplináris tudományról és finanszírozásról. Hozzászólás Garai László cikkéhez).

csak újabb egy év elteltével sikerült hozzájutniok e tankönyv általánosabb használatra átdolgozott változatához...

Ilyesféle társasjátékokat a mienkénél sokkal jobb szelleműre sikerült tudományokban is játszani, s eközben csak arra kell vigyázni, amire a korabeli viccben a rabbi hívta fel Kohn figyelmét: az még nem okoz botrányt, ha az ember, mint akárki más, belepisil a stranduszoda medencéjébe – de ne a trambulínról tegye.

Te hosszú ideig nem a trambulínról tetted, s így részemről nem volt harag. Sőt: kifejezett elismeréssel nyugtáztam azokat a ritka, de mégis előfordult eseteket, amikor szüneteltetted részvételedet a performanszban. Így például tisztességes volt részedről és tudóshoz majdnem méltó, hogy megszervezted az egyetemi tudományos vitát akörül a *Magyar Tudomány*-ban megjelent cikkem körül, amelynek pedig egyik fejezete a te Pszichológiatörténet-edet marasztalta el elég súlyos érvekkel. Azért kell – igazán nagy sajnálatomra – azt a megszorítást alkalmaznom, hogy majdnem volt tudóshoz méltó, ami akkor a Te jóvoltodból történt, mert akkor lett volna egészen az, ha a vitában az én érveimre válaszolsz, de Te be is jelentetted, hogy ehelyett egy modellérveléssel fogsz vitatkozni. Ez azért volt baj, mert az én érvelésem nem egy ilyennek az örök trivialisait alkalmazta, hanem az utóbbi harmincegynehány év tudományos történéseiből merítette az érveit, hiszen pont az volt a kiindulása, hogy a 60-as évek közepén a pszichológiának még jó oka volt magát természettudománynak hinni s akkor jómagam is osztoztam a többi pszichológusnak ebben a hiedelmében.

Hogy mi mindenért sajnálatos a magyarországi katedrapszichológia ragaszkodása egy érvényét veszített identitáshoz, ez a kérdés igazán nem tárgya e levélnek.¹²⁸ Utóbbinak összefüggésében annyi érdekes, hogy ennek az önazonosításnak az elhagyásán kívül a másik, amit a katedrapszichológia felró közös tudományunk énáltalam művelt alternatívájának, az éppen az, hogy *a fiziológiai pszichológia triviális vonatkoztatási kerete mellé felveszem egy gazdaságpszichológiáét is, miközben kétkötetnyi tanulmányban mutatom be az okokat, amelyek engem annak felismerésére készítettek, hogy a gazdaságpszichológia egyoldalúan természettudományos pszichológiaként egyáltalán nem művelhető.*

Talán ezért van, hogy az Osiris kiadónak a fenti affér óta eltelt három év alatt sem sikerült olyan gazdaságpszichológia-tankönyvet íratnia, amely a katedrapszichológia szemléletén belül maradna, jóllehet ilyen kiadvány ígérete egy ideig szerepelt a kiadó közeljövőre ígért könyveinek a listáján.

Ebbe a levélbe, amely nem kettőnk közös tudományáról szól, hanem közös egyetemünkről, ezt a tudománytörténeti esetlegességet annak bemutatására kellett belefogalmazni, miért alakult úgy, hogy amikor a JATE felkérésére öt évvel ezelőtt elvállaltam, hogy

a meginduló közgazdászok képzés keretébe, ennek alapozó tárgyai közé beillesszem a gazdaságpszichológiát;

közreműködjem egy tervezett Közgazdasági Kar számára gazdaságpszichológiai tanszék létesítésében és ellássam annak vezetését;

részt vegyek annak az általam vezetett doktori programnak a kidolgozásában, amely ezekben a hetekben nyerte el az akkreditációt és ősszel indul, ennek kidolgozzam egy

---

¹²⁸ Mindenesetre a kérdésnek a magyarországi katedrapszichológián túlmenő fontosságát jelzi, hogy ennek bemutatása végett hívtak meg a III. Nemzetközi Tevékenység-elméleti Kongresszus (Moszkva, 1995) egyik főreferátumának megtartására, s hogy az előadás – Köcski Margittal társszerzőségben készített – szövegét három folyóirat is leközölte: az amerikai *Journal of Russian and East-European Psychology*, az olasz *Studi di Psicologia dell'Educazione*, valamint a kongresszusi vita tapasztalataival bővített változatban az orosz *Voproszy filozofii*

gazdaságpszichológiai alprogramját, amellyel megvalósíthatóvá válik, hogy ennek a határtudománynak Magyarországon is legyenek szakemberei

– eközben nem kerestem a lehetőségét annak, hogy a fejlesztés egyes lépéseit a magyarországi katedrapszichológia elvárásaihoz illesszem. Ugyanezért nincsenek ilyen terveim a jövőre nézve sem, így ez a törekvés nem szerepelt a szempontjaim között akkor sem, amikor egy gazdaságpszichológiai szakirányú továbbképzés akkreditációjának elnyerésére készítettem anyagot.

Amikor ezt a Közgazdasági Tanszékcsoport vezetője, Farkas Beáta átküldte a Pszichológiai Tanszékre véleményezésre, akkor, persze, normális tanszékközi viszonyokat feltételezve igen helyesen járt el, mert ilyenekbe akkor is haszonnal illeszthető egymás szövegeinek kölcsönös kritikája, ha a szemléletbeli különbség megszorítja is a lehetőségét a kritika hasznosításának. Ugyanez a szempont s a normális tanszékközi viszonyoknak ugyanez a feltételezése vezetett engem is akkor, amikor felkértelek Téged, illetve Vajda Zsuzsát, hogy – természetesen tetszésre bízott módon összeállítandó – szociolingvisztikai, ill. szocializációs anyaggal vegyetek részt a tervezetben. Mármost ami az első felkérésre válaszul szakvélemény helyett elkészült éppúgy azt mutatja, mint a második felkérésre a válasz elmaradása a te részedről és sűrű változtatása Zsuzsa részéről, hogy a normális tanszékközi viszonyokat a mi esetünkben nem elég feltételezni, hanem kialakításukon még munkálkodni kell.

Ezért ajánlom egy olyan tanszékközi megbeszélés összehívását, amelynek kizárólagos célja annak megvizsgálása lenne, miképpen lehet a két tanszék viszonyát normálissá alakítani, vagyis olyanná, amely kettőnk magántudósi viszonyától független, és amely a JATE működését inkább segíti, mint akadályozza. Miközben illőnek tartom, hogy kettőnk konfliktusának kezelését mindenekelőtt a mindkettőnk befogadó egyetem szempontjából tekintsük, hadd fogalmazzam meg a két tanszék szempontjából is azt a szerény véleményt, mely szerint most, hogy a te tanszéked is akkreditációért folyamodik, meg az enyém is, **kölcsönösen** nem szerencsés órájuk és az általuk készített akkreditációs anyagokra kivetíteni egymással szembeni magánagressziókat (de még a mögötte munkáló koncepcióbeli eltérést sem); ezzel szemben **kölcsönösen** előnyös lenne, ha az akkreditációs folyamatban mindkét tanszék a maga terveinek háttéréként tudná bemutatni a másikat.

Elfogadom szociálpszichológusok intelmét, hogy az ilyen megbeszéléseket a legjobb *haladéktalanul* megejteni, mert a mienkéhez hasonló viszonyok magukra hagyva az idő múlásával rohamos tempóban romlanak tovább.

Hadd illusztráljam ezt egy aktualitásánál fogva nagyon is ideillő példával:

Még nem volt közös egyetemünk s így nem zavarhatta ilyennek a működését, amikor a *BUKSZ* 1998. őszi számában elkövetettél egy cikket, amely engem felháborított.

Már közös volt az egyetemünk, amikor felháborodásomnak hangot adtam egy magánlevélben, amelyben a *BUKSZ* egyik, a kérdésben többszörösen illetékes szerkesztőbizottsági tagjának megírtam (egy utalásokat alkalmazó, játékos stílusban, amely azonban a magam, eufémizmusokat kerülő stílusa volt), hogy a *BUKSZ* aktív közreműködésével itt *a tudománytörténész történelmet hamisított, amennyiben megtakarította magának (meg az olvasónak) a szellemi erőfeszítést, hogy olyan tényeket is tekintetbe vegyen, amelyek nem igazolják a tételét.*

„A Csaba nagyon dühös rád” – mondta nekem ezután Vajda Zsuzsa, amikor elbeszélte, milyen szakvéleményt szerkesztett a Tőled kapott instrukciókból arról az anyagról, amellyel az Egyetem a gazdaságpszichológiai szakirányú továbbképzés akkreditációjának elnyerésére pályázna.

Szociálpszichológusoknak arra a további intelmére is érdemes odafigyelni, hogy az ilyen konfliktuskezelő megbeszélések maguk is bekapcsolódhatnak a viszonyok romlásának eszkalációs folyamatába, ha nincsenek jelen olyan közvetítők, akik az ügy iránt a felekhez hasonlóan maguk is elfogultak, viszont az ügy kezelési módját tekintve a felektől eltérően elfogulatlanok. Ezért ajánlom a két tanszék részéről delegálandó – gondolom, ésszerű mértékkel – két-két főn kívül a Bölcsészettudományi Kar képviselőjében általatos választott személynek, a jövőbeli Közgazdaságtudományi Kar képviselőjében Farkas Beátának a meghívását, továbbá a JATE képviselőjében az oktatási és a tudományos rektorhelyettesét (Homoki Nagy Máriaét, ill. Kenesei Istvánét).

Úgy vélem, az ekképpen összeszámolható nyolc fő optimális létszámot képvisel ahhoz, hogy operatív módon haladjunk, s ugyanakkor ne legyen mód arra, hogy elmondatlan maradjon bármi, aminek szerepe lehet a konfliktus kezelésében, s a kezelés módjától függ, hogy rendezésében-e, vagy további elmérgesítésében.

*

A levelet lezáró retorikai fordulatok a fenti cikk által kezelt összefüggés szempontjából érdektelenek. Érdekesebb a címzett válasza. Ez olyan rövid volt, amilyen rövid csak lehet egy válasz, amely egy ajánlatot anélkül utasít el, hogy annak motiválását csak egy szóval is illethetné. Magának az elutasításnak a motiválása majdnem ugyanilyen rövid volt: neki nincs ideje ilyesmire, írta megszólított tanártársam.

Vagyis, mire nincs ideje? Ötórai teán szokásos traccspartira? Mert akkor helyénvaló az elutasítás indoklása. Vagy tudományos vitára? Mert az ilyesmire való hajlandóság sem függhet mástól, mint magántudósok magánkedvétől.

Az én ajánlatom azonban nem ilyesmire szólt, hanem olyan tárgyalásra, amilyenre egyébként békebíró szokta meghívni a feleket, s olyankor nincs hozzátéve, mint nyájas meghíváshoz szokás: „...ha van rá tíz perced”.

A rendbontásért fejetek fizet!
Ez egyszer még mindenki elmehet.
De, Capulet, te jöjj velünk azonnal!
S te, Montague, jelenj meg délután...

– parancsolja Verona dühös hercege a közbékét feldúló két család fejének. Délután s azonnal
– nem pedig ha majd időtök megengedi.

Különben a JATE-n a helyzet nem olyan drámai, mint Veronában. A két tanszéken, vélhetően, senki sem ragad kardot, viszályukba senki sem fog belehalni.

Csak az esély, amelyet az interdiszciplinaritás kapott volna a József Attila Tudományegyetemen.

Marx és egy pszichológiai meta-elmélet

Viktimológiai vizsgálódások

Válasz a „Marxizmus a XX. század végén” c. körkérdésre¹²⁹

MOTTÓ: A marxisták a világot csak különbözőképpen változtatták; a feladat az, hogy megmagyarázzuk.

Egyentizedik Feuerbach-tézis

Az első kérdés:

Volt-e köze a most összeomlott szovjet típusú épületnek Marx eredeti tervrajzához?

Erre a kérdésre a válasz viktimológiai vizsgálatot igényelne. A viktimológia tudvalévőleg az áldozattal foglalkozó tudomány, amely azt vizsgálja, mi van olyasmi az áldozat természetében, ami provokálja, hogy úgy bánjanak vele, ahogy bántak. A marxizmus ilyen vizsgálata azzal foglalkozhatna, hogy mi van Marx elméletében olyasmi, amitől megeshetett vele a kettős gyalázat: egy rendszer a rendelkezésére álló valamennyi eszközt mozgósította, hogy megakadályozza ennek a – totális vizsgálódásra és radikális kritikára hajlamosító – szellemi irányzatnak az érvényre jutását; majd amikor a rendszer összeomlott, akkor mindazok, akiket fennállásának hetvenhárom éve alatt maga ellen fordított, a rendszer összeomlásával együtt a marxizmusét is ünneplik.

Egy fiatalasszonyt megerőszakolnak, azután megkövezik házasságtörésért.

Marx és Engels ezt írják: a termelőerő fejlődésének magas foka, amely az emberiség teljesen tulajdon nélküli tömegének ellenpólusaként kialakította „a gazdagságnak és műveltségnek egy meglévő világát”, a fennálló viszonyok radikális megváltoztatásához „már azért is abszolút szükség szerű gyakorlati előfeltétel, mert nélküle csak a nélkülözést tennék általánossá, tehát az ínséggel szükségképpen ismét megkezdődne a harc a szükségesért s ismét előállna az egész régi szemét”¹³⁰. Most, hogy a szovjet kalandról, amelyet az „abszolút szükség szerű gyakorlati előfeltétel” *hiján* indítottak, kiderült, hogy benne tényleg megkezdődött a harc a szükségesért és tényleg előállt az egész régi szemét – ez miért nem Marx és Engels *igazolódása*?

Akik még ezt is írják: „A kommunizmus [...] csak az uralkodó [= a leginkább meghatározó] népek tetteként egyszerre és egyidejűleg lehetséges”¹³¹. Ehelyett meg lett próbálva, hogy egyetlen, akkoriban igen kevésbé meghatározó nép tetteként valósítsák meg – kiderült, hogy tényleg nem lehetséges.

„Marad-e egyáltalán a gondolatból, ha az épület összeomlott?” – kérdezi a *Világosság*. S ha a gondolat az volt, hogy az épületnek össze kell omlania? – ezt már én kérdezem.

„Az épület tervére rá volt vezetve Marx kézjegye” – magyarázza a *Világosság* az imént idézett kérdést. Az amerikai *indiora* is rá volt vezetve Kolumbusz Kristóf által az Indiákról

---

¹²⁹ Az eredeti szöveg megjelent: *Világosság*. 31:11. (1990) 808-813.

¹³⁰ MEM 3. kötet. Bp., 1960. 35. lap.

¹³¹ Id. mű, 36. lap

való *indio* kézjegye.¹³² S akkor most, ha azt hallom, hogy az *indiánok* sokat pipáznak, zárjam be a *hinduk* előtt a házam ajtaját, nehogy összefüstöljék nekem a szalont?

Kolumbusz Kristóf Keletet kereste, és cselesen nekivágott Nyugatnak. Lenin a proletár forradalmat kereste, és cselesen nekivágott az orosz forradalomnak.

Kolumbusz ötletében az volt a csel, hogy lévén a Föld kerek, ellenkező irányba indulva is ugyanoda jut az ember. Tudjuk, hogy ez lényegileg így is van. Más kérdés, hogy a spanyol hajós India helyett Amerikába jutott. Viszont élete végéig hitte, hogy azt találta, amit keresett.

Lenin ötletében az volt a csel, hogy egy forradalom hasznosíthatja a maga céljaira egy másiknak az energiáit, s ez lényegileg szintén így van. Más kérdés, hogy végül is nem a kommunista forradalom használta fel a maga céljaira egy orosz forradalom elkeseredett energiáit, hanem az orosz forradalom mindazt a szellemi energiát, amit csak egy kommunista forradalom akkor (s majd még félszáz évig) gyűjteni és gyűjtani tudott magában. Viszont e hatalmas energiák hordozóinak több nemzedéke hitte, hogy amit találtak, az nem más, mint amit kerestek a forradalmukban.

Hogy maga Lenin meddig hitte, hogy ami Oroszországban testté lőn, az a marxi ige – nem tudjuk. Abban az értelemben, hogy ami ebben az „egy országban felépíthető”, az lesz majd a szocializmus, (ahogyan Kolumbusznak az lett az *indio*, aki az új parton éppen szembejött), 1917-ben még biztosan hitte. Hiszen akkor még nem arról volt szó, hogy az orosz forradalom pótolja, hanem hogy kirobbantja a világforradalmat, amely hivatott lett volna „az uralkodó népek tetteként egyszerre és egyidejűleg” megvalósítani a kommunizmust. Egyesek tudni vélnek egy olyan feljegyzésről, amely azt tanúsítaná, hogy ilyen értelemben később sem hitte a két forradalom azonosságát. A feljegyzést Lenin egyik titkárnője, Fotyijeva készítette volna Sztálin számára, aki a párt főtitkáraként kezdettől – 1922-es megválasztásától – fogva súlyt helyezett arra, hogy megismerje a párt főtitkait, márpedig a jelentés (ha csakugyan készült ilyen), igazán ilyesmire számolt be: arról, hogy Lenin a titkárnő előtt, „hangosan gondolkodva”, hangot adott volna azon felismerésének, hogy az orosz forradalom októberi fordulatával kapcsolatos számítások nem váltak be, minthogy e szikrából nem lobbant lángra a világforradalom, következésképp a bolsevik kísérlet értelmét veszítette, s így azt be kell fejezni (e verzió szerint a NEP Lenin elgondolásában az első lépése lett volna ennek a befejezésnek).

Felismerte-e Lenin, hogy a gyakorlat nem az elméletet követi, vagy sem, a viktimológiai kérdés ez: Mi volt Marx elméletében, ami lehetővé tette, hogy a bolsevik gyakorlat ennek ellenére reá hivatkozhasson?

A kérdés nyomán több asszociációja is támad az embernek:

„A történelem bábája az erőszak” – jut eszembe mindjárt egy tétel, amelyre hivatkozhatott a gyakorlat, még akkor is, ha tudni való, hogy a baba csak az anyaméhből előbújni segíti a magzatot, amikor az ott már megérett, az a technika viszont, amelyet e gyakorlat alkalmazott, még áldott állapotba hozni is úgy próbálta Históriait, hogy ismételten megerőszakolta.

Amikor azonban keresem a tétel lelőhelyét, kiderül, hogy nincs neki, minthogy nem Marx, hanem a marxista folklór egyik tételével van dolgunk. Az a megállapítás, amelyet Marx valóban tett, a maga szöveggörnyezetében így szól: a kapitalizmus előtörténetében az eredeti felhalmozást előmozdító „módszerek részben a legbrutálisabb erőszakon alapulnak, például a gyarmati rendszer. De valamennyien felhasználják az államhatalmat, a koncentrált és szervezett társadalmi erőszakot, hogy a hűbéri termelőmódnak tőkés termelőmóddá való

---

¹³² A párhuzam ötletét Görög Tibortól veszem át.

átalakulását mesterségesen előmozdítják és az átmeneteket megrövidítik. *Az erőszak a bábája minden régi társadalomnak, amely új társadalommal terhes.*¹³³ Amiből csak akkor lenne származtatható a bolsevik erőszak, ha ezt a cári önkényuralom fejtette volna ki annak érdekében, hogy így hárítsa el az akadályokat például a kolhozképződés spontánul előállott tendenciájának az útjából.

E példa paradigmikus érvényű. Aki el akarná végezni a viktimológiai vizsgálatot, mindenekelőtt a marxista folklórba ütközne, amely egyszer átírja Marx szövegét, máskor Engelsét tulajdonítja neki, vagy éppenséggel Dietzgenét, sőt Dühringét. Olyasminek is tanuja voltam, amikor Marxtól származtatták azt a szöveget, amelyet – a különben valóban marxista – Bertold Brecht *Koldusoperájában* koldusok és kurvák kara énekel: „Előbb a has jön, aztán a morál”. Így aztán a viktimológiai vizsgálatnak gondosan el kellene határolnia ettől a színhagyománytól az igazi szövegeket, amelyekről, mondom, érdemes megállapítani, mennyire hibáztathatóak összességükben azért, ami velük megesett. Egyebek között például azért, hogy a népköltészet színhagyományozó csatornáin keresztül, úgy látszik, erőteljesebben terjedtek, mint azon az úton, hogy az írott szövegeket elolvassák.

Egy ilyen vizsgálódáshoz itt egyetlen ötlettel szeretnék hozzájárulni. Marx a társadalom szerkezetét másképp gondolja el, mint a pozitívizmus, amelynek számára kézenfekvő, hogy a társadalom részei állnak szemben más részekkel (mint egymással kooperáló egyének, egymással harcoló osztályok stb.); s elgondolása nem is olyan, mint a hermeneutikáé, amely olyankor vizsgálódik, amikor valamilyen társadalmi egész lép fel kollektív alanyként. Marxtól olyan viszony érdekelte, amelyben *rész áll szemben egészsel*: egy osztály (a burzsoázia) uralkodik... nem a másik osztályon, hanem a társadalom egészén; egy osztály (a proletariátus) felszabadítja... nem saját magát, hanem az egész társadalmat. Egy ilyen szerkezet paradox jellegű, és vizsgálata igazán nem untatja azt, aki ilyesmivel foglalkozik.¹³⁴

Talán a nem-lapos és nem-unalmas dolgok iránt táplált közismert előszeretete is hajlamosította az értelmiséget, hogy legjobb képviselői (közül sokan) nem tudtak ellenállni a teória varázsának, amelyet egy ilyen megközelítés jelent. De volt, aki még kevésbé tudott ellenállni a praxis számára ígért varáznak, amelyről például egyikük, Jorge Semprun a *De szép vasárnap van!* című regényének egyik belső esszéjében úgy emlékezik meg, mint Marxnak „arról a gondolatáról, hogy létezik egy *egyetemes osztály*, amely mindenféle osztálynak a felszámolása, amely csak úgy tudja magát felszabadítani, ha a társadalom valamennyi osztályát felszabadítja”. Ám mindjárt ezután azt írja Semprun, (akiről nem mindenki tudja, hogy tíz éven át a Spanyol Kommunista Párt Politikai Bizottságának tagjaként volt a spanyolországi földalatti tevékenység Federico Sanchez fedőnevű koordinátora), hogy „legalábbis annak az évszázadnak, amely minket Marxtól elválaszt, a legfőbb tanulsága, hogy a modern proletariátus nem ez az osztály.”

„De – folytatja Semprun – Marx elméletének ez a vakpontja... egyben a vakító pontja is. Azt akarom mondani, hogy ez az a gyújtópont, amelyben ragyog a Forradalom egész nagyszerű illúziója... Enélkül a vakítás nélkül nem lettünk volna marxistákká. Ízekre szedni az értéktöbblet-termelés gépezetét, leleplezni az árutermelő társadalom fetiszmusát – megannyi terület, ahol a marxizmus pótolhatatlan; ám ezért az emberből nem lett volna marxista. Ezért az emberből egyetemi tanár lett volna. Egy egyetemes forradalmi gyakorlat elméleteként

---

¹³³ Marx Károly: A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. Első kötet. I. könyv. Bp.: Szikra. 812. lap

¹³⁴ Ezt tapasztalatból mondom mint ilyesmivel visszaesőként foglalkozó, aki e recidiválásomnak mulatságos, meg kevésbé mulatságos termékeit nem is hallgattam el (lásd a 34. jegyzetben hivatkozott „...elveyültem és kiváltam” című monográfiát).

felfogott marxizmus volt az, ami mélységes esztelenségével életünknek az értelmet adta. Legalábbis az enyémnek. Nincs tehát többé értelme az életemnek.”

Azonban még jóval azelőtt, hogy a csalódás egy egyetemes forradalmi gyakorlat vélt lehetőségének elvesztése fölött tömegessé vált volna, a rész és az egész korrelációjával kapcsolatos Marx-féle elméleti sémának a bolsevik gyakorlat kiterjesztette az érvényességét. Ahogyan Marx a proletáriátusban olyan osztályt látott, amelyet partikuláris érdeke kényszerít arra, hogy az egész társadalom felszabadításának értékeit képviselje, ugyanígy várta el egy tantétel, hogy a proletáriátus egészének az érdekeit is egy kitüntetett részének, a pártnak egy tudományos elmélettel megalapozott tudása képviselje.

„Marxista az” – írja ezzel összefüggésben József Attila, maga is marxista, akinek legbensőbb identitása számára vált tragikusan fontossá a rész és az egész korrelációjával kapcsolatos Marx-féle séma érvényességének vagy érvénytelenségének a kérdése, – „aki egyénileg azt gondolja el [...], aminek a megtételére a történelem a proletáriátus egészét – egyes tagjaira való tekintet nélkül – rávezeti és rákényszeríti. A marxista nem más, végső fokon, mint a történelmi proletáriátus egésze kicsiben. Az egész vég szövethől egy ujjnyi minta, amelyből ruhát csinálni nem lehet, de amely magán viseli mindazokat a tulajdonságokat, amelyekkel az egész vég rendelkezik. A nem marxista, a nem osztálytudatos proletár egyén pedig csak egyike ama szálaknak, amelyekből a szövet egészét a történelem szötte és szövö. Mint egyes szál, ő is hozzájárul az egész minőségéhez, de másképpen: más a fonál és más a szövet. A minta azonban minőségét nézve csak méretekben különbözik a végtől.”

A rész és az egész korrelációjával kapcsolatos Marx-féle séma reprodukciója azután a bolsevik típusú párton belül folytatódott: a pártot a maga csorbíthatatlan egészében képviselte az a része, amely Lenin idejében a hivatásos forradalmárokból képződött magja volt, Sztálin idejében (és később) pedig a mindenkorai Központi Bizottság, amelynek totalitását ugyanígy képviselte az a partikularitás, amely a Politikai Bizottság. Nem véletlen, hogy a Matrjoska-babáknak ebben a rendszerében legbelül szinte kivétel nélkül ott találjuk azt a Részt, amely az Egésznek legjellegzetesebb korrelátuma: a Vezért.

A Marx-féle társadalomszerkezeti forma pedig, miközben az eredeti anyagi hordozójáról ekképpen újabb meg újabb hordozókra terjesztették ki, nemcsak ezért függetlenedett az eredeti anyagi hordozójától, hanem azért is, mert – amint erre Semprun is utal a fentebb idézett szövegben – „annak az évszázadnak, amely minket Marxtól elválaszt, a legfőbb tanulsága, hogy a modern proletáriátus nem az az osztály”, amelyre a forma érvényes lenne: nem egyetemes osztály, különérdeke egy lett a társadalomban megnyilvánuló partikuláris érdekek sorában, nem kapcsolható hozzá egyetemes forradalmi gyakorlat, amely a társadalom egészét szabadítaná fel.

Ezzel tulajdonképpen meg is érkezünk

a második kérdéshez:

Kaphat-e ma baloldali mozgalom inspirációt a marxizmustól?

Különböző baloldali mozgalmak közül Marx elmélete csak olyan praxisnak lehet a teóriája, amely a fenti értelemben vett egyetemes osztály forradalmáé. A mégoly baloldali gazdasági vagy politikai részérdekekért folytatott mozgalmon ez a ruha lötyögne. Másfelől egy olyan mozgalmon, amely az egész társadalmat hívná fel, hogy baloldali értékek purgatóriumában tisztuljon meg, ugyanez a ruha kényszerzubbonyként feszülne.

Hogy van-e az ezredvégnek egyetemes osztálya, amelynek forradalmi praxisa éppen a Marx elméletének méretarányában lenne egyetemes, nem tudom. Megfogalmazható olyan gyanú, hogy az értelmiség válik ilyen osztállyá: az a mód, ahogyan az általa termelt információt a

társadalmi szervezet arra használja, hogy őt még több információ termelésére kényszerítse, amit majd a szervezet még ennél is nagyhatalmúbb módon tud ellene fordítani, hasonlít arra a viszonyra, amely miatt Marx a proletariátusban gyanította az egyetemes osztályt.

Ha ez így van, akkor ez az osztály úgyis újra fel fogja fedezni a maga számára Marx elméletét. Ha meg nincs ilyen osztály, akkor váljon kizárólag akadémiai ügyé, hogy valakit segít-e vagy sem abban, hogy – ismét a Semprun szövegével szólva – ne jó marxista legyen, hanem jó egyetemi tanár.

A harmadik kérdés:

Hogyan ítélem meg a magam tudományos szakterületén a marxizmust, amely nagyhatású társadalomelméletként és társadalomvizsgálati módszerként egyszerre volt forrása a dogmatizmusnak és a kritikának?

A választ annak az időszaknak a megidézésével kell kezdenem, amely a *marxizmus reneszánsz*aként vonult be az eszmetörténetbe.

A 60-as években a reneszánszát élni látszó marxizmus Kelet-Közép-Európa országaiban egyebek között egy olyan történelmi korszak praxisának kívánta kidolgozni a teóriáját, amely mélyreható gazdasági, politikai és társadalmi reformtörekvéseivel túl akart haladni az előző – sztálinista – korszak egyszerű lezárásán. Egy ilyen praxisnak a kérdései a társadalmat totálisan átfogó jellegűek lettek volna, ezért pedig olyanok, amelyek megoldásához a humán tudományok integrált egészére is szükség lett volna.

A humán tudományok integrált egésze mint valóság, persze, nem létezett a 60-as években sem. De az egyes, külön-külön újraeszmélő, sőt éppenséggel újjászülető humán tudományok számára létezett az integráció szükségességének érzése e korszak kérdéseivel való szembesülés kapcsán. A marxizmus reneszánsza pedig az integráció lehetőségét ígérte egy olyan elméleti-módszertani alapvetés elvégzésével, amely meghaladta volna azt a két megközelítésmódot, amely a humán tudományokat eleve kettéhasította: a naturalizmusét, amely az embert a *természet* világához sorolja, és a spiritualizmusét, amelynek számára az ember a *szellem* világához tartozik.

A meghaladás reménytelen vállalkozásnak látszhatott, mert a két világ logikailag összeférhetetlenül állott egymással szemben: a természet világa a szükségszerűségé volt – a szellem világa pedig a szabadságé. A humán tudományok integrálására tett kísérletek hosszú ideig nem vezettek és nem is vezethettek más eredményhez, mint természettudományi „magyarázatok”, illetve szellemtudományi „leírások” igényéhez arra, hogy térfelük határát átlépve a kultúrát az emberi természetből, illetve a mindennapi élet szerveződéseit az emberi szellemből levezessék.

A meghaladásra mármint Marx elmélete mégis kínálni látszott egy lehetőséget azáltal, hogy a természet, illetve a szellem helyett ontológiai elvként a *termelést* vette fel, amely a szükségszerűségnek éppolyan téri-idői dimenzióihoz van kötve, mint a természet, de éppolyan szabadon kreatív, mint a szellem.

Akkor még nem tudtuk, hogy a mi Marxra hivatkozó rendszerünkben történetesen olyan termelés készül, amely majd egyszerre próbálja gúzsba kötni a szellem kreativitását és szétdúlni a természet téri-idői összefüggéseit. Persze, ha a marxizmus tényleg elhivatott lett volna akkor a reneszánszra, akkor már 1968 előtt fel kellett volna ismernie, hogy egy ilyen fordulat az adott rendszerben nem csupán lehetőség, hanem szükségszerűség.

S hogy ennek folyományaként a marxizmus reneszánszának elmaradása szintén *szükségszerű*.

E szükségszerűség egyik összetevőjére Bence György és Kis János irányították rá a figyelmet, amikor arra a körkérdésre válaszoltak, amelyet Kovács András intézett egyebek

között hozzájuk arról, hogyan fest *Marx a negyedik évtizedben*. Válaszukban, mely az egyik első magyarországi ki-nem-adványban (szamizdat) jelent meg, rámutattak, hogy 1968 után a hatalom többé nem érzett kénytelenséget arra, hogy politikáját marxistává stilizálja. Ezzel főleg azt a nemzedéket segítették fontos felismerésekhez, amelyet 1968 előtt heroikus érzület járt át, valahányszor a hatalomnak a fejére olvasta a „szocializmusban képződő elidegenedést” és más olvasmányélményeket a szent iratokból. Felismeréseink az okokra vonatkoztak, amelyek miatt ezek az olvasmányélmények akkor már egy ideje visszaminősültek magánügyé: ha a kormányon lévő értelmiséget nem lehetett vele többé izgatni, akkor a kormányon nem lévő értelmiséget sem lehetett vele többé izgatni.

Azonban a fő ok, aminél fogva szükségszerű volt, hogy a marxizmus reneszánsza lekerült a napirendről mégsem ez volt. Hanem a szigorú tabu, amely a rendszer természetét illető végső kérdések feltevésére nézve érvényben volt. Ez addig nem zavarta a marxistákat, amíg a kérdéseket fel sem vetették, lévén adva a feleletet pótló hamis evidencia, mely szerint a kezdetek – 1917 – jellege még autentikusan szocialista volt. Amint eljött 1968, amely mind Párizs, mind Prága környékén rákényszerített a végső kérdések feszegetésére, tüstént kiderült, hogy itt húzódnak a szögesdrótnál és aknazárnál is biztosabban záró határok, amelyek nemcsak az empiria és a középszintű elméletek tisztos világát, de a Magyarországon is újraképződő ultrakonzervatív ideológiáékét is elválasztják azoktól a celláktól, ahol a rendszert totálisan átfogni kívánó kérdések feszegetőinek lesz lakhelye.

Márpedig tudnivaló, hogy a Marx elmélete egyébre sem jó, mint társadalmi rendszert totálisan átfogni kívánó, mint végső kérdések feszegetésére. Empirikus tények feltárására sokkal jobb módszerek vannak; aki középszintű elméleteket akar gyártani, annak kifejezetten ellenjavallott, hogy Marxot valaha is olvasta légyen; konzervatív pozíciókhoz pedig, ha már a régi rendszer kormányzó elitjének sem volt szüksége Marxra, miért lett volna hát a kormányrúdnak akkor még nem férő másodelitnek.

Aki Marx elméletét a maga szaktudományos kutatótevékenységében kívánta hasznosítani, 1968 után választhatott, azon a térfélen akar-e serénykedni, ahol erre szükség nincs, vagy pedig azon, ahol lehetőség.

Most viszont a fordulat esetleg új lehetőségekkel kecsegtet. De legalábbis új szükségekkel. Mert ha valóban az történne, amit mostanában úgy fogalmazznak meg, hogy „a marxista rendszer végképp eltűnt a történelem süllyesztőjében”, akkor végre eljönne az idő, amikor pótolhatatlanná válik a Marx elmélete annak megvizsgálásában, hogy mi is volt ez a társadalmi rendszer a maga igazi totalitásában.

A *Világosság* jelen körkérdésének anyagával körülbelül egy időben jelenik meg egy könyv, amelynek utolsó fejezetében kísérletet tettem egy ilyen vizsgálatra¹³⁵, s feltett szándékom volt, hogy ehhez kizárólag a gazdaságpszichológia eszközeit alkalmazom. Hogy a szaktudomány eszközei önmagukban elégségesek arra, hogy az ember általuk válaszokat találjon, ebben most már biztos vagyok. Ám a Marx elméletének logikája nélkül nem jutottam volna el a kérdések feltevéséig: például arról, mi a *gazdasági* nem pedig politikai vagy ideológiai) funkciója egy ilyen rendszerben a bolsevik típusú párt szerkezetének.

Ha azonban a rendszerváltás véglegesen kimerül abban, hogy konzervatív elitek váltják egymást a kormányrúdnál, akkor az új „rendszer” mielőbb kikéri majd magának, hogy ne lenne éppolyan intoleráns a társadalmi rendszer átfogó vizsgálatával szemben, mint volt a szovjet típusú.

---

¹³⁵ „...kis pénz → kis foci”? Egy gazdaságpszichológia megalapozása (vö. 22. jegyzettel). Az utolsó fejezet: „A posztkapitalizmus bolsevik-szovjet változata”.

Két dialógus¹³⁶

Dialógus az emberről, a génállományáról, meg a szertelenségéről

A Filozófus Heller Ágnesnek és a Természettudós Grastyán Endre emlékének ajánlom, akik *nem* folytatták le ezt a dialógust.

Ember: Szabad elsőként szólnom?

Természettudós: Hogyne!

Ember: Csak azért, hogy elejét vegyük egy félreértésnek. Ne úgy tűnjön, mintha a szerző szándékos logikai implikációt alkalmazott volna, amikor úgy osztotta ki közöttünk a szerepeket, hogy én ember vagyok, ti meg tudósok. Szerintem mindössze arról van szó, hogy a szerző nem ismeri... vagy talán pontosabban: nem tudja alkalmazni az osztályozás logikai szabályait. Alkalmasint azt akarta mondani, hogy én *csak* ember vagyok, míg ti: két *szakember*. Bocsánat.

Természettudós: Szellemes.

Filozófus: Természetes.

Ember: Én ezt nem szellemeskedésnek szántam, hanem egy olyan kérdésnek akartam ezzel nekigyürkőzni, amely nagyon is komoly az én számomra, aki azt hiszem, hogy erről a „csak ember”-ről mondhatta József Attila:

... Még nem nagy az ember, De képzeli, hát szertelen.

Az én 1933 és 1937 között született nemzedékemnek – ha szabad tudósok előtt ilyen tudománytalanul fogalmaznom – a génjeibe épült, mint egy nagyobb sugárdózis, hogy mit jelentett a képzelt nagyságnak ez a szertelensége. Ám mire építhette József Attila az optimizmusát, amely így fogalmaztatott vele: „...Még nem nagy az ember”? Hihetünk-e neki, amikor erről így vall?

„Bízom, hisz mint elődeinket karóba nem húznak ma már”

Mert ha igen, akkor bizalmában már nem tudja követni az, aki csak öt-hat évvel is túlélte őt. S akiben egy későbbi korszak történelmi változásai újjáélesztették volna a bizalmat, annak a mai kor kínál új tapasztalatokat: szemkiszúrást, férfiak nemi szervének leszaggatását, állapotos nők hasának feltépését, autójukból kirángatott ismeretlenek agyonverését, miegymást Hegyi Karabahtól Jugoszlávián át Los Angelesig...

Nos, a kérdésem tehát ez: van-e a tudománynak a változó történelmi tapasztalatoknál nagyobb bizonyossága, amellyel elhitesi velem, hogy az ember, ha nem is nagy, de afelé tart, hogy szertelenségei olyanok, mint az első dackorszakát élő hároméves gyermeké, aki valamit már tud önállóan csinálni és ezért mindent önállóan akar, hogy ezáltal sok mindent meg is tanuljon; vagy mint a serdülőé, aki épp abban teszi szertelenségei által próbára magát, hogy vajon kíséri-e őt személy szerint a „szellem és a szerelem”?

Természettudós: József Attila, amiképp a nagy művészek általában, sokunk szubjektív vágyát és szorongását fejezi ki, valószínűleg jobban, mint ahogy erre a természettudománynak ez az ága, a pszichológia, valaha is képes lesz. Az objektív igazság szempontjából azonban nem szabad komolyan venni a művészetet. Akármennyire megragad is a nyári hangulat könnyedségét kifejező erejével például a költőnek ez a képe:

---

¹³⁶ Dialógus az emberről, génállományáról, meg a szertelenségéről. *Világosság*. 20. 581-590.

Ezüst derűvel ráz a nyír

Egy szellőcskét...

– tudományos szempontból tekintve, persze, képtelenséget állít, minthogy a szél szokta rázni a fát, nem pedig megfordítva. Nos, hasonló a helyzet az ember nagyságára vonatkozó költői képpel is.

Ellentétben azzal, amit József Attila sejtetne, ha nem művészetként, hanem tudományként kínálná, amit kínál, az igazság az, hogy ha úgy ítélem meg, hogy „nagy az ember”, semmi okom nem volna hozzátenni, hogy „már nagy”, minthogy immáron több mint százezer éve akkora, amekkora – s éppígy ha az a szubjektív ítéletem, hogy „nem nagy az ember”, nem tehetem hozzá objektív prognózist ígérően, hogy „még nem nagy”, ugyanis semmi okunk nincs azt hinni, hogy akár százezer év alatt megváltoztatná a „nagyságát”.

Ember: Hát ebből én semmit sem értek. Eszerint a természettudomány egy újabb kopernikuszi fordulattal felfedezte volna, hogy az az út, amelyet az ember a kőbaltától a kibernetikai automatáig megtett, és vélhetőleg majd továbbra is ezen halad – hogy tehát ez az út éppúgy a köznapi tudatunk káprázata csupán, mint az a másik, amelyen a Nap látszik mozogni Földünk körül? Világosíts fel, kérlek.

Természettudós: Bocsáss meg, félreérthettek. Egy pillanatra azt hittem, hogy az ember képzelt nagyságáról és szertelenségéről beszélsz. De ha a technikáéról!

Ember: Avagy nem az ember teremti-e a technikát?

Természettudós: Bizony, minél inkább töprengek ezen a fogós kérdésen, annál inkább be kell látnom, hogy ez csak így lehet.

Ember: S egy százezer évig változatlan s újabb százezer évnyi változatlanságra készülő ember – egy ennyire gyorsuló tempóban fejlődő technikát?

Természettudós: Nézd, a különböző tények logikai illeszkedése felől a Filozófust kell megkérdezned. Én csak a magam tényét helyeztem ide erre a kerek asztalra. És ha te mellérakod a magadét, én tudomásul veszem, hogy egynél több tény van egymás mellé letéve a tudás kerekasztalára. Aminthogy a világ kerek egyetemében is gyaníthatóan egynél több tény létezik egymás mellett.

Filozófus: Ha.

Természettudós: Nevetsz?

Filozófus: Mondom, *ha* létezik a világegyetemben az a tény, amellyel kapcsolatban tudásodat vagy hitedet most elénk tártad.

Természettudós: Kétkedsz benne? Filozófushoz méltó eljárás. Hanem én be tudom bizonyítani, amit állítottam: vagyis, hogy az ember leglényegesebb tulajdonságai érdemlegesen nem változtak, amióta a *Homo sapiens* kialakult.

Filozófus: Kíváncsian hallgatom a bizonyítást, korábbi állításodnak már erre a kevésbé súlyos részére vonatkozóan is.

Természettudós: Nos tehát. Az, hogy az emberi faj tulajdonságai a történelem során változzanak, s a változások meghatározott irányban felhalmozódjanak, a legkétségtelenebb módon úgy valósulhatna meg, ha az egyes emberek egyedi élete során megszerzett tulajdonságai öröklődnének: ebben az esetben egy-egy nemzedék az előzőnek a vállán állva cseperedhetne fel, és az ember szemmel láthatóan válna egyre nagyobbá, különféle értékes tulajdonságai tekintetében. Ma már azonban biztosan tudjuk, hogy a szerzett tulajdonságok nem öröklődnek.

A másik lehetőség, hogy az emberi faj reprezentánsaiban az értékes tulajdonságok az értéktelenek rovására felhalmozódjanak, a szelekció mechanizmusa révén lenne adva. A szelekció ezt az arányeltolódást az értékes tulajdonságok javára úgy tudná biztosítani, ha a történelem egymást váltó évezredei során következetesen olyan – netán egyre inkább olyan – létfeltételek lennének biztosítva, amelyek között az értéktelen tulajdonságokat hordozó egyedek szaporodási lehetősége igen alacsony maradna, miközben az értékes tulajdonságok hordozói optimális lenne. Ha mármost ebből a szempontból vesszük szemügyre a történelmet, akkor megállapítható, hogy az ilyen szelekció feltételeit nem, sőt egyre növekvő mértékben nem biztosítja. Először is nivellálja a létfeltételeket az értékes és az értéktelen tulajdonságok hordozói számára, amikor társadalmi szinten szervezi meg a védelmet olyan természeti csapásokkal (pl. járványokkal) vagy más, az embernek kárt okozó veszélyekkel szemben, amelyek egyébként nagyobb valószínűséggel sújtanak az olyan egyedeket, amelyek híján vannak a túléléshez szükséges értékes tulajdonságoknak. Másodszor, ha bizonyos létfeltételek egyenlőtlen elosztására a nivellálódási tendencián belül sor kerül, ennek a differenciálódásnak az értékszempontjai történelmi koronként változnak, miközben a történelmi korszakok egyre rövidebb ideig állnak fenn a maguk viszonylag állandó értékrendjével. Márpedig ahhoz, hogy a magasra értékelt tulajdonságok egy mesterséges szelekció révén felhalmozódjanak az ember génállományában, ahhoz azért hosszabb időre van szükség, mint a legmodernebb korban kimért egy-egy emberöltő, de még annál a másfél-kétszáz évnél is hosszabbra, amíg a polgári korszak értékrendje érvényben volt, sőt, ehhez még a feudális értékrend fennállásának, mondjuk, másfélezer éve is kevés volt.

Filozófus: Rossz az, ha az ember érvényre juttatja az egyenlőség és a szabadság maga választotta értékeit, például az egyenlőséget a létfeltételek nivellálásában, a szabadságot pedig abban, hogy egyre rövidebb ideig hajlandó elviselni, hogy az elődei által választott értékrend uralkodjék felette?

Természettudós: Ha élek a nézőnek azzal a jogával, hogy a természet által megírt „szövegkönyv” alapján a természet által megrendezett „előadást” megtapsoljam vagy kifütyüljem, akkor azt mondom, hogy épp ellenkezőleg: nekem kifejezetten tetszik, hogy így történnek a dolgok az emberrel. Mindössze arra akartam rámutatni, hogy mindennek az az ára, hogy az ember, akivel ezek a dolgok megtörténnek, ma ugyanolyan tulajdonságokkal jön a világra, mint akár százezer évvel ezelőtt.

Ember: És százezer évvel ezután? vagy ezerrel? de leginkább százzal? – mert, hogy őszinte legyek, ez az utóbbi nagyságrend mégiscsak jobban érdekel.

Filozófus: Valóban, hátra van még korábbi állításodnak a súlyosabbik fele: hogy az ember a jövőben sem lesz „nagyobb”.

Természettudós: Hát ez, gondolom, magától értetődően következik abból, amit eddigi történelméről megállapíthattunk.

Valójában van itt még egy dolog, amit eddig nem vettünk tekintetbe: a mutáció. A mutáció a genetikai anyagnak valamilyen külső hatásra hirtelen bekövetkező tartós módosulása. Amikor természetes módon véletlenül következik be, akkor csaknem mindig káros módosulás, s csak örülni lehet, ha alacsony életképessége folytán elpusztul, mielőtt elszaporodna. Nagy ritkán azonban előáll olyan módosulás is, amely a szintén módosult életfeltételek között életképesebb, mint a faj normális egyedei – ilyenkor a mutáns elszaporodik, s ez új faj kifejlődésének vetheti meg az alapját. Tulajdonképpen a főemlősök ilyen mutációjaként jelent meg valamikor az ember a maga új tulajdonságaival: gondolkodásra, beszédre, szociális szerveződésre és munkavégzésre való képességeivel. Azóta az emberen előálló újabb mutációk nagy többségükben ugyancsak károsak voltak, bár akadtak kisebb módosulások,

amelyek beváltak. Ezeket azért nem említettem az imént, mert csak többfélévé tették az embereket, de nem „nagyobbá”.

Hanem ha a jövőben – és minden jel szerint a beláthatóan közeli jövőben – az ember megtanul mesterséges módon létrehozni előre megtervezett mutációkat, akkor valóban olyan eszközt nyer, amellyel új tulajdonságokat alakíthat ki magában, s ezek révén ténylegesen „nagyobbá” lehet.

Ember: Ebben a megoldásban ugyan van szellem, és, meglehet, szerelem is szükségeltetik hozzá (ha egyszer az új tulajdonságokat el kell szaporítani) – ám én mégsem hiszem, hogy József Attila kifejezetten erre célzott volna, amikor megállapította, hogy „még nem nagy az ember”.

Természettudós: Valóban. Ezért is mondtam, hogy abban az értelemben, ahogyan ő beszél róla, az ember akár további százezer év alatt sem fogja megváltoztatni a „nagyságát”.

Filozófus: Engem egész fejtegetésedben a logikai következetesség nyugtázott le (miközben szerényen elhárítottad magadtól a kompetenciát a tények logikai illeszkedésének kérdésében). Mert logikus, hogy egy olyan ember, akinek nemzője a természeti véletlen, világrahozója pedig a természeti szükségszerűség, a jövőben sem fog mást tenni, mint hogy a gondolkodásra, beszédre, szociális szerveződésre és munkavégzésre való képességek véletlenül előállott mutáns mintáját másolja kényszeresen.

Természettudós: Szó sincs róla. Az ember a jövőben, akárcsak a múltban, a másolt és tovább másolandó mintát meg is nyilvánítja, vagyis gondolkodik, beszél, társadalmat szervez, végül, de nem utolsósorban, dolgozik.

Ember: Aminek révén azután a világon minden megváltozhat, ugyebár – kivéve az embert.

Természettudós: Valójában az, ami az emberben tényleg változatlanul örökítődik át nemzedékről nemzedékre, az egy olyan tág forma, amelyet a környezet a legváltozatosabb tartalommal tölt ki. Úgyhogy az ember, amint e két tényező – az öröklődés és a környezeti hatás – eredőjeként megjelenik, tulajdonképpen hamarabb kelti a nagyon is változónak a benyomását, s ha ehhez még azt is hozzátesszük, hogy a recesszív öröklés folytán az egyén esetében megannyiszor nemcsak a környezet által kialakított tartalom, de az öröklött forma is eltér a közvetlen ősökétől, akkor láthatjuk, hogy a természettudományoknak nem kevés erőfeszítésébe kerül, hogy ezektől a járulékos tényezőktől megtisztítva felmutassa azt, ami a *Homo sapiens* lényegét változatlanul őrzi, amióta és amíg ez a faj fennáll.

Filozófus: Okfejtésed, mondom, rabul ejt logikájának eleganciájával. A logika azonban szintén csak forma, tehát rá is érvényes, hogy a legváltozatosabb tartalommal tölthető ki, jelesen: igaz és hamis tartalommal egyaránt. Te például hamis... vagy mondjuk a kerekasztal-konferenciák szelíd hagyományaihoz ragaszkodva: téves tartalommal töltötted ki.

Természettudós: Ha ezt kifejtenéd, szívesen okulnék belőle.

Filozófus: Megkétszerezted a kedvemet hozzá.

Okfejtésed logikájában mindenekelőtt az az elegancia bővült el, amellyel következetesen elválasztottad az ember lényegét attól, amiben ez megjelenik, s éppígy az emberi faj tulajdonságait az egyedek tulajdonságaitól. Olyan imponáló következetességgel vitted végig ezt a két elhatárolást, hogy nem lepne meg, ha most félbeszakítanál, hogy figyelmeztess: nem is két elhatárolást vittél végig, csak egyet, hiszen amikor az ember lényegét mutattad be a maga absztrakt tisztaságában, akkor egyszersmind az emberi faj változatlan tulajdonságait határoltad el az egyedi változatoktól – amikor pedig azt demonstráltad, hogy az egyed tulajdonságait miképp befolyásolják a környezeti hatások, a recesszív öröklés, esetenként a mutációk véletlenjei, akkor egyszersmind az emberi jelenségeket határoltad el a lényegtől,

amely bennük megjelenik. Az emberi lényegtől, amely tehát éppúgy azonos az emberi faj változatlan tulajdonságaival, mint ahogy a jelenség azonos az egyedi változásokkal – ez a két azonosság olyan evidens, hogy pusztán említése is felesleges szöszaporítás.

Amiért mégis szóba hoztam ezt az evidencia-párt, az az, hogy a mindennapi tudat hamis evidenciáinak sorából való, amelyek a tudományt tökéletesen dezorientálhatják.

Természettudós: „Tökéletesen” – ha ez nemcsak azoknak a szuperlatívuszoknak az egyike, melyeket az értelmiségi ember olyan szívesen használ, akkor azt kell jelentenie, hogy a helyes orientációt ennek az azonosításpárnak a diametriális ellentéte nyújtja. Vagyis, nézzük csak: az ember lényege az egyedi tulajdonságok változataival lenne azonos – a faj változatlan tulajdonságai pedig merő fenomének volnának? Különös feltevés lenne ez.

Filozófus: Nos, ha úgy tetszik, az én elgondolásom ennél egy fokkal még különösebb. Meggyőződésem szerint ugyanis az ember lényege az individuális tettekkel azonos – az úgynevezett „tulajdonság” pedig nem más, mint az a mód, ahogyan az individuális tett az ideologikus tudat számára megjelenik.

Természettudós: Ahhoz, hogy ezt a valóban különös kijelentést mérlegelni tudjuk, erősítsd meg, kérlek, hogy jól értem-e: amit mondasz, azt az egyén tulajdonságáról mondd. Olyan szociálpszichológiai elméletek szellemében, mint a kognitív disszonancia elmélete¹³⁷ vagy az attribúciós elmélet, te is azt állítod, hogy a személyiség tulajdonságai nem is léteznek, hogy ezek csak a tudat ráfogásai. Arra használja őket a tudat, hogy utólag mintegy ésszerű okát adja az egyéni tetteknek. Mert, ha ezt állítod, akkor kijelentésedet meg tudom érteni, ha elfogadni nem is tudom. De már ha – ami persze feltevésnek is képtelenség, csak az esetleges későbbi félreértések megelőzése végett fogalmazom meg – tehát, ha esetleg arra gondolnál, hogy a *Homo sapiens* olyan tulajdonságai, amelyeknek már a minden egyes normális emberben jelenlevő genetikai hordozóit is kezdjük ismerni, szintén csak a tudatunk termékei, amelyekkel mintegy „magyarázzuk a bizonyítványunkat”...

Filozófus: Eszem ágában sincs tagadni a *Homo sapiens* olyan tulajdonságait, mint amilyen pl. a fajt képviselő hím, illetve nőstény egyedek szervezetének a fajra nézve jellegzetes felépítése. Azt sem kívánom kétségbe vonni, hogy **X**-nek tényleg van olyan tulajdonsága, mint, teszem, a bőr rajzolata az ujjain, amely tulajdonság alkalmas arra, hogy **X**-et a *Homo sapiens* valamennyi többi képviselőjétől megkülönböztessük, s ugyanakkor születésétől (vagy talán még korábbról) haláláig (vagy talán még későbbig) terjedően azonosítani tudjuk önmagával. Végül vallom, hogy az embernek az ilyen általános és ilyen egyedi tulajdonságain kívül vannak olyan, ugyancsak valóságosan létező és a természettudomány eszközeivel objektív módon vizsgálható tulajdonságai, amelyek sok egyedet egyformán, ám a fajon belül mégis egyedek más sokaságától különböző módon jellemeznek, mint például a vércsoport vagy a bőrszín. Mármost ha el kellene döntenem, hogy a fenti tulajdonság-féleségek mindegyike a lényeghez tartozik-e vagy csupán a jelenséghez, zavarba jönnék: az a feltevés, amely szerint az ember lényege az, hogy „kétlábú tollatlan állat”, számomra éppoly badarságnak látszik, mint az, ha az ujjlenyomat kanyarulataiban vélné valaki felfedezni akárcsak egyetlen személyiségnek a lényegét... Túl olcsó lenne, ha mondandómat azokon az elméleteken demonstrálnám, amelyek nem általános és nem is egyedi, hanem olyan különös tulajdonságokkal operálnak, amilyen például a bőr színe.

Merőben más a helyzet az olyan tulajdonságokkal, amelyekkel összefüggésben a lényegnek és a jelenségnek a kérdése adekvát módon felvethető. Az ilyen tulajdonságok mindig valamilyen kifelé irányuló magatartás belső diszpozíciói, amelynek megjelölésével a „Miért tette **X**, amit tett?” kérdésre válaszolunk. Tegyük fel **X** megpofozza **Y**-t. „Nem tudom

---

¹³⁷ Vö. E. Aronson: *A társas lény*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp., 1987.

elviselni az olyan rohadt karrieristák gátlástalanságát, mint Y” – válaszolja esetleg saját magának a megfelelő igei személyre átfogalmazott fenti kérdésre. „X irigy Y sikereire” – válaszolja ugyanarra a kérdésre másvalaki. „Cherchez la femme!” – kacsint egy harmadik. Az agressziós ösztönnel okadatol egy negyedik.

Mármost hiába jelöl meg az első két magyarázat olyan tulajdonságot, amely állítólag személy szerint X-et jellemzi, a másik kettő meg olyant, amely általában, úgymond, az emberi természetre érvényes – a különböző magyarázatoknak ugyanaz az ontológiai státuszuk: a) valaki valamikor elkövet egy tettet; b) valaki (esetleg maga az elkövető) valamikor (esetleg magának az elkövetésnek a történelmi pillanatában) azonosul a tettel vagy elhatárolódik tőle; c) a minta követését vagy nem követését az a tudat teszi lehetővé, amelyet a minta „természetéről” utólag kialakítanak.

Természettudós: Gondolatmenetedet addig még követni tudom, amíg tényleg X-ről van szó, aki saját magát a gátlástalan karrierizmus ellenségének hiszi, míg ugyanőt másvalaki esetleg csak irigynek. A személyiség ilyen és ehhez hasonló lelki diszpozíciói, amelyekhez még a pszichológus is csak intuícióval, „empátiával”, „beleérzéssel” tud közeledni, valóban tág teret nyitnak (vagy nyithatnak) a szubjektív vélekedés számára, és készséggel elismerem, a szubjektív vélekedést befolyásolhatják olyan tapasztalati véletlenek, hogy valakinek a környezetében különböző személyek különböző dolgokat műveltek, amihez ő meghatározott módon viszonyult. De már a „Cherchez la femme!” vagy az „agressziós ösztön” olyan tulajdonságokat ír le (a köznyelv pongyolaságával persze), amelyek nem X-et jellemzik Y szemszögéből, (Y-éből, akinek, mondom, lehet valami személyes elszámolni valója X-szel, vagy „az ilyen X-félékkel”), hanem személyre való tekintet nélkül az emberi fajt a természettudomány szemszögéből. A természettudomány dezantropomorfizáló jellegénél fogva olyannyira személytelen, hogy amikor olyan tulajdonságokkal van dolga, amelyek a faj némely reprezentánsában jelen vannak, másokban pedig nincsenek, még ilyenkor is csak azt vizsgálja, hogy milyen a kérdéses tulajdonság statisztikai eloszlása a populációban, nem pedig azt, hogy személy szerint ki az, akiben megvan vagy nagyobb mértékben van meg, és ki az, akiben csak kisebb mértékben van meg vagy egyáltalán nincs.

Filozófus: Sőt, tegyük hozzá, hogy a természettudomány ilyenkor többnyire az elvileg egyáltalán lehetséges leghelyesebb eloszlást találja: az ún. normál eloszlást. Különösen jellemző a természettudomány személytelenségére, hogy például éppen az intelligencia tekintetében (ami pedig a *Homo sapiens* névadó tulajdonságával a legszorosabb rokonságot mutatja, így tehát a természettudomány az emberi faj egyik leglényegesebb tulajdonságaként tarthatja számon) éppen ilyen eloszlást talál: a legtöbben az átlagértéket képviselik a populációban, az átlag alatt maradó egy-egy értéknek pedig éppolyan kevés reprezentánsa található, mint az átlagot ugyanannyi ponttal felülmúló értéknek. Ez az eltérés irányával szemben mutatkozó személytelen közömbösség jellemzi az intelligencia eloszlását a legkülönbözőbb populációknál. Az Egyesült Államokban például ezt az elosztást találták természettudósok mind a fehér, mind a néger lakosság körében – az eltérés csak annyi volt, hogy úgy találták, a négereknél a legszélső értékek jóval közelebb vannak az átlagértékekhez, mint a fehérekénél, és maga az átlagérték a négeres esetében 20%-kal alatta maradt a fehérekénél... Persze, a vizsgálat tényleg nem jelölte meg, hogy személy szerint melyik az a néger, amelyik húsz százalékkal butább, mert a lényeg a természettudomány elhatárolta ettől a jelenségtől. A lényeg elhatárolásának egyik eljárása volt az a statisztikai feldolgozás is, amellyel azután Jensen megalapozta azt az állítást, hogy a négeres és a fehérek közötti intelligenciakülönbség 80 százalékban az öröklődés tényezőjére vezethető vissza, és csak 20 százalékát határozta meg a négeres és a fehérek életfeltételeiben mutatkozó különbség.

Nos tehát: akár olyan tulajdonságról van szó, mint a négeres nagyrészt állítólag örökölt szellemi csökkentértékűsége; akár olyanról, mint X állítólagos irigysége vagy más

jellemvonása, akár pedig olyanról, mint az emberi faj minden egyedének állítólagos agressziós vagy egyéb ösztöne – mindezen tulajdonságokra vonatkozóan, amelyek belső diszpozíciók lennének valamilyen kifelé irányuló magatartásra, azonos mértékben tartom, hogy ezek csak módok arra, hogy az ember lényege megjelenjen.

Természettudós: De az istenért! Ha a belső diszpozíció csak jelenség – ha egy törékeny tárgy törékenysége csak olyasmi, amiben megjelenik a lényege – akkor micsoda maga ez a lényeg? Talán az eltörés ténye, amikor a dolgok kedvezőtlenül alakulnak? Az eltörés jelenik meg lényegként a törékenységben mint jelenségben? És ha szerencsés esetben a törékeny tárgy nem törik el, akkor egy másik lényeg nyilvánul meg ugyanabban a jelenségben, tudniillik, a törékenységében?

Hiszem, hogy te is képtelenségnek tartod mindazt, amit itt most összehordtam. Márpedig nem szeretnék megbántani, de korábbi kijelentésedről, amelyet utólagos fejtegetéseid nyomán csak most értettem meg összefüggéseiben, ilyesmik jutottak eszembe. Arra a kijelentésedre gondolok – javíts ki, ha rosszul idézem fel, – hogy az egyes emberek magatartási aktusai alkotják az ember lényegét, amely azután a kérdéses magatartásra való előzetes diszpozícióban jelenik meg – utólag. Vagyis, példához visszatérve: ha X megpofozza Y-t, akkor ez az ember lényege, ha történetesen nem pofozza meg, akkor másmilyen lényege van az embernek, de mindkét esetben az emberi fajra jellegzetes agressziós ösztönben fog megjelenni ez az oly igen különös lényeg... Így valahogy, nem?

Filozófus: Nem.

Természettudós: Tessék? Ja, szóval nem... Akkor kérlek, hadd szolgáljon szellemünk épülésére s hallgassuk meg még egyszer, hogy hogyan is van ez a dolog teszerinted.

Ember: Én úgy képelem, hogy már az hirtelen megvilágosodással szolgálhatna, ha az én kérdésemre válaszolnál, József Attila kimondott diagnózisának és sejtetett prognózisának igaza vagy tévedése felől.

Filozófus: Nem kell mondani, hogy az „Ars poetica” és benne az idézett másfél sor versnek úgy tökéletes, ahogyan József Attila megírta. Ám az összefüggés filozófiai érdemét ítélve így lenne korrekt: „Sztelen(kedik) az ember, de még nem nagy, hát képzeli”. A sztelenkedés – kilépés a középszerből. Aki sztelenkedik, nem feltétlenül jobb, mint a középszer (ahogy ezt az értelmiségi ember hajlandó gondolni), nem is feltétlenül rosszabb (amint a kispolgár gondolná) – egyszerűen más, mint a „többiek”, egyéniség, akinek sztelen megnyilvánulása: az individuális tett. A sztelen individuális tett minta, amely kényszerítő erővel provokálja ki, hogy kövessék vagy hogy elhatárolódjanak tőle – eltérően a középszer alakzataitól, amelyekhez az ember a nyilvánosság előtt konformálódik, miközben privát szférájának különállását megőrzi e nyilvánosság nyomásával szemben. A kihívó minta követése vagy az elhatárolódás tőle, ha nem a konformálódás és a különállás automatizmusával történik, maga is individuális tett. A harmincas évek különböző előjelű sztelenlései újabb sztelenléseket indukáltak: a vezéreket nem konform tömeg követte, hanem olyan emberek, akik az individuális tettek sztelenléseit nap mint nap elkövették – a velük szemben fellépők éppen nem a magánéletbe vonultak vissza az elutasított minta elől.

És most hadd kérdezzem meg a Természettudóst: ha egy új minta az élővilágban elszaporodik, egyre több egyedben ölt testet, nem arról van-e szó, hogy új faj képződött új tulajdonságokkal, amelyek lényegiek az egyedi változatok véletlenjeihez képest?

Természettudós: Azt hiszem, sejtem, hova akarsz kilyukadni. Csak hát, tudod, akármilyen rokonszenves gondolat is, hogy valaki divatba hoz egy új mintát, amely azután utánzás útján majd elterjed – ez nem megy. Ha az egész emberiség barna inget viselt volna a harmincas években, vagy gombafejet a Beatles évtizedében, akkor sem született volna egyetlen egy náciutód vagy Beatles-rajongó csemete sem e fontos rekvizitumokkal. De hát mit is beszélek:

biológiai járványok is nyomtalanul szoktak elmúlni a túlélők génjei fölött, hát még a társadalmiak.

Filozófus: Hál'Istennek! Azonban én már korábban tudomásul vettem azt a bejelentésedet, hogy a szerzett minták nem öröklődnek – miért állnék akkor elő most az utánczás útján szerzett minták öröklésének képtelen ötletével. Különben is, elkerülhette a figyelmedet, hogy olyan provokatív mintákról beszéltem, amelyek hatásához egyaránt hozzátartozott, hogy egyesek szertelenül követték, és az, hogy mások éppoly szertelenül elhatárolódtak tőle. Mármost amit én állítok, az az, hogy amikor az individuális tett így kettéhasítja a társadalmat, amely addig egységes volt a középszerben, akkor az ember nem lehet többé ugyanolyan, mint volt a tett előtt. A továbbiakban „lényegét” vagy „természetét” ez a tett is meghatározza, ahogyan más, korábbi tettekkel együtt azzá rendeződik, amit „történelemnek” hívunk. Ilyen értelemben írja József Attila (talán nem véletlen, hogy az ember kérdésében ma annyiszor hívjuk tanúul: e tekintetben az egyik legnagyobb „szakember” volt, ha nem is volt természettudós):

A világ vagyok – minden, ami volt, van:
a sok nemzetség, mely egymásra tör.
A honfoglalók győznek velem holtan
s a meghódítottak kínja meggyötör.
Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa...

Ember: Érdekes elmélet. Bár ha körülnézek például a mai Magyarországon, nem biztos, hogy magamtól eszembe jutott volna, hogy azok az emberek, akiket itt és most látok magam körül – és magamon belül, mit mondjak! – hogy ezek lényege a történelem nagy pillanataiban elkövetett tettek mintája szerint készült.

Filozófus: Na természetesen itt kell számításba venni, hogy „nem nagy az ember”. A mindennapi élet reprodukciós ciklusaiban a középszer, persze, helyreáll, de ezekben a helyreállításokban az elkövetett szertelen tetteket már nem lehet meg nem történetté tenni: „a múltat be kell vallani” – hogy még egyszer idézzük sokat hivatkozott szerzőnket. A lényeg ilyenkor is megjelenik, csak a korábban már említett módon: abban jelenik meg, ahogyan az ember „képzeli”, hogy milyen az ember, milyen tulajdonságok jellemzik úgy, hogy velük lehessen megokolni akár a szertelen tetteket, akár a tettek középszerű elmaradását.

Ember: Azon tűnődöm, hogy személy szerint a te esetedben, vagy a Természettudós esetében melyikről lehet szó e kettő közül.

Filozófus: Nem értelek.

Ember: Hogy is mondjam, hogy senkit meg ne bántson a kérdés...

Nos tehát: hogy ti ketten például középszerűek vagy szertelenek vagytok-e?

Filozófus: Akkor viszont te nem értesz engem. Én az embereket nem osztályozom „középszerűekre” és „szertelenekre”, nem osztom be őket a „tömegbe” vagy az „elitbe”. Amit én állítok, az ennek épp az ellenkezője. Én azt állítom, hogy bárki követhet el középszerű tettet, amellyel megreked a mindennapi élet körforgásának szintjén – vagy szertelen tettet, amely által kitör a mindennapiságból, s a nembeliség szférájába emelkedik, ahol tettének példájával meghatározhatja, milyen legyen az ember. Az ideologikus tudatban azután úgy jelenik meg a tett, mintha eleve meghatározta volna az, hogy milyen valóságosan az ember: például mintha azért produkálna valaki középszerű tettet, mert ő egy tömegember, a másik meg azért döbbenetene meg valamely szertelen tettel, mert az elitre jellemző kivételes tulajdonságai vannak.

Ember: Amikor ezt állítod, vagy amikor Természettudós kollégád ennek éppenséggel az ellenkezőjét állítja – ezzel valamilyen tettet követtek el, te meg ő? Vagy csak olyanféle esetben beszélhetünk tetről, amikor például X megpofozza Y-t?

Filozófus: Ha bárki úgy nyilvánul meg, hogy hatást akar gyakorolni a világra, akár fizikai, akár szellemi eszközökkel próbálkozik, tettet követ el.

Ember: Ha tehát tett volt, amit állításokkal elkövettek, akkor módosítom az iménti kérdésemet. Tehát: az a tett, hogy a Természettudós amellel érvel, hogy az ember természete lényegileg változatlan amióta és amíg a *Homo sapiens* faja fennáll, és az a másik tett, hogy a Filozófus olyan érveket terjeszt elő, amelyek tanúsága szerint az ember nemcsak a természetét változtatja, de még azt is, vajon változtatja-e a természetét (szertelen tettek példáját bemutatva), vagy változatlanul tartja a közepszerű tettek révén...

Filozófus: Ez jó! Ez a megfogalmazás tetszik nekem: pontosan ezt akartam mondani!

Ember: ...szóval, azt kérdezném, hogy a Filozófusnak, illetve a Természettudósnak ez a tette vajon közepszerű-e vagy pedig szertelen?

Filozófus: Hogy mit?... Hát nézd, nem tudom, hogy ez a kérdés hogy jön ide, de akárhogy is, mindenesetre ezt nem mi vagyunk hivatottak megítélni. Döntsd el magad!

Ember: Ez a kérdés úgy jön ide, hogy beszélgetésünk legelején megállapodtunk abban, hogy ti is emberek vagytok. Ez ellen a besorolás ellen akkor nem volt kifogásotok, és ha továbbra sincs, akkor minden kijelentésnek, amely az emberre nézve érvényes, rátok nézve is érvényesnek kell lennie. Például, hogy az elkövetett tettek vagy közepszerűek, vagy szertelenek. Mármint, megtisztelő ajánlatod, hogy ezt én döntsem el, nem tudom elfogadni, mert a döntéshez szükséges tudásnak nem vagyok birtokában. Így csak vélekedésem lehet a dologról, ez pedig az, hogy tettek semmiképpen sem közepszerű.

Filozófus: Hálára kötelezel.

Ember: Semmivel sem érdemeltem ki. Én csak felfigyeltem rá, hogy mindketten olyan egyéni módon nyilvánultatok meg ebben a vitában, hogy megnyilvánulásaitokat semmiképpen sem lehetne egymással felcserélni, úgy ahogy két közepszerű tett egymással felcserélhető. Sőt, fellépések úgy tért el a közepszertől, hogy egymással éppen ellentétes irányban, ám egyáltalán nem oly módon, hogy átlagolni lehetne egy közepszerű fellépéshez, amely, mondjuk, azt hangoztatná, hogy az emberi természet egyfelől a környezet hatására változik, másfelől a kultúra normái konzervatív módon fékezik az embert, ha túl gyorsan akarna változni...

Természettudós: Egy ilyen „kompromisszum” természettudományos szempontból valóban tarthatatlan lenne. Ami a környezet hatására bekövetkező változásokat illeti, erről már többször megállapítottuk, hogy nem öröklődnek, tehát az ember természetét semmiképpen sem változtatják meg. A kultúra normáit illetően legfeljebb annyit kell elismerni, hogy ezek az embernél hozzátartoznak a szelekciós tényezőkhöz, ám szelektálni csak abból tudnak, ami a genetikai állományban ténylegesen adva van: írja elő mégoly erősen a norma, például hogy az ember egyéni érdekeit rendelje alá a közérdeknek – ha az ember ösztöntendenciái önérvényesítő jellegűek, akkor a norma nem tudja őket mássá változtatni.

Filozófus: Számomra a javasolt „kompromisszum” filozófiailag tarthatatlan. A kultúra legszilárdabbnak látszó normája sem képes fékezni az embert, hogy individuális tétével megteremtse az ember lényegét, hiszen a tett mindig normaszegés révén válik individuálissá (ezért van, hogy serdülők számára, akik formálódó egyéniségüket újra meg újra próbára teszik, egyszersmind e próbatétel révén formálják, a normák felszólító jellege gyakran csak ennyi: ezt kell megszegni). A környezeti ingerekről pedig azt kell tudni, hogy mindenkorai együttesük hatása csak azt provokálhatja ki az emberből, hogy valamit tegyen, ám hogy mit,

ezt maga az egyén dönti el, bárhogy hártja is tudata a felelőséget a „körülményekre”: akadályozzák bár mégoly erősen a „körülmények”, hogy (a Természettudós példájánál maradva) valaki közösségi emberként lépjen fel – az egyéniség mindenkor fel tudja mutatni a közösségi tett érvényes példáját, amelyet ettől kezdve így vagy úgy mindenkinek „be kell vallani” mint olyasvalamit, ami az ember lényegét megújította.

Ember: Lám, mekkora az egyetértés köztetek abban, hogy nem lehet egyetértés köztetek. Legalábbis annak a szellemtelen kompromisszumnak az értelmében nem, amely tetteitek egyéniségét egy átlagolással letagadná, holott az individuális tetteket „be kell vallani”. Egyéni tetteink mondanám megnyilvánulásokat, amelyről kitetszett, mennyire nem középszerű... Ám a Filozófus az individuális tettet szertelenként, normaszegőként írta le... Ez zavarba ejt, mert amint álláspontotok megfogalmazásáról úgy véltem, hogy nem középszerű tett, most semmivel sem tudom inkább a normaszegő szertelenség vonásait felfedezni rajta.

Természettudós: Most én következem, hogy a hálának hangot adjak.

Ember: És én ismét nem szolgáltam rá. Hidd el, nagyobb hajlamom lenne bármelyikötök tetteit, ha nem látom középszerűnek, hát szertelennek vélni. De valld meg te magad: nem úgy léptél-e fel itt, mint egy Természettudós?

Természettudós: Őszintén örülnék, ha ez sikerült volna.

Ember: És a Filozófus? Te talán nem Filozófushoz méltóan szólottál?

Filozófus: Nem tudom, mit jelent Filozófushoz méltóan szólni. Én a magam álláspontját képviseltem.

Ember: Éppen ezt jelenti. Semmi sem tanúsítja inkább, mint ez, hogy megfelelsz a filozófusokkal szemben támasztott speciális normának. Márpedig minél inkább tűnődöm azon, vajon lehet-e szertelen az a tett, amely úgy individuális, hogy megfelel egy normának, amely ezt írja elő számára – annál kevesebb lehetőséget látok erre.

Természettudós: Lenormálishozod a Filozófust? Nem rossz!

Ember: Jómagam távolról sem vagyok ilyen elégedett. Mert egyáltalán nem az volt a célom, hogy meghökkentsem akár őt, akár téged, hanem sokkal inkább az, hogy magam kikerüljek a ti segítségetekkel saját meghökkent zavaromból. S most nagyobb zavarba ejtetted, mint amilyenben beszélgetésünk alatt valaha is voltam.

Természettudós: S ugyan mivel?

Ember: Annak a gondolatnak a kimondásával, hogy a Filozófus normális.

Természettudós: Ebben számodra mi a zavaró?

Ember: Mindenekelőtt az, hogy számomra önként adódik belőle az az analógiás következtetés, hogy akkor valószínűleg te is normális vagy.

Természettudós: Annyi baj legyen.

Ember: Engem sem személyes perspektívátokból zavar. Hanem annak szemszögéből, amit beszélgetésünk alatt tőled tanultam.

Természettudós: Nem emlékszem, hogy a normalitásról bármit mondtam volna.

Ember: Mást jelent-e normálisnak lenni, mint megfelelni valamilyen normának?

Természettudós: Ez egyszerű szófejtésből adódik, de ha szó szerint akarnád értelmezni, mint valamely tételezett normának való megfelelést, téves következtetésekhez juthatnál. Én inkább, általánosabban, így fogalmaznék: normális az az élő egyed, amely a környezet szelekciós tényezőinek megfelel, és ezáltal túlélésre alkalmasnak bizonyul.

Ember: Már korábban megtanultam tőled, hogy a kultúra normája csak egy ezeknek a szelekciós tényezőknek a sorában. És ugye azt is jól tanultam meg, hogy mindezek a tényezők csak abból tudnak szelektálni, ami a genetikai állományban ténylegesen adva van?

Természettudós: Ezt mondtam és tartom.

Ember: A normális Filozófusra és Természettudósra nézve is?

Természettudós: Hová akarsz ezzel kilyukadni?

Ember: Zavarom legfőbb okához. Mert ha rátok nézve is érvényes, ami az emberre általában (márpedig miért ne lenne az?), akkor az ember genetikai állományában adva kell hogy legyenek olyan tulajdonságok, amelyek ha meghatározott módon összetalálkoznak egy individuumban – filozófust vagy természettudóst eredményeznek. Aki ezután (de csakis ezután!) normális, azaz túlélésre alkalmas filozófusként, illetve természettudósként szelektálódhat.

Filozófus: Sőt, ennél tovább kell menni a természettudós természettudományos megközelítésében. Emlékeztet, hogy negyven évvel ezelőtt olyan tulajdonsággal, mint amilyen a természettudósnak beszélgetésünk során megnyilvánított gondolkozásmódja, a természettudós nem számított volna normálisnak, azaz túlélésre alkalmas példánynak. A túlélésre olyan tulajdonság kellett, amitől a természettudós azt vallotta, hogy a környezeti tényezők hatására valamennyi élő faj, köztük az emberé is, szakadatlan fejlődésben van.

Mondanom sem kell, hogy a korabeli filozófusnak szintén merőben más tulajdonságra volt szüksége, mint amilyent nálam, vélnétek, megnyilvánul: olyanra, amitől az a hitvallása nőtt, hogy elég normákat állítani, és az egyénnek egy szál szertelen gondolata sem támad többé, nemhogy szertelen tettei. Hogy a szelekciós tényezők ilyen irányban hibátlanul működtek, erre is emlékszünk. De ahhoz, hogy ilyen tulajdonságokat kiválogassanak, e tulajdonságoknak természetesen már adva kellett lenniük az ember genetikai állományában. Amint-hogy a mi tulajdonságainknak is már akkor meg kellett lenniük, hiszen új tulajdonság az embernél nem képződik, ugye. Csak új szelekciós tényező, amely új szempont szerint válogat ugyanabból a készletből.

Ember: Azon tűnődöm, hogy hogyan.

Természettudós: Biztosíthatlak arról, hogy ugyanúgy válogat, amint ezt a régi szelekciós tényező tette a maga régi „szempontja” szerint.

Ember: Nem. Úgy értem, hogyan képződhet új szelekciós tényező, ha nincs új emberi tulajdonság, amely többek között például új szelekciós tényező kiképzésében nyilvánulhat meg.

Természettudós: Már miért kellene a szelekcióban résztvevő bármelyik környezeti tényezőt bárkinek is kiképeznie? Hiszen a környezetben állandóan állnak elő új faktorok – ezeknek és a régieknek mindenkori együttese végzi a mindenkori populáció rostálását. Épp olyan joggal mondható, hogy a szelekciót állandóan új „szempontok” szerint végzi a természet, mint az, hogy régiek szerint.

Ember: Épp ezért gondoltam, hogy a szelekciót végző rendszert ki kellett képezni. Mert épp olyan joggal mondható, hogy a szelekció elve a régi, mint az, hogy a szelekció elve új – de ténylegesen mindig az egyik van kimondva e lehetőségek közül. Az előbb a Filozófus negyven évvel ezelőtti szelekciós elveket emlegetett, összehasonlítva a természettudósra és a filozófusra vonatkozó normáit mai normákkal. Ám az a régi szelekciós rendszer nem fokozatosan újult a maivá, hanem mindaddig érvényben maradt, amíg érvényességétől meg nem fosztották és másikat nem iktattak helyébe – ismerjük ennek a történetét. Én csak azt nem értem, hogyan lehetséges és miért van rá szükség, hogy az ember időről időre radikálisan

megváltoztassa szelekciós rendszerét, ha eközben saját tulajdonságainak a populációban adott készlete változatlan.

Filozófus: Ugyan, felejtsd már el, kérlek, az ember tulajdonságait, vagy hidd el legalább, hogy azok semmilyen történelmi fellépésre nem predesztinálják az embert jobban, mint az ellenkezőjére. Bármilyen tulajdonságok „jellemezzék” is az embert, mint mondtam, elkövetheti az individuális tettet, amely utólag fogja meghatározni, hogy milyen tulajdonságok jellemezzék. És ha abban a fogalmi körben, amelyet a természettudomány alakított ki, jobban tudtok gondolkodni, akkor így is fogalmazhatok: az ember, amikor individuális tettet követ el, a felmutatott példával mintegy kiválasztja a szelekciós rendszert, amely azután kiválasztja, hogy milyen legyen az ember. Így valahogy megfelel?

Ember: Nekem nagyon is. Még csak annyit magyarázzál el: mitől függ, hogy az individuális tett elkövetője érvényt tud-e szerezni választásának.

Filozófus: Az individuális tettben megnyilvánuló választás mindig érvényes. Ha egy másik individuális tett ellene feszül, ez nem közömbösíti; ha ez utóbbi győzelmet arat, ez nem jelenti azt, hogy érvényesség tekintetében a legyőzöttnek a helyébe lép – az ember érvényes lényege, amelyet „be kell vallani”, ettől kezdve kettejük harca lesz, illetve egyikük győzelme és a másik bukása (gondoljunk a József Attilától idézett sorokra: „Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa...”).

Ember: Mégis... Tudom, gyarlóság, de azért megvallom: ha vállalom egy individuális tett kockázatát, nekem nem mindegy, hogy mások individuális tettei követik-e az én tettem által felmutatott példát vagy ellenpéldát szegeznek vele szembe, netán a mindennapok közepszerű életvitelének folytatása közben úgy jelenítik meg saját tudatuk előtt a tettem által teremtett új emberi lényeket, hogy nekem, az individuális tett tőlük oly különböző elkövetőjének az „örült” tulajdonságát tulajdonítják.

Természettudós: Az utóbbi időben a szociálpszichológia is felfigyelt erre a kérdésre és a természettudomány hiteles, kísérleti módszereivel kezdte vizsgálni, mitől függ, hogy egy különös módon viselkedő kisebbség követőre talál-e.¹³⁸ A különböző országokban végzett kutatások egyelőre különböző eredményeket adtak: egyesek megállapítása szerint azt követik a többiek, akinek hatalma van, mások szerint azt, akinek a kérdéses magatartás területén való speciális tudása, de vannak olyan adatok is, amelyek olyan személyiségtulajdonságok meghatározó szerepéről vallanak, mint például a következetesség, amely követőket vonzhat a legkülönösebb magatartáshoz is, ha éppen ebben nyilvánul meg. Én nem vagyok otthonos a természettudománynak e különös ágában (amelyet, megvallom, néha kicsit idegennek is érzek magamtól), de ezúttal azt hiszem, hogy az eltérő közegben nyert eltérő tényekben ugyanaz a mechanizmus jelenik meg, még hozzá éppen a szelekcióé, amelyről jelenleg beszélünk. Úgy látszik, hogy különböző szelekciós rendszerek különböző tulajdonságok hordozóit válogatják ki ugyanarra a funkcióra.

Ember: ...amely – ne felejtjük el, hogy miről beszélünk éppen – az emberi szelekciós rendszer érvényes megválasztásának a funkciója. Ugye, a Filozófus szerint az ember maga választja ki azt a szelekciós rendszert, amely azután kiválasztja az embert – és most a Természettudóstól arról értesülünk, hogy a szelekciós rendszer választja ki azt, hogy milyen legyen az az ember, aki a többiek számára is érvényes módon választja ki a szelekciós rendszert...

Beszélgetésünk elején azt kérdeztem tőletek, hihetünk-e annak a prognózisnak, amelyet József Attila sejtet, amikor így fogalmaz: „még nem nagy az ember”. A Természettudós azt

---

¹³⁸ S. Moscovici: *Social influence and social change*. Academic Press, London, 1976.

válaszolta, hogy tulajdonságait tekintve az ember sohasem lesz nagyobb, de értenem engedte, hogy ezek a tulajdonságok olyan tág keretet szabnak, amelyen belül akár egyre újabb tettekben nyilvánulhatnak meg. A Filozófustól megtudtam, hogy éppen ellenkezőleg: az ember egyre újabb tetteket követ el, ám azt is értésemre adta, hogy a különböző tulajdonságok képében csak a tudat „vallja be” utólag a tettet, tehát valóságos tulajdonságait tekintve az ember sohasem lesz nagyobb...

Kedves barátaim, hadd kérdezzek valamit tőletek: Miről vitatkoztok?

Dialógus a tudatról, az ösztönről meg az alkalmazkodásról¹³⁹

Panküon: Minek örülsz magadban, Ennoiodórosz?

Ennoiodórosz: Jó kedvem van: ma állt munkába a fiam.

Philométor: Boldog ember! Most végre, annyi évi atyai fáradozásod után, megkezdődhet a fiad jellemformálódása.

Ennoiodórosz: Hogy érted ezt?

Philométor: Avagy nem a munka formálja-é a jellemet?

Ennoiodórosz: Viccelsz?

Philométor: Vicc? Következetesség és marxizmus istenei az Olümposzon, halljátok ezt? Viccnek mondja ugyanazt, amit csak pár órája is még marxizmusnak¹⁴⁰ nevezett:

Ennoiodórosz: Megkísérlem a lehetetlent: úgy elmagyarázni, hogy még te is megérted. Arról persze fogalmad sem lehet, mi az, hogy „társadalom”, de azt bizonyára sejtetted, mi az az „emberi faj”. Nemde?

Philométor: Hallgatlak.

Ennoiodórosz: Nos, az emberi fajról állítjuk mi, marxisták, hogy a munka által alakította ki önmagát. Mármost az talán nem okoz nagy meglepést számodra, hogy az egyed nem azonos a fajjal.

---

¹³⁹ Az eredeti szöveg megjelent *Valóság*, 1965/8, 12-23. lap (Beszélgetés az emberről, az ösztönről meg az alkalmazkodásról).

¹⁴⁰ Ennoiodórosz alakját eredetileg a marxista Hermann Istvánról mintáztam, akinek ekkortájt jelent meg *Sigmund Freud avagy a pszichológia kalandja* (Gondolat, Bp. 1964) című könyve. Azonban a *Dialógus* többi szereplője is azzal az őszinte igénnyel érvel, hogy szaktudományának legújabb eredményeit Marx Károly filozófiai gondolatmenetének logikája szerint gondolja át, egy olyan pszichológia lehetőségét kutatva, amely az embert a maga sajátosságában tudná megérteni és magyarázni. Azokat a megfontolásokat, amelyek motiválták, hogy ezt az igényt kapcsolatba hozzam Marx filozófiájával, megjelölöm e kötet előző írásában *Világosság* Körtérkézésére adott harmadik válaszomban. A szóban forgó motívumokat részletesebben kifejtem a következő három anyagban:

Marx emberfelfogása és egy egységes pszichológia lehetősége. (A „Filozófia, ember, szaktudományok” című pécsi országos tanácskozás egyik főreferátumának szövege) Megjelent In: Vereckei Lajos *et al.* (szerk.): *Filozófia, ember, szaktudományok*. Akadémiai Kiadó, Bp. 47-71.

Towards a Social Psychology of Personality: Development and Current Perspectives of a School of Social Psychology in Hungary (Társszerzők: Erős Ferenc, Járó Katalin, Köcski Margit és Veres Sándor). *Social Science Information*. 18/1. 137-166.

Marxian Personality Psychology. In: Harré-Lamb (eds.): *The Encyclopedic Dictionary of Psychology*. Basil Blackwell Publisher. 364-366.

Philométor: Hát az egyedet ki formálja, bölcs Ennoiodórosz? Tán csak nem az apja, Isten őrizze?

Panküon: És ha esetleg éppen az apja? Nem mindegy, hogy személy szerint ki?

Philométor: De. Teljesen igazad van, öregem: mindegy, Ha a személyiség egy szép, nagy politúrozott fekete skatulya, amelyből egyik oldalon billentyűk és nyomógombok, a másikon pedig nyálmirigyek állnak ki, és a megfelelő gomb vagy billentyű lenyomásával a megfelelő működésre hangolhatod, akkor csakugyan mindegy, hogy éppen ki a környezet részéről az ügyeletes nyomogató. Csak tudja, melyik gombot kell lenyomnia, ha nyálreakciót akar kiváltani belőle, és melyiket, ha forradalmi kezdeményezést.

Ennoiodórosz: Ha most jóhiszemű akarok lenni, arra kell gyanakodnom, hogy Pavlovtól éppúgy nem olvastál életedben egy sort sem, mint Marxtól. Rosszabbik esetben feltehetem, hogy olvastál, a megértés már nem rajtad múlt.

De hagyjuk a perpatvart, gyerekek: perceken belül vendégünk érkezik. Külföldi vendég, kolléga Boiotiából, akit azzal hívtam meg hozzád Panküon, hogy értelmes emberek közé viszem. Kérlek tehát, gondoskodj italról: minél rövidebb ideig legyen abban az állapotban, amikor még leleplezheti hazugságomat. Addig pedig a... De itt is van már.

Panküon: Üdvözlünk vendég, ülj le, igyál és mesélj. Ennoiodórosztól hallottuk, hogy a világ legérdekesebb tudományával foglalkozol: a miénkkel.

A vendég: Nem tagadom, hogy a lélektan érdekes tudomány, sem pedig, hogy ezzel foglalkozom. De hadd időzzek elébb szívélyes parancsod másik érdekes pontjánál: igyak, mondd. Remek boraitok vannak – szívesen megteszem. De ha módját tudod, ne tagadj meg tőlem egy kérést. Talán akad házadban egy olyan kancsó, amelyből mi, boiotiak szoktuk a bort szopni. Szopni – így mondom, mert a kancsó fülén van egy kis szopóka, ezen keresztül szippantgatunk az italból. Egészen más íze, mint a ti meztelen szegélyű korsóitokból.

Panküon: Van ilyen kancsóm, tessék, szolgálj ki magad. De amit mondtál róla, az – nem titkolom – nagyon meglep, Engedd megkérdeznem: ugye, képletesen értetted; amikor arról szóltál, hogy az ital íze változik meg attól, hogy milyen úton kerül az ember szájába? Miért lenne kívánatosabb szomjúságunk csillapítása az egyik úton, mint a másikon, ha az út végén ugyanazt az italt találjuk?

Philométor: Az istenért, ki ne mondd, hogy miért kellemesebb szopnunk a bort, mint vedelnünk: Előlegezett jó híredet teszed kockára, ember! Tanuld meg: nálunk beszélhetsz reflexről és tudatról, első jelzőrendszeréről és másodikról – de ilyen... ízéről soha.

Ennoiodórosz: Vendégünk nehezen fogja érteni, mi ajzott úgy fel bennünket csekélyke kérdésében. Itt tudniillik nincs semmi probléma; mivel Marx megmondta, hogy más az az éhség, amelyet késsel és villával csillapítanak, mint amelyet pusztá kézzel.

Panküon: Csakhogy a probléma éppen az, hogy az éhséget se késsel villával, se pusztá kézzel nem csillapítjuk – ha eltekintünk itt a kardnyelőktől és az emberevőktől -, hanem a villa végére szúrt, vagy az ujjak közé csipentett húsdarabbal. Amikor tehát Marx a nyers, véres húsról való éhséget hasonlítja össze azzal, amelyik sült húsról fogat, akkor minden világos. Viszont amikor az evőeszközökről beszél, akkor nem magáról az éhségről, nem a táplálkozási ösztönről van szó, hanem csak arról a viselkedésmódról, amelynek közvetítésével az ösztön kielégül.

Hogy a kés és villa vagy a szopókás kancsó használata ezt a viselkedésmódot megváltoztatja, azt elhiszem – de nem magát az éhséget vagy a szomjúságot. Ha kollégánk és vendégem úgy fogalmazna, hogy megszokott kancsóját azért részesíti előnyben, mert így az ivás gyönyöréhez még az az öröm is társul, hogy beidegzett mozdulatok sorának – dinamikus

sztereotipnek – alkalmazása révén energiát takarít meg, akkor néma maradnék, A két élvezetet, már csak azért is megkülönböztetném egymástól, mert a szó tudományosan precíz értelmében csak az első nevezhető annak: amikor öröklött ösztönömet, mely szomjúságként vagy éhségként jelentkezett, kielégítem; a másodiknál, amikor egy szerzett viselkedési forma megkímél a szokatlanságuknál fogva fárasztóbb megoldásoktól, tulajdonképpen nincs semmiféle kellemes érzésem, csupán megúsztam egy kellemetlen érzést. Ennek tudatához legfeljebb még az az öröm jöhet, hogy hamarabb jutok hozzá a borhoz, a húshoz, mintha szokatlan módon bajlódnék vele – mondhatnám: kétszer kap, aki gyorsan kap.

Philométor: Hát ez nagyon tudományosan hangzott – csak éppen a tényekhez semmi köze. A tények ugyanis azt mutatják, hogy valaki *kellemesen érzi* magát valamitől – te pedig megmagyarázod neki, hogy csak *tudja, hogy nem olyan kellemetlen*, mint amilyen lehetne: Vagy megvigasztalod: öröme csupán attól fokozott, hogy gyorsan örülhet. Ó, Panküon, ki a precíz kísérletek és az egzaktul végzett mérések híve vagy: nem mérnéd meg, mennyivel jut gyorsabban italához az ember szopókán keresztül, ahol csak szívárog a jól megszívott lé, mint mégoly szokatlan korsóinkból? Nem volna kézenfekvőbb nyakatekert okoskodás helyett a tényekkel összhangban elismerni, hogy nemcsak attól érzem jól magam, hogy bort kóstolgatok, hanem attól is, hogy szopom az italok italát, és nem csupán az a gyönyörűség, hogy húst nyeldeklek lefelé, hanem az is, hogy villát, kést döfök belé. Amit aztán sajnos sehogy nem magyarázhatok másképp, mint hogy a boron kívül még a szopás is, a húsnál nem kevésbé a döfés is kielégít valamiféle ösztönt. Hogy micsudás ösztönt – annak eldöntését bölcsességekre bízom.

Ennoiodórosz: Célzásaid a Freud-féle szexuális és destruktív ösztönre igazán hahotára készítenek. Nem gondolod esetleg, hogy azért iszunk egyáltalán, mert üreges edényből ihatunk, és azért eszünk, hogy hosszúkás eszcájgot lóbálhassunk a kezünkben? Mindazonáltal egyetértek veled abban, hogy a kellemes érzésbe a vitatott esetben belejátszik magán a táplálkozási ösztönön kívül az evés-ivás eszköze, módja is. Pontosabban: az eredeti biológiai ösztön megváltozik, antropomorfizálódik azáltal, hogy az ember egyfajta mozgásszférát teremt számára azokkal a közvetítésekkel, amelyeket önmaga és ösztöne közé iktat. Úgyhogy Marxnak igenis igaza van: a késsel, villával csillapított éhség másfajta éhség. Ugyanígy – mutatis mutandis – más szomjúságot csillapít az ivóedény, mint az ember pusztá marka.

Philométor: Ugye nem haragszol, ha szóvá teszem, hogy mi mindhárman egészen más problémáról beszéltünk idáig. De azért csak folytasd, ne zavartasd magadat.

Ennoiodórosz: Jjjó. Hát miről beszéltetek?

Panküon: Nem az ivóedényt általában hasonlítottuk össze a kézből ivással, hanem a *szopókás ivóedényt a közönséges korsóval*.

Ennoiodórosz: Na igen. Tudniillik ez teljesen lényegtelen, hogy milyen formájú az az edény.

Philométor: De ember, nem érted? Mi éppen ezen a bagatell lényegtelenségen vitatkozunk: vendégünknek eszébe sem jutott, hogy markából vedelje a bort, ellenben előszeretettel mutatott a csöcsös kancsó iránt, szemben más formájú ivóalkalmatosságainkkal.

Ennoiodórosz: Mert az ő társadalmukban épp ilyen formát kapott az eszköz, amely az ösztönt közvetíti és ezáltal antropomorfizálja. De pl. nálunk egy egészen más forma ugyanazt a történelmi funkciót tölti be.

Philométor: Mondd, kérlek, és hol töltik be ezek a különböző formájú eszközök az ő történelmi funkciójukat?

Ennoiodórosz: Mi az, hogy hol?

Philométor: Úgy értem: az evő- és ivóeszközök az anyaméhbe kerülve fejtik ki áldásos hatásukat, vagy netán már a petefészkekben, illetve a herezacskóban gondoskodnak róla; hogy a bébi majdan antropomorfizálódó ösztönökkel bújjék a világra?

Vendég: Nem ellenkezik szokásaitokkal, hogy a vendég is szóljon? Akkor szeretném megkérdezni: tulajdonképpen mit értetek ösztön alatt?

Panküon: Jó, hogy közbeszóltál. Éppen akartam mondani, hogy ez a vita valami derekas fogalmi félreértésen alapszik. Hiszen az ösztön öröklött viselkedésmód, amellyel az egyed a faj számára állandó ingerekre reagál. Ennoiodórosz meg olyan ingerekkel számol amelyek csak egy bizonyos történelmi periódusban lépnek fel, és az egyén tanult viselkedéssel válaszolhat csak rájuk.

Ennoiodórosz: Nézd, te azt nagyon jól tudod, hogy itt elsősorban bizonyos beidegződések kialakulásáról van szó. De a lényeg persze nem is ez, hanem az, hogy míg az állatnál az ösztön feltétlenül érvényesülő kényszer, addig az ember tudatos választásának tárgyává teszi: vendégünk például a szopókás kancsót választotta ösztöne kielégítésének eszközüül, de választhatott volna más céltárgyat is ösztönének, ha úgy dönt, hogy nem bort, hanem teszem azt Coca-Colát fogyaszt; végül elhatározhatta volna tudatosan, hogy nem iszik semmit. Még akkor is hozhatott volna ilyen döntést, ha történetesen a szomjanhalás küszöbén áll.

Philométor: Állj: Most fülelj, vendég! Ja igaz: te még mit sem sejtethsz arról, hogy ezek az urak marxistának nevezik önmagukat. Érkezésed ürügyét használták fel annak megakadályozására, hogy szétfoszlassam ezt a tévhitüket. Hát most legyél helyettem te a bíró, aki megítéli: vállalhatna-e közösséget doktor Marx, aki a tudatot anyagi mozgatóerőkre vezette vissza, olyan felfogással, amely az anyagi mozgatóerők érvényesülését a tudat döntésétől teszi függővé?

Panküon: Együgyű gyermeke ez az isteneknek, barátom: Azt mondják, különben normálisnak született, csak kisgyerek korában jó szülei elvitték az Első Ephezoszi Hazai Gőzvasút avatására. Nézi a fiú a mozdonyt: füttyül is, halad is – de mitől? Hallja, hogy a gőztől, a füttyülés is meg a haladás is. Akkor néhány napig gőzmozdonyt játszott odahaza, majd egyszer csak váratlanul úgy érezte, világosság gyulladt szerény szürkeállományában az agyának: rájött, hogy tulajdonképpen az ember nem más, mint egy gőzmozdony, ami gőz nem távozhat a füttyülőjén, az a kerekeit ösztökéli buzgóbb haladásra. Csinos kis elméletecske kerekedett aztán ebből, aminek építgetéséhez-toldozgatásához, képzelj csak; még külön megfigyeléseket is folytatott, Megfigyelte például, hogy a mozdonyon masiniszta is van ám – nosza, telepített elméletének ember mozdonyára is egy ilyen über-mozdonyt (ne felejtse el, hogy a masiniszta is ember, vagyis mozdony), legyen, aki szabályozza a gőz utját: merre mehet, merre nem. Jámbor Philométor szerteágazó figyelmét csupán egyetlen mozzanat kerülte el: a sínek. Nem vette észre, hogy a mozdony működésének lényegét: mozgásának irányát – nem a gőz és nem is a mozdonyvezető határozza meg, hanem a sínek, amelyekhez egész mozgása alkalmazkodik.

Amikor a döntőbíró felkínált maszkját magadra veszed, vendég, tartsd szem előtt, hogy imént hangoztatott vádjaidban is ez a csekély figyelmetlenség munkált. Hiszen min akadt fenn Ennoiodórosz szavai közül? Hogy az ember megválasztja, vajon enged-e, és ha igen, milyen módon, az ösztönének. Holott ilyen választás az állatoknál is megfigyelhető, ez a környezethez való alkalmazkodás alapténye. Pl. az állatot szakadék választja el a tápláléktól, választ tehát, hogy nekirugaszkodjék-e vagy megkerülje, utóbbi esetben további választásán múlik, hogy a kerülőutat balról vagy jobbról teszi-e meg; ráadásul amíg a kerülőúttal bajlódik, addig nem elégíti ki, gátlás alá helyezi ösztönét, hiszen először távolodik tárgyától, ahelyett, hogy a legrövidebb úton közeledne hozzá. Vitáink kedvenc partnere az Ennoiodórosznak tett szemrehányást épp olyan joggal ismételné meg itt is. Pedig ki olyan vak, hogy ne vegye észre itt az anyagi mozgatóerőket? Csak aki képtelen ezeket másban mint az

ösztönökben fellelni. Holott ama bizonyos síneket kéne felfedeznie. A környezet serkentő, illetve gátló ingerei mérik össze itt erejüket, és az ösztön a gátló ingerek valóságos anyagi erő túlsúlyára kerül gátlás alá, valahányszor az állat kerülőutat választ. Persze választásról itt csak képletesen beszélek, hiszen a szituáció; amelyhez alkalmazkodni kell, itt még egyszerű, és az ingerek különösebb mérlegelés nélkül, spontán módon mérik össze erejüket, vagy az állat próbálkozások során hibázik rá arra, hogy a korábban ismeretlen ingerek mit jeleznek számára. Az ember tudatos választásánál mindössze arról van szó; hogy a környezet, amelyhez alkalmazkodnia kell, hallatlanul bonyolulttá válik, a kerülőutak pedig, amelyekre ösztönével szemben rákényszerül, példátlanul megnyúlnak: az emberi egyednek nemcsak a természethez, hanem a társadalomhoz is alkalmazkodnia kell, betartva az együttélés törvényeit és a különféle ranglétrákon felette álló személyek parancsait – az ösztönök kielégítéséhez vezető kerülőutakon pedig olyan eszközöket hoz létre az alkalmazkodás megkönnyítésére, amelyekhez aztán később magukhoz is alkalmazkodnia kell stb. A helyes alkalmazkodáshoz tehát serkentő és gátló ingerek olyan tömegét kell feldolgozni és egymással összevetni, ami már nem megy sem spontán, módon, sem az óriási számú lehetőség végigpróbálgatása útján, csakis úgy, hogy az ingerek egy-egy csoportját szavak – a „jelzésék jelzései” – kezdik képviselni, és az ember ezeket a képviselő jelzéseket teszi sorra mérlegre, gondolatban próbálgatva végig egy-egy lehetőséget. De világos, hogy ebben a tudatos mérlegelésben továbbra is a szavak mögött levő ingerek valóságos anyagi erői ütköznek össze, és valóságos anyagi erő mozgatja az embert olyankor is, amikor tudatosan az ösztön kielégítéséről való tartós lemondással járó kerülőutat választ.

Vendég: Megtisztelő kérésetek, amely vitátok bírójává emel, szorongással tölt el. Annyi bölcsesség van mindhármótok szavában, hogy megvallom, legszívesebben mindig annak adnék igazat, amelyikőtök utoljára szólott, nem találhatván egyetlen felfeslő szálát sem gondolatai szoros szövedékében mindaddig, míg ellenfele, odakapva a kisujja körmével, el nem kezdi gombolyítani a kibújó szálvéget, hogy percek alatt új mintává szöve mutassa be ugyanazt a fonadékot. Lám, itt van amit házigazdánk, Panküön mondott az imént – én azt hiszem, még ellenfele is, akihez baráti élcekkkel sziporkázva szólott, csak játékos incselkedésből mímelhetné darab ideig, mintha bizony ellene tudna bármit is mondani. Hiszen világosan kitűnt szavaiból, hogy ha az egyén helyesen alkalmazkodik a társadalomhoz csakúgy, mint a természethez, akkor az általa megtett mégoly hosszú kerülőút végén ösztönét is kielégítheti. Philométor szerint – ha jól követtem vitátok eddigi menetét – ez a legfőbb jó az egyén számára. Abban, hogy ezt a legfőbb célt az egyes emberek a társadalomhoz alkalmazkodva tudják elérni, valamilyen csodálatos egyensúlyban élő harmonikus társadalom megvalósulásának lehetőségét látom. Hogy is nem sikerült az embernek még eddig megteremtenie ezt a természetének megfelelő biztonságos rendet, amelyben mindenki saját jól felfogott érdekében alkalmazkodik a másikhöz, ahelyett hogy kockára téve egymás testi épségét, állandóan civakodnának?

Philométor: Brávó, bíró! Megérdemled a „bölc” jelzőt, amelyet a mi vidékünkön a bíró neve elé szokás illeszteni. Hiszen lapos lényegét ragadtad meg optimista felfogásának. Jó Panküönünk úgy képzelem, hogy az ember kalkuláló állat: megsaccolja, hogy mit profitál számára egy alkalmazkodó „kerülőút”, és ha kifizetődő befektetésnek mutatkozik, akkor megteszi. Mi sem lenne egyszerűbb az értelmes kompromisszumokra ennyire hajlamos lény-nél, mint hogy felebarátaival összeül, és józan mérlegelés után szerződést kötnek azoknak a „kerülőutaknak” a rendszerét illetően, amelyeket kinek-kinek meg kell tenni, hogy az egyéni célokhoz vezető utak ne keresztezzenek egymást. A boldogsági egyezmény ratifikálása után már nem volna semmi más hátra, mint hogy az ügyeletes közlekedési rendőrök a szerződésben egyezményesített jelzéseket, ingereket exponálják a társadalom tagjainak, amelyre ezek a szerződésben rögzített megfelelő alkalmazkodó viselkedéssel reagálnak, hogy

azután a napi nyolc órát lereagálja, csúnya inzultusok nélkül juthassanak hozzá az ösztöneik által szükségelt javakhoz.

Panküon: Ne fáraszd magad, pontosan tudom, hova akarsz kilyukadni. Holott nyilvánvaló, miről van szó. Arról ugyanis, hogy minden egyed igyekszik a lehető legrövidebb kerülővel, a lehető legkisebb energiabefektetéssel elérni a célját. Nyilvánvaló, hogy legtermészetesebb reakciónk, ha akadály zárja el a célunkhoz vezető legrövidebb utat, hogy nekirugaszkodjunk, és erőszakkal küzdjük le. Csak a kudarc esetleg ismételt tapasztalata kényszerít alkalmazkodó kerülő utakkal való próbálkozásra. Az embernél a kerülő utak közül a legfontosabb, ugye, a munka, amelynek célja szintén az, hogy a továbbiakban lerövidítse a kerülő utakat. Igen ám, csakhogymit történik?

Megteszem a kerülő utat, a végén kapok egy tárgyi eredményt, amelyről utólag kiderül, hogy míg egyik vonatkozásban energiámat megtakarítja az alkalmazkodás bizonyos műveleteinél, addig egy másik vonatkozásban arra kényszerülök, hogy hozzá is alkalmazkodjam. Gondoljatok egy elektromos berendezésre: mennyi kényelem forrása – és hogy kell vigyáznom kezeléskor, nehogy agyonüssön az áram. S hányszor fordul elő, hogy az egyik ember olyan kényelmi forráshoz jut, amely nem ő maga, hanem a másik ember számára teszi kényelmetlenebbé az alkalmazkodást? Az alkalmazkodás ilyen egyenlőtlen megosztása alapján – körülbelül ez volna a pszichológiai lényege annak, amit a társadalomtudósok kizsákmányolásnak neveznek – az emberek közötti viszonyoknak létrejön ugyan valamiféle megrendszabályozása, kialakulnak kölcsönös alkalmazkodásuk intézményesített formái és normái, de az így beállt egyensúly eddig mindig csak ideiglenes volt, amelyet időről időre felborítottak más, még járatlan kerülő utakkal való próbálkozások: pl. valaki feltalált egy új gépet, amely az alkalmazkodásnak sokkal takarékosabb, rövidebb útját tette lehetővé...

Philométor: Természetesen az ilyen feltalálókféle is a környezethez alkalmazkodik: utazik – a példázat kedvéért – az omnibuszon, hát egyszer csak, miközben a lovacsák bandukolnak Budán át, váratlanul olyan inger éri, hogy reakcióként feltalálja a repülőgépet. Hasonlóan reagálgat, gondolom, a forradalmár is, aki úgy alkalmazkodik a kapitalista társadalomhoz, hogy szocialista forradalmat csinál – esküszöm, az egésznek nincs más titka, mint hogy a metronóm hangja ismételten társuljon a proletárforradalom feltétlen ingerével, és nemsokára maga a metronóm ütés ki fogja váltani a hatalomátvételt és a bankok államosítását.

Panküon: Utolsó kísérlet következik: Még egyszer kísérletet teszek makarenkói optimizmusomban, hogy megmagyarázzam, mi a különbség az alkalmazkodás között, ahogy azt Móricka elképzeli, és ahogy valóságosan létezik. Philométor Móric ugyanis, ha alkalmazkodásról hall, műveltségének érthető korlátainál fogva, csak Pavlov alapkísérletére tud gondolni, ahol valamilyen biológiailag jelentős esemény vagy a képviselőjét átvevő feltételes jelző inger (pl. a metronóm hangja, ha úgy tetszik) reflexszerűen váltja ki az állat viselkedési aktusát. Fogalma sincs azonban az aktív alkalmazkodásról, ahol, épp ellenkezőleg, a viselkedési aktus váltja ki a jelentős eseményt. Tehát hallott már fél füllel valamit arról az esetről, amikor a kísérleti állat azért nyáladzott, mert étel került a szájába, de mintha híre sem létezne annak a viszonyoknak, hogy az étel azért kerül a szájba, mert felkutatóják, odamennek érte. Holott ez utóbbit tetszése szerint akár így is fogalmazhatná: azért kutatnak, azért mennek oda, hogy étel kerüljön a szájba. Csak egyet nem tehetne tetszése szerint: hogy letagadja, miszerint az utóbbi esetben is alkalmazkodásról van szó. Én pedig végig erről az utóbbi esetről beszéltem, hangsúlyozva, hogy míg amott a környezet egyértelműen szabja meg az állat reakcióját, addig itt mindig több lehetőség közül lehet kiválasztani a legkedvezőbbnek látszót. Sőt, azt sem titkoltam el, hogy próbálkozások segítségével az állat egészen új szituációban is eligazodhat, új megoldásokhoz juthat.

Vendég: Mi több, azt sem titkoltad el előlünk, hogy az ember e próbálkozások egy részét gondolatban végzi el. Egyáltalán nincs okod mentegetőzésre; Panküon. Olyan plasztikusan

adtad elő elméletedet, hogy még nekem sem volt szükségem különösebb erőfeszítésre hogy szavaid nyomán magam elé képzeljem már-már háromdimenziós valóságként megjelenítve a feltalálót, amint áll a válaszútnál: Rábök gondolatban az egyik útra: „Gőzgép”, mondja, „ezt már próbáltuk”. Odaint a másikra: „Villanymotor” – ez is volt már, és még jobban lerövidítette a további kerül utakat, mint amaz. De hátha próbálkozhatunk ennél kényelmesebb eszközével is az alkalmazkodásnak. S amint jobban körülnéz, megpillant egy még járatlan ösvényt: Nosza, nem rest végigjárni gondolatban – hát a végén ott talál egy atomreaktort.

Philométor: Simán csúfondáros modorban megint a lényegét csípted nyakon szellemi impotenciájának. De úgy, hogy az én tehetetlenségem elé is szégyenkeztető tükröt tartottál. Én ugyanis még csak megsejteni sem voltam képes vele eddig a különbséget, amely fennáll a között, hogy megteszem az általa emlegetett vargabetűt, megkerülve egy tárgyat, amely akadályként az orrom előtt van, elérve egy másikhoz, amely szintén létezik; illetve a között, hogy megalkotok valamit, ami nincs, ami nem létezik sehol másutt, mint énbennem, amit éppen szóban forgó alkotó tevékenységemmel kell még valósággá varázsolnom. Ha az alkotó tevékenységről azt állítom, hogy alkalmazkodás a valósághoz, akkor valami hajmeresztő képtelenséget állítottam, mert éppen ellenkezőleg: a valóságot alkalmazom általa magamhoz, valamihez, ami csak az én pszichémben létezik. A kulcskérdése az egésznek: hogy jut a pszichém a megvalósítandó alkotói eszméhez? A valóság anyagi erőire való utalással most nem megyek semmire, még olyan körmönfont megfogalmazásban sem, hogy úgymond, a valóságban mutatkozó úr serkenti tudatomat; lévén, hogy a valóságban számos úr tátong, és ezek közül a legtöbb talán különböző módon is tömíthető nekem pedig e sokarcú hézagosság láttán mindössze egy bizonyos meghatározott ötlet jut eszembe. Ha mégis ragaszkodom, hogy anyagi erőből származtassam az alkotói eszmét, hogy ne fogadjam el a látszatot, miszerint itt tudatom autonóm termékével állok szemben, sem pedig a konvencionális megoldást, amely a nagy A-val írott Alkotóra, az Abszolút Eszmére vezet vissza az én kis a-val írott; relatív alkotói eszmémet – erre mindössze egy lehetőségem kínálkozik: ha az anyagi erőt nem a külső valóságban, hanem saját belső valóságomban keresem. Ha továbbá ahhoz is kötöm magam, hogy anyaginak a tudatomtól függetlenül létezőt nevezem, akkor olyan mozgatóerőt kell keresnem amely saját énemben munkálva is tudatomtól függetlenül fejt ki hatását. Ez az erő pedig az ösztön. Méghozzá nem az az ösztön, amelyet a környezethez alkalmazkodva, a kerülőút kompromisszuma kedvéért ideiglenesen legátolok, hogy utam végén a megérdemelt kielégüléshez juttassam – hiszen az ilyen ösztönt a józan számításhoz tudatosítanom kell. Olyan ösztönről van szó, amely elvileg összeegyeztethetetlen a társadalomhoz való alkalmazkodással, ezért az alkalmazkodás során teljes elfojtást szenved, egyáltalán nem elégülhet ki, még a tudatból is kiszorul. Számomra kétségtelennek látszik, hogy a hirtelen felbukkanó alkotói eszme ilyen elfojtott ösztöntartalom inkognitóban való jelentkezése.

Panküon: Hóbortosabb koromban én is olvastam még bizonyos Freud nevű szerzőt. Nála még az állt, hogy az elfojtott álmokképekben és patológikus zavarokban jelentkezik, amelyek igen széles skálája az egyszerű mindennapos elvétéstől a súlyos neurózisig terjed. Érdeklődéssel hallgatom most, hogy az alkalmazkodás e zavaibaiban fellelhetem, amit a normális emberi alkalmazkodásban oly hiábavaló módon próbáltam keresni: az alkotást. Mint gyakorló álmodó, aki alkalmanként elvétéssel is foglalkozik, érthető emberi gyöngeségből nem lehetek közömbös, amikor elismerik-e megnyilvánulásaim alkotó jellegét.

Philométor: Most olyasmit fogsz hallani, jámbor észjárású Panküonóm; hogy nem győződ majd szemedet meresztgetni a csodálkozástól, de azért még a te intellektusod számára is befogadható lesz a summája: Elképedésedre az fog okot nyújtani valószínűleg, hogy az alkotás egészen precíz módon elkülöníthető az elfojtott ösztöntartalmak általad említett megjelenési formáitól. Arról van szó, hogy olyan egyedeknél, akik lényegüket tekintve hasonló társadalmi viszonyokhoz kénytelenek alkalmazkodni, az elfojtott ösztöntartalmaknak

lesznek bizonyos közös komponensei. Ha ilyen közös tartalom jut külső kifejezésre, akkor a szóban forgó egyedek nagyjából hasonló módon fognak rá rezonálni. Ha mindezek mellett az ösztöntartalom megjelenítése álcázott formában történik, akkor egy egész társadalmi réteg számára vonzó tárgyhoz jutunk, hiszen az ilyen tárgy lehetőséget ad a bűnös, elfojtott ösztön jóhiszemű kielésére. És vajon hogyan lehet az efféle tárgy igazi forrását álcázni? Úgy, hogy valamilyen nyilvánvaló rendeltetést adunk neki, olyan funkciót, amelynek hasznosságát az említett társadalmi réteg általánosan elismeri. Például itt van vendégünk és bíránk kedvenc boroskancsója. Hasznos szerepkörét mindnyájan jól ismerjük – alkotója tehát éppoly jó lelkiismerettel elégíthette ki általa kisgyermek korában elfojtott vágyát, ahogyan a többi boiotiai, aki előszeretettel mutat a szopókás ivószerszám iránt. Ugyanígy biztosítja destruktív ösztönünk kieléséhez az ártatlan tudatlanságot a kés és a villa nyilvánvaló funkciója. Az ilyen eszközök megalkotásánál és használatánál egyáltalán nem holmi kerülő útról van szó – erre mutat, hogy e tárgyakhoz sokkal intimebb viszony fűz, mint azokhoz, amelyeket alkalmazkodva kerülgetnem kell. Az állat aligha gondolja magában: „Ez a kedvenc szakadékom, nem esik olyan jól az étel, ha előtte nem kerülhetem meg balról” vendégünk meg, lám, megkívánta a mag kancsóját.

Aki alkot, épp ellenkezőleg, áttöri az alkalmazkodás bevett szabályait, hogy a maga tilos ösztöneit is kielégítse – de mindezt az említett feltételeknek megfelelően. Ha az elfojtott ösztöntartalom nem tipikus egy bizonyos társadalmi rétegre nézve, vagy ha az egyed nem tudja úgy kifejezésre juttatni, hogy valamilyen elismerten értékes funkció leplezze az igazi forrást – akkor alkotás helyett a Panküön említette zavarokkal állunk szemben. Akit destruktív ösztöne rombolásra sarkall, az neurotikus – aki úgy rombolja a fennálló társadalmi rendet, hogy a destruktív maga és társadalmi rétege előtt egy másik erkölcsi rend megvalósításának eszközeként igazolja, az forradalmár.

Vendég: Kétségbeesésem mentsen fel előttetek, hogy nincs lelkierőm elmélyedni a Panküön-, illetve Philométor féle magyarázat közötti különbségben. Kétségbeesésemnek ugyanis egy olyan felismerés a gyökere, amelyet kettőtök magyarázata együttesen sugallt, és amely megfogalmazva így hangzik: „Nincs pechesebb faj az embernél” Gondoljátok meg magatok: Panküön embere több ezer éve próbálkozik a kényelmesebb alkalmazkodását lehetővé tevő kerülő utakkal – mennyi időt és energiát takarított volna meg az emberiség, ha teszem azt, már Héron a maga labdája helyett a gőzgépre hibázott volna rá, vagy pláne az elektronikus számológépre.

Vagy mibe került: volna Philométor alkotó emberének, ha az az eszméje támad kétezer évvel ezelőtt, hogy destruktív ösztönét egy „kapitalizmus” nevű társadalmi rend konstruálására fogja fordítani – az emberi faj pedig megtakaríthatta volna a sötét középkort.

Ennoiodórosz: Ne íteld meg őket keményen, vendég – gondolj arra, mit mondott Jézus a hegyen a lelki szegényekről. Angyali együgyűségükben még valami racionális magot is fellelhetsz. Csak azt próbálnád valahogy megértetni velük – mert nekem nem sikerült –, hogy a történelmet nem tudják az egyes emberek lelkéből megmagyarázni sem alkalmazkodással, sem ösztönkieléssel. Az, hogy az egyén alkalmazkodik-e vagy sebeit nyalogatja, az ő magánügye, amely a nevelő vagy az ideg orvos számára igen lényeges lehet, de világtörténelmi szempontból teljesen lényegtelen. Alkotója lesz-e a világtörténelemnek valaki vagy csak eszköze – nem alkalmazkodásától, nem is ösztönkielésétől, hanem kizárólag attól függ, fel tudja-e ismerni a világtörténelmi szükségszerűséget. Ha felismerem – alkotó vagyok, akár úgy érzem közben, hogy most elégül ki a csecsemőkorban elfojtott szexualitásom, akár úgy, hogy alkalmazkodom valamilyen, teszem azt, isteni akarathoz. Ha nem ismerem fel – szolgálja maradok, ismét függetlenül attól, hogy értelmetlen rombolással próbálok-e holmi állítólagos ösztönt kielégíteni, vagy létfenntartásom biztonsága érdekében keresem az okosan alkalmazkodó kompromisszumokat:

Philométor: Ja, ha így áll a helyzet, az egész más! Eb törődjék akkor az ösztönével, én megyek felkutatni a világtörténelmi szükségszerűséget, mert a História hitvány szolgája vagy eszköze én biz' nem leszek! De hogy ne keresgéljek vaktában, ahogy Panküön tanácsolná esetleg: nem mondanád meg, körülbelül merre találok?

Ennoiodórosz: Becsületszavamra, neked nincs több eszed, mint Kohnnak, amikor elmegy a rabbihoz, és megkérdezi : „Nem todod, rebe, merre találok oz ejn felesejgem?” Mire a rabbi azt mondja: „Nézd, Khoun: Ho ejn mondok, hol te tolálsz o te felesejged, te fagsz menni o Grönnek o lakáso, ho te fagsz menni o Grönnek o lakáso, o Grönné...”

Pihométor: ...és így tovább. Jót fogunk hahotázni, ha még egyszer elmondod, hogy Kohn hogy ült le a végén Grünnel és a rabbival ultizni. De kínoz a lelkiismeret, ha arra gondolok, hogy mialatt én itt vidulok a világtörténelmi szükségnek szüksége lehet rám, hogy teremtő fantáziám szabad szárnyalásával megalkossam, aminek elkerülhetetlenül muszáj létrejönnie. Én nem tudnám megtagadni a segítséget még a Naptól sem, ha egyszer kérne: ébresszem őt fel reggel 4 óra 49 perckor, mert természeti szükségszerűség, hogy holnap akkor keljen, de fél, hogy alkotó segítségem nélkül elalszik! Csakhogy a természeti szükségszerűségről tudom, hol lakozik: a természetben, ugyebár. De a történelmi szükségszerűséget hol lelem? Például: annak, amit „társadalmi tudat”-nak nevezel, van-e valami köze ahhoz, amit én a saját háztáji tudatomnak tekintek? Ha igen, akkor ejtsél néhány ígét arról, hogy ebben az egyszemélyi tudatban konkrétan hogyan tükröződik az a... izé: objektív dialektika, meg minden, amit mondtál.

Ennoiodórosz: Tudod mit? Inkább üljél le te is ultizni. Vagy komolyan azt kívánod, hogy alapfokú szemináriumot tartsak neked arról, hogy hogyan érvényesül az objektív törvényszerűség a termelőerők fejlődésében és a termelési viszonyok változásában? Vagy az ábécés könyvnek arra a lapjára vagy kíváncsi, hogy hogyan tükröződik a társadalmi tudatban ez az objektív dialektika? Netán az egyszerűgyátlának azt a sorát magyarázzam el, hogy a tudati szféra hogyan őrzi meg viszonylag önálló, immanens fejlődési tendenciáját és aktív szerepét a társadalmi lét totalitásával szemben?

Philométor: Isten őrizz... Már úgy értem, mindebből csak annyit leplezzél le előttem, amennyi az én személyemre vonatkozik!

Ennoiodórosz: Hát nézd, ez igen egyszerű: Amennyiben a tudatod az ontogenezis során megtette ugyanannak az útnak az abbreviatúráját, amelyet a társadalmi tudat a filogenezisben végigjárt, annyiban léphet fel a társadalom képviselőjeként. Ebben az esetben alkotóként, forradalmárként való aktív fellépésed, ha sérti is ez a hiúságodat – fő tendenciájában megegyezik a társadalmi, történelmi fejlődés törvényszerű tendenciájával. Csakhogy ez a képviselőlet mindig csupán viszonylagos lesz, mégpedig két okból. Először is azért, mert a fogalmakat a társadalom a maga reális praxisában munkálja ki, te pedig tudatod lerövidített fejlődési útján készen jutsz hozzájuk, anélkül, hogy a magad praxisával végigkövetnéd kialakulásának zezugos útját. Másodszor, míg a társadalmi tudatod teljes egészében a társadalmi lét determinálja, addig egyéni tudatodat csak részben – bár lényegesebb részében – formálja a társadalom, a társadalmi tudattal való kommunikáció. Személyiséged alakulására emellett biológiai léteddel kapcsolatos számos adottság is hatással van, például az ösztönök, amiket olyan előszeretettel emlegetsz, idegrendszered működésének sajátosságai, hormonális működésed stb. – mindezek a hatások pedig társadalmi vonatkozásban teljesen esetlegesek.

Vendég: Ha magam hallanám, sem hinném el, hogy pompás fejtegetésedbe bárki bele tudjon kötni, hacsak nem teljesen kiagyalt álérvekkel. Sohasem éreztem még ennyire világosan, hogy mindazokban az esetekben, amikor igyekezetemet, hogy az emberiségért alkotó és forradalmár módon tegyek valamit, nem tudtam, hogy úgy mondjam, világszínvonalon érvényre juttatni, két irányba kell elkeseredett átkot szórnom: először egykori tanáraink irányába, akik a fogalmak filogenetikus útját úgy rövidítették le számomra, hogy közben

engem magamat is megrövidítettek, és most itt állok úgy, hogy számos fogalomról fogalmam sincsen; másodszor ösztöneim, hormonjaim meg miegyebeim irányába, melyek személyiségemre olyasmit tukmálnak rá, amiről közben tudatom tudván tudja, hogy társadalmi vonatkozásban teljesen esetlegesek: De mit beszélek annyit magamról, amikor Ennoiodórosz helyett nekem kell kimondanom azt is, amit ő szerénységből elhallgatott: Azt ugyanis, hogy elemzése a világtörténelem fontos kérdéseit helyezi új megvilágításba.

Itt van például a jakobinus forradalmárok viszonya a francia nemességhez. A márki, mint ismeretes, többnyire ellenforradalmár volt; ahogy tudott, ártott a forradalom ügyének, de ha kellett, Isten és a király nevével ajakán vállalta a halált is reakciós eszméiért. Már most kérdés, nem kell-e indokolatlan tettelegességnek ítélnünk, ami a Concorde téren történt ezekkel a különben derék emberekkel: Nem lehetett volna-e rövidített úton elsajátíttatni velük a szabadság, az egyenlőség és a testvériség fogalmát? Persze nincs kizárva, hogy személyiségük biológiai meghatározói okozták a zavarokat, társadalmilag teljesen esetleges módon. Ha így van, a korabeli orvostudomány fejletlenségét kell okolnunk az atrocitásokért: egy jó hormoninjekcióval talán meg lehetett volna takarítani a guillotine-t.

Ennoiodórosz: Ember, csak nem akarod komolyan nekem tulajdonítani a francia aufklárizmus naiv hitét, mely szerint az emberekkel értelmes meggyőzés után bármely igaz eszmét el lehet fogadtatni?: Hiszen világos, hogy a tudati szféra mozgása ellentmondásokon keresztül halad, és amíg az előző szakaszok megszüntetve megmaradásával el nem jut a szóban forgó eszméhez, addig a társadalom döntő többségét egyszerűen lehetetlen meggyőzni felőle „lebeszélve” korábbi meggyőződéséről.

Vendég: Most még tisztábban látom, mint eddig, mennyire el tudom fogadni gondolataid rendszerét. Hiszen én sem olyan eszméről szeretném visszamenőleg meggyőzni az 1793-as év márkiját, mint mondjuk a leninizmus, hanem az akkori kor kiérlelt, uralkodó eszméinek igazsága felől. Hogy isten nem létezik és a király egy idejétmúlt fogalom, ezt akkor széles tömegek megértették. Ha néhány arisztokrata erre képtelen volt, olyannyira, hogy Jézust és Lajost emlegetve léptek a vérpadra, akkor talán mégsem tévedek, amikor nevelés- és orvostudományukat korholom az inzultusok miatt.

Ennoiodórosz: Te tökéletesen megfeledekszel a mereven rögződött szokásmechanizmusok konzerváló szerepéről!

Vendég: Szívesen odafigyelek, amikor elmagyarázód, hogy a jakobinusoknak mitől voltak lazábbak a szokásaik, mint az arisztokratáknak.

Ennoiodórosz: Nézd, itt természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni az érdekmechanizmusok szerepét, mindenekelőtt az osztályérdekét.

Vendég: Megvallom, zavarban vagyok most. Jómagam is mintegy ösztönösen, mindjárt erre gyanakodtam. De sehogy sem tudtam összehozni gyanúmat azzal a ténnyel, hogy a guillotine alá menetelve, nem rendi előjogokat emlegettek, hanem, mondom, az Istent és a királyt. Pedig olyankor az ember többnyire őszinte; miután kitetszik, hogy két részletre bontva már érdekeinek képmutató leplezésével sem viheti sokra, sőt, maguknak az előjogoknak az élvezésére sem annyira alkalmas, mint egybeszabva. Aztán a bourgeois sem a zabolátlan profitszerzés jogáért markolt puskát, hanem, úgymond, minden citoyen egyenlő emberi jogaiért. Amit békésebb időkben ugyancsak szívesen tartanék farizeus megtévesztő manővernek, de nem értem, mit profitálhatna a sikeres megtévesztő cselből egy nemzetőr, aki nap mint nap a halálra készül fel.

Ennoiodórosz: Na persze az érdek egyebek között arra használja fel az eszmét, hogy tógájába burkolózva általánosságként mutassa be az igazi anyagi érdek partikularitását. Ez a hamis tudati szféra, amelyet maga köré von, biztosítja az osztály számára történelmi szerepének eljátszásához a biztonságérzetet, az erkölcsi igazolást.

Vendég: Hadd ellenőrizzem magam, hogy tényleg olyan jól értelek-e, mint hiszem. Tegyük fel, én vagyok egy márki. Márki vagyok, márki, márkinak születtem, márki-nótát dalolt a dajka felettem. Miről szólt ez a kora gyermekségemben mélyen belém rögződött nóta? A korszellemnek, az uralkodó eszmének megfelelően a világot abszolúte tökéletes törvényekkel megteremtő Teremtőről és abszolúte tökéletes törvények szerint uralkodó Uralkodóról. Tegyük fel továbbá, hogy te vagy egy polgár: Nincs ellene kifogásod?

Ennoiodórosz: Provizórikusan.

Vendég: Az elég. Addig is ki derülhet, hogy miféle nóta fejlesztette ki az ontogenezis lerövidített útján a te tudatodat: Nemde, ugyanaz, mint az enyémet? Ugyanis ez volt az uralkodó nóta, a korszellem nótája, dajkádön kívül ezt dalolta még a tanító néni az iskolában, a tisztelendő bácsi a templomban, az újságíró bácsik a lapokban és a színész nénik a színházban, a moziban, a rádióban és a TV-ben. Ez van – mondták volna, ha szemrehányást teszel nekik, minthogy csakugyan nem volt más, ami az én nótámat magasabb szinten megszüntetve megőrizte volna számodra: azonkívül pedig meg vagy mondva, hogy az uralkodó nóta a mindenkori uralkodó osztály nótája. Ezzel a nótával ajkunkon cseperedtünk tehát fel mindketten. Én érdekeimnek megfelelően nekiláttam, hogy rendi előjogaimat gyakoroljam: Ehhez pedig éppen kapóra jött a belém rögződött eszme: megóvott, hogy lesüljön a bőr a képemről azért, amit teszek. Ha ugyanis az előjogok gyakorlása isteni és királyi bölcs törvények szerint való cselekedet, akkor lelkiismeretem – mely pedáns arra, hogy kozmikus érvényes mérce szerint viseljem magam – nyugodt lehet.

Más a te sorsod – részvétellel gondolok rá. Érdekeidnek megfelelően profithajhászásra alkalmas társadalommá kell rombolnod az enyémet, így szólsz-e tehát magadhoz: „Nosza, romboljuk le ezt – amint a nóta mondja – az isteni és királyi bölcs törvényeken nyugvó társadalmat, hogy kedvemre hajhászhasam a profitot?”

Ennoiodórosz: Mindnyájan tudjuk, hogy előbb a társadalom eszmei szentesítését kell lerombolni. Na?

Vendég: Ahá, tehát előbb így gondolkoztál: „Profithajhászó alapra akarom átépíteni ezt az egész kizsákmányolási szisztémát, minthogy nincsen földem, amelynek terméktöbbletét elrabolhatnám a jobbágyoktól, de van tőkém, hál. Istennek. Csakhogy itt van ez az eszme az Istennel meg a királlyal, amelyet dajkám az ontogenezis rövidített útján velem is elsjátított: Ez elveszi erkölcsi alapomat a rombolásra – romboljuk le tehát mindenekelőtt ezen eszmét. Így volt valahogy?”

Ennoiodórosz: Természetesen az érdek nem működött ilyen cinikus tudatossággal, hiszen haladó osztályról volt szó, amelynek meglehetett az a világtörténelmileg jogosult illúziója, hogy kizárólag a haladás érdeke vezérli a megcsontosodott maradisággal szemben, továbbá, hogy az egész társadalom képviselőjében lép fel egy szűk kaszt partikularitásával szemben.

Vendég: Bocsáss meg, rosszul értettelek? Hogy nevezhetsz engem partikuláris kasztnak, amikor pompásan tudod, hogy én képviselem az igazi egyetemességet, tudniillik az abszolút isteni törvényt?: Szeretném tudni, honnan vetted hirtelenjében azokat az illúziókat, amelyeket emlegetsz, holott az imént még velem közös illúziókon nevelkedtél: Isten és király.

Ennoiodórosz: Te viccelsz, vendég. Az előbb megegyeztünk, hogy az osztály a maga történelmi fellépését a fennálló társadalmat szentesítő eszme tagadásával kezdi. Azt hittem, magadtól kitalálsz, hogy ez egyszersmind azt is jelenti, hogy az osztály kialakítja a maga eszméjét, amely nem más, mint a régi eszme tagadása.

Vendég: Végre! Végre az utolsó láncszemet is kezembe adtad, amelynek hiánya eddig szégyenkezésre készített értetlenségem miatt. Tehát: új eszmédet meghatározza számodra a réginek a tagadása, ugye? A régi eszme tagadására pedig osztályérdeked ösztönöz. Nemde?

Ennoiodórosz: Na?

Vendég: De az érdek, amely a régi eszme tagadására ösztönöz, nem cinikus póreségében tudatosul benned, hanem az új eszme tógájába burkolózva. Vagy nem így mondtad?

Ennoiodórosz: De. Na és?

Vendég: Vagyis ahhoz, hogy a régi eszméből új tógát szabhass magadnak, előbb be le kell bújnod ebbe a tógába.

Ennoiodórosz: Micsoda álokoskodás ez, idegen?

Vendég: Fájdalommal látom ingerültségedet. Kérlek; hangoljon elnézésre, hogy alkalmasint felfogóképességemben volt a hiba, ha erősen feltett szándékom ellenére sem jól adtam vissza gondolatmeneted logikai kristályszerkezetét. Mondd meg, kérlek, hol tévedtem.

Ennoiodórosz: Ott, hogy robinzonádot játszol. Kinevezel engem *a* polgárnak, aztán megköveteled, hogy hozzam létre az érdekemnek meg felelő eszmét. Holott nem az én érdekemről és az én eszmémről van szó, hanem az osztályérdekről és az osztályideológiáról.

Vendég: Gondoltam, az egyszerűség kedvéért feltehetem, hogy az osztályérdek éppen a te fejedben hozza létre az új ideológiát. Mondjuk mint ideológuséban.

Ennoiodórosz: Nagyon tévedsz. Az eszme nem az ideológus fejéből pattan ki, mint Pallasz Athéné Zeuszéból. Az ideológus csak megfogalmazza; ami már fellépése előtt létezett.

Vendég: Hol?

Ennoiodórosz: Hogy hol? Kérlek szépen: abban a praxisban alakult ki, amelyet az osztály folytat.

Vendég: Milyen indítéktól vezérelve folytatja?

Ennoiodórosz: Természetesen érdekétől vezérelve.

Vendég: Újra éledezik bennem a remény, hogy meg foglak érteni. Mert az érdekről már tudom tőled, hogy nem pucér, hanem tógát visel. Így van?

Ennoiodórosz: Majd meglátjuk, hova akarsz kilyukadni ezzel.

Vendég: Gyanakvó válaszod elbizonytalanít. Pedig már-már világosan láttam az eszme egész születési folyamatát. Láttam, szinte; amint az osztályérdek az új eszme tógájában tudatosulva praktizálásra buzdít, hogy majd e praxisban megszülessék az új eszme. Amelyet aztán az ideológus megfogalmaz.

Philométor: Őszintén szólva, nem értelek téged, vendég. Házigazdánkat teljes egyetértésedről biztosítottad – kiderült, hogy „csupán” az alkalmazkodás kérdésében nem értesz egyet vele, amely elméletének talpköve. Cáfoló érvelésed semmi kétséget nem hagyott bennem afelől, hogy egy véleményen vagyunk – mégis, amint körvonalaztam ezt a véleményt az ember nem alkalmazkodásáról, iróniád ellene fordult, még hozzá a kompromisszumot nem ismerő ösztön és a kerülő utakkal való számító próbálkozás egy kalap alatt vált védtelen áldozatoddá. Szinte már reménykedni kezdtem; hogy legalább Ennoiodórosszal egyetértesz – így ha más nem, a frontvonalak tisztázódtak volna. Alkalmasint Ennoiodórosz is ilyen értelmű tisztázódásra számított, hiszen ő is úgy van, hogy elfogadja éppen felfogásunkat, még hozzá Panküonét az alkalmazkodásról éppúgy, mint az enyémet a nem alkalmazkodó ösztönkiélésről, mondván, hogy ez is előfordulhat, meg a másik is megeshet – csak éppen hozzáteszi, hogy egyik sem lényeges, mármint világtörténeti szempontból. Amiben viszont ő az egyén világtörténeti lényegét felfedezi – tudniillik az egyén tudata és a társadalmi tudat kommunikációjában, – abban megint csak kételkedést ébresztasz agyafúrt kérdéseiddel. Áru!d már el nekünk: tinálatok miben találják e számos kérdés megfejtését?

Vendég: Ó, félreértettetek, barátaim. Kérdéseimet kizárólag azért fogalmaztam oly nagy számban, hogy tanuljak sok oldalról világító válaszaitokból. Hisz egész utazásomra nem is csábított más, mint tudományotok nagy híre – nézzétek hát el, ha netán kapzsi voltam a tudni vágyásban. Bizony, ha a mi tudományunkat hasonlítom össze a tiétekkel, csak szégyenkezem magamban. Néha, komolyan mondom, a maga primitívságával az ősembert juttatja eszembe, akinek külön szava volt a kis halra és külön másik a nagy halra, de képtelen volt ezeket a „hal” fogalmában általánosítani. Ugyanígy hazai kollégáim is képtelenek tudományunkat az általánosságnak arra a fokára emelni, amelyet irigykedve láttam nálatok – ehelyett egészen más fogalmakat alkalmaznak az emberre, mint a többi állatra. De ugyanakkor nincs meg nálunk az a finom differenciáltság sem; amely Ennoiodórosznál, hanem az egyént éppúgy megkülönböztetik az állati egyedtől, ahogyan a társadalmat a csordától, s ráadásul még az sem jutott eszükbe, hogy a megkülönböztetést attól tegyék függővé, milyen mértékben humanizálódott az egyén abban a folyamatban, amelyben tudata elsajátítja a társadalmi tudat fogalmait. Egyszóval: ne is beszéljünk róla, kérlek benneteket.

Philométor: Nem úgy van! Csak beszélj – és most majd mi kérdezgetünk. Hátha ez könnyebben megy, mint naiv képet vágó kérdéseidnek kitéve lenni.

Vendég: Nem bánom hát. Megpróbálhatok éppen megküzdeni szégyenkezéssel. Minthogy azonban éjfélre jár az idő, javasolom: kövessük visszajáról az éjszaka mesélő Seherezáde példáját, és majd éjszaka múltán, nappal kezdjünk új mesét.

„Hidd, hogy te mégy...”¹⁴¹

Öninterjú

„Előre hát, önhitten, utadon,
Hidd, hogy te mégy, ha a sors árja von!”

Lucifer ironikus szavai Madách
„Az ember tragédiája” c. színművéből

Professzor úr...

Nem vagyok professzor.

Ha nem szólíthatom professzor úrnak a professzor urat, akkor hogy szólítsam: Garai elvtársnak?

Azon tűnődöm, nem Maga-e az egyetlen, akinek az vagyok. Különb, tudja mit? Amíg nem teljesen ment ki a divatból ez a megszólítás, annyian szólítottak így olyanok, akiknek ez kevésbé voltam, mint Magyarországon bárkinek professzor... Szólítson, ahogyan akar.

Ön éppen 25 évvel ezelőtt kezdte tudományos pályáját. Ezalatt a huszonöt év alatt nem egyszer ismételte szóban és írásban, hogy a személyiség úgy fejlődik, ha újra meg újra vállalja, hogy eldönti, hogy kategorikusan azonos maradjon-e önmagával vagy kategorikusan mássá legyen. Nos tehát: Ön, Professzor úr, kategorikusan azonos-e huszonöt évvel ezelőtti önmagával, vagy kategorikusan mássá lett?

Kérdése azt a hízelgő preszuppozíciót foglalja magába, hogy fejlődtem ez alatt a negyedszázad alatt.

Talán. Amit biztosan magába foglal, az sokkal inkább egy kelepce.

Nevezetesen? Ja, azt hiszem, értem. Hogyha én a Maga kérdésére nem teszem sem az egyik, sem a másik kategorikus vallomást, akkor választhatok: arról a hiú feltevésemről mondjak-e le, hogy fejlődtem valamelyest, vagy pedig arról az igényemről, hogy elméletem igaz. Így valahogy?

Talán.

Rejtélyes Kegyed, de azért válaszolok. Azt gondolom, hogy a lényegét illetően nem változtam, ellenben szinte mindenben, ami lényegtelen, radikálisan.

Mármost annak megítélése, hogy mi a lényeg és mi az, ami lényegtelen, a lényeghez tartozik-e, vagy maga is csupán lényegtelen?

Maga a legjobb magyar tanítványom! Már magam is kíváncsi vagyok, vajon amikor egyben-másban változtam, már eleve úgy éreztem-e, hogy itt most valami csip-csup módosulás lesz napirenden, vagy pedig csak utólag jöttem rá, hogy a lényeg nem változott. Az előbbit, hogy

---

¹⁴¹ Az eredeti szöveg megjelent: Valóság, 29:3. (1986) 54-65. lap. Ennek a szövegnek az olvasásakor fontosabb mint az összes többiénél szem előtt tartani keletkezésének időpontját: 1985-ben, amikor Gorbacsov már előállt, de képzelni sem lehetett, hogy semmi előtt nem fog megállni, már a nyilvánosság előtt ki lehetett mondani, hogy az egész rendszer van válságban, de válaszul Kádár még a nyilvánosság előtt kimondhatta, hogy nem a rendszer van válságban, hanem olyan embereknek a tudata, akiknek jut idejük ilyesmivel foglalkozni, mert nem dolgoznak...

őszinte legyek, nem tartom nagyon valószínűnek. Az utóbbinál viszont nem lehet tudni, hogy tényleg az történik-e, hogy az ember felfedezi, hogy ami a lényeg, az nem változott, vagy nem sokkal inkább az-e, hogy feltalálja, miképp legyen az a lényeg, ami nem változott.

Ön tudományos pályájának kezdetén pavlovista volt.

Sőt, hamarabb, mintsem tudományos pályámnak a kezdetén lettem volna. 1955-ben történt, a Lenin Intézet nevű közoktatási szörnyszülőttben, ahova jártam, hogy megjelent dr. Varga Ervin és előadott egy logikailag igen elegáns elméletet arról, hogyan zajlik a magasabbrendű idegműködés. Két évvel később aztán elolvastam Kardos Lajos könyvét (A lélektan alapproblémái és a pavlovi kutatások. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1957) és meghallgattam előadásait, melyekből megtudtam, hogy ez az elegáns elmélet ráadásul átfogja a lelki jelenségek totalitását.

E két tanárom hatására azután, ha akarja, pavlovista lettem: 1957 végén megjelent első cikkem (egy teljes oldal volt a Népszabadságban: A feltételes reflex szerepe a mesterséges holdban utazó kutya előkészítésénél. Hogyan hasznosították Pavlov tanításait a Szputnyik II megalkotói?) arról, hogy az Istenben azóta megboldogult Lajkát (akiről ma már talán nem mindenki tudja, hogy az első űrhajós volt s egy kutya ugyanakkor) a feltételes reflexek rendszerének kiépítésével teheték alkalmassá arra, hogy a világűrben életjelenségeket produkáljon. Nem sokkal később Kardos szemináriumán már arról tartottam – szerény méretű tetszést és szerénytelen méretű visszatetszést arató – előadást, hogy a pavlovi elméletnek (s pláne, ezen elmélet legsötétebb részének, az úgynevezett második jelzőrendszerre vonatkozó tanításnak) alkalmazásával olyan hipnózist és szuggesztiót csaphatunk, amely azután bármít tehet az emberrel (már-már Puskin Egyiptomi éjszakáinak mottóját idéző módon, melyben is szó esik egy emberről, akiről egy hölgy ezt nyilatkozta: Il est un bien grand talent, il fait de sa voix tout ce qu'il veut; amire e nyilatkozat befogadójában felvetődik az igény: Il devrait bien, Madame, s'en faire une culotte¹⁴²).

Mármost innen nem sok kellett ahhoz, hogy Pavlov általam akkor felfogott elméletéből alakítsam ki a magam első elméletét, melyet a velemszületett szerénységet oly jól kifejező címmel írtam meg: Az ember pszichológiájához (a tanulmány végül „A szabadságszükséglet néhány elvi kérdése” túlszerényített címmel jelent meg. Pavlovnál, ugye, arról van szó, hogy az egyes reflexek láncca kapcsolódhatnak, amelyekben mindegyik reflex vége a következő reflex kiváltó ingere lesz, így aztán az ilyen úgynevezett dinamikus sztereotip, ha egyszer beindult, lefuttatása szükséglet. Így van ez embernél is, érveltem én, de embernél a munka az, aminek szekvenciái a reflexláncot kialakítják. Ha tehát a célkitűzésre nem következhet a cél szabad megvalósítása, erre meg egy új cél szabad kitűzése, akkor szükséglet marad kielégítetlenül: ez volt a szabadságszükséglet első leírása.

Később azután Rubinstein meggyőződött, hogy az inger nem hozzá esetlegesen kapcsolt reakciót vált ki, mint például egy lámpa felgyulladás a nyálreflexet; hanem olyan tevékenységet, amely valahogyan az őt előhívó tárgyra kapcsol vissza, mint például e tárgy tanulmányozása. Ugyanakkor Bernstein (akinek különben most van nagy reneszánsza az Egyesült Államokban, ahol a legjobb nyugati pszichofiziológusok kommentárjaival jelent meg válogatott írásainak kötete (H. T. A. Whiting [ed.]: Human motor actions: Bernstein reassessed. Advances in Psychology, 17. North-Holland. Amsterdam etc., 1984) arról győződött meg, hogy a reakciót nem csupán kiváltja az inger, hanem sikerét vagy kudarcát vissza is jelzi mint olyan tárgy, amely meghatározza, hogy hogyan alakuljon a mindenkori tevékenység folytatása.

---

¹⁴² Ő igen nagy tehetség, azt csinál a hangjából, amit csak akar! – Akkor, asszonyom, csináljon belőle egy nadrágot.

Ekkor én már nem voltam többé pavlovista. Ami azonban e változásban változatlan maradt: előszeretetem az elegáns, totálisan átfogó s ráadásul az emberi sajátságosság titkának a megfejtését is ígérő elmélet iránt.

Mint amilyen például a Freudé.

Freud elméleteinek (mert neki is több volt) totálisan átfogó jellegét alkotójuknak, például, pánszexualizmus címén vetették nem egyszer a szemére. Hogy annak ellenére, hogy az elmélet ilyen, az első években (enyhén fogalmazva) nem voltam tőle elbűvölve, ennek – én úgy tartom – olyasmi lehetett az oka, hogy cseppet sem tette rám egy elegáns elmélet benyomását, s kiváltképp nem egy olyanét, amelynek az emberi sajátságosság titkához bármi köze lenne. De, például, a párizsi Magyar Füzetekben egy kritikussom – Harmat Pál – azt írta nemrég (14-15. [1984], 237-241. old.), hogy Garairól egész a közelmúltig az volt a benyomása, „hogy a szűklátókörű Freud-kritika hullámain igyekszik minél magasabbra jutni”. Az ember persze sohasem tudhatja, milyen mélyebb ösztönzést szublimál, amikor, például, valóságos esztétikai averziót vél átélni, mint amilyen, például, engem elfogott 1958-ban, amikor A mindennapi élet pszichopatológiájának olvasása hozzájuttatott első Freud-élményemhez. Amit tudok, csak az, hogy az önkényesség, amelyet Freud esetelemzéseiben akkoriban lépten-nyomon felfedezni véltem, a Karinthy által megírt Freud-féle Hacsek és Sajót juttatta eszembe: ha Sajó jónapot kíván Hacseknek ezzel csak azt a vágyát óhajtja leplezni, hogy rossz estét kívánjon neki, amely vágy azóta él benne, mióta gyermekkorában szerelmes volt Hacsek unokanagynénjébe, akivel esténként találkozott a Szentkirályi utcában, ahová az a Duna-partról jött, minthogy pedig a Szentkirályi utcában van a szemklinika, a Duna pedig egy folyó, Sajóról megállapítható, hogy az igazi elfojtott vágya az, hogy Hacseknek folyék ki a szeme...

Hogy Karinthynak ez (s más) paródiája miért bűvöli el Önt, ezt érteni vélem. De hogy Freudot miért találta elegancia híján levőnek, holott az elegancia Önnél, ha jól sejtem, már ekkor a szellemet jellemezte, nem pedig csupán az értelmet, s a szellemet Freud elemzéseitől akkor sem tagadhatta meg, ha az értelmet olyik esetben talán igen – ez a kérdés tényleg megérne egy analízist.

Pszichoanalízist?

Azt. Amint Ön az imént említette: megnézni, milyen mélyebb ösztönzést szublimált ezzel az averzióval.

Van valamilyen ötlete? Amit ha elutasítok, Maga látja majd, hogy jó helyen keresgél?

Van.

Feküdjek a díványra?

Professzor úr a 25 év alatt kezdeti averziója ellenére felhalmozott, alkalmasint, annyi ismeretet...

Megjegyzem, 25 év alatt nem maga az első, aki azt firtatja, mennyi ismeretet halmoztam fel. Amikor életemnek azt az igazi nagy ballépését elkövettem, hogy átjöttem a Pszichológiai Intézetbe, akkor kollégák, akiknek e lépés kapcsán a lelkesedése éppolyan mérsékelt volt, mint majd utóbb a magamé, ezt oly impertinens agresszivitással kutatták, hogy erre azzal az első dackorszakra jellemző reakcióval feleltem, hogy juszt se tettem lehetővé, hogy írásos vagy szóbeli manifesztációimból ez kiderüljön. Később azután – a közelmúltban – túljutottam fejlődésemnek ezen a szakaszán, egész a serdülőkort jellemző választípusig, amikor az ember keresi azt a kalandot (esetemben: a Nizzai Egyetemen), amelyben, ha esetleg majd túléli, kiderül, hogy tényleg mennyit is ér, ő meg a tudása, meg ez, meg az.

Miközben Professor úr öniróniájának épp akkora bámulattal adózom, mint a tartalomnak, amely e formában megnyilvánul, az őszinte önfeltárukozásnak ilyen kitöréséről meg kell jegyezni, hogy, megfigyelhetően, olyankor szokott rá sor kerülni, amikor ezzel az áldozattal kívánja az ember – tudattalanul, persze – megváltani magát még kellemetlenebb önismereti adatok közelesen fenyegető feltárulásától.

S ezek esetünkben melyek lennének?

Arra bátorzkodtam volna éppen rámutatni, hogy ajánlata, mely szerint Ön esetleg a díványra fekszik, megvalósulás esetén engem olyan pozícióba helyezne, amelyből nem bátorzkodhatnék többé rámutatni ezekre – a díványon fekvő helyett.

Lapos vicc volt – felejtse el. Talán éppen azért éreztem rögtön utána kényszert, hogy mintegy szellememet az iróniával...

Újabb kísérlet egy újabb őszinte önfeltárukozással megváltani az önismeret gyötreimét?

Nos, tehát? Hallgatom.

„Hallgatom” – mondja Ön, s e megfogalmazással elárulja, mily kevésbé van hajlama a díványon fekvő pozíciójába helyezni magát, amely tudvalévően nem a hallgatóé, hanem a hallgatotté.

Tehát, a mélyebb ösztönzés, amelyet a Freuddal szembeni kezdeti ellenérzésemmel csak szublimáltam Maga szerint?

Nos, igen: ha kiderült volna (mint ahogyan később, úgy tűnik, kiderült), hogy nem az értelmezés az önkényes és esetleges, amely a „jónapot”-tól egy unokanagynéni gyermekkori emléken, a Szentkirályi utcán és a Dunán keresztül eljut a „folyék ki a szemed” elfojtott vágyáig, hanem az az út, amelyen az egyéni pszichikum ellenkező irányban, a vágytól az elfojtáson keresztül a tünetig tényleg végigdolgozza magát, akkor csökkent volna az ön reménye arra, hogy egy ilyen egyén olyan ésszerű és szükségszerű tendenciák hordozójaként lépjen fel, mint amilyeneket akkoriban Ön a társadalomnak tulajdonított, miközben szigorúan tartotta magát Marxnak ehhez az intelméhez: „Mindenekelőtt kerülni kell, hogy a „társadalmat” megint mint elvonatkoztatást rögzítsük az egyénnel szemben. Az egyén maga a társadalmi lény” (Gazdasági-filozófiai kéziratok. Budapest, 1962. 70-71. old).

Csalódást kell okoznom Magának, mert az analízis eredményét nemcsak hogy elfogadom, hanem úgy érzem: fején méltóztatott találni a szöveget (ami, ha valóban így lenne, akkor nekem, ugyebár, agyrémnnek kellene éreznem a Maga interpretációját).

No de komolyra fordítva a szót:

Nekem abban az időszakban tényleg mindennél fontosabb volt, hogy az egyén, elvben minden egyén a társadalmi tendencia hordozója lehessen, amely társadalmi tendenciát viszont az egyéntől, elvben minden egyéntől függetlennek, s valóban, mint az imént rámutatott, ésszerűnek és szükségszerűnek tartottam... Talán mégis célszerűbb volna így fogalmazni: ésszerűnek, tehát szükségszerűnek. Mert a társadalom szükségszerűsége az én számomra nem egy földrengéséhez volt hasonló, s nem is ahhoz, amellyel az éjszakára a hajnal s a nyárra az ős következik. Hanem ahhoz, aminél fogva a derékszögű háromszög befogóira épített négyzetek területének összege tényleg egyenlő az átfogóra épített négyzet területével. Nézze, nekem egész életemet végigkísérte a matematika iránt egyfajta rajongás, s gyermek-, meg serdülőkoromban nem is volt számomra hatalmasabb eufória, mint amelyik megannyiszor azt a felismerést kísérte egy-egy matematikai feladvány megoldásakor, hogy a dolgok így és nem másképpen függenek össze egymással, s azt az élményt, hogy abban a pillanatban, amikor

rájövök, hogy hogyan, hatalmamban áll megoldani egy problémát. Ebben az értelemben nekem egy időszakban mindennapi élményem volt, hogy a szabadság felismert szükség-szerűség. Minthogy pedig a gyermekkoromat végigkísérő másik kulcsélményem az volt, hogy minden jó forrása az egyenlőség (amely családomban volt mindennapos élményem), s minden gonoszság forrása a diszkrimináció (amely hazámban lett tapasztalatom), azt akartam, hogy a társadalom minden egyes tagjának kivétel nélkül képessége és szükséglete legyen a szükségyszerűség ilyen felismerése útján elérhető szabadság.

Az Ön számára tehát, ha jól értem, a „szabadság mint a szükségyszerűség felismerése útján elérhető hatalom” képlete more geometrico volt érvényes, mint Spinoza számára az etikai összefüggések általában...

Spinozánál talán nem feltétlenül arról volt szó, hogy ezek ontológiailag a geometriai összefüggések módjára léteznének, csak arról, hogy az etikai összefüggéseket gnoszeológiailag az Euklidész geometriájának mintája szerint lehet megismerni, hogy ezek az ismeretek more geometrico demonstrato lehetnek. Én viszont biztos, hogy magát a szükségszerű összefüggés létezését, a felismerésekor elnyert hatalomét az egymással összefüggő dolgok fölött, s e szabadságban való kielégülését fogtam fel a geometriai szükségyszerűség felismerésében elnyert szabadságnak, ahogyan ma mondanák: paradigmája szerint.

Lát-e mégis annyi kapcsolatot Spinoza és a szabadságra mint felismert szükségyszerűségre vonatkozó marxi tétel között, amennyinek alapján igazolni lehetne Jurij Davidov kijelentését, amelyet még marxista korszakában tett előttem, egész nemzedéke, egy olyan nemzedék nevében, amely akkoriban, 1956 és 1964 között egy újra felfedezett és egy újraértelmezett Marx nevében próbálta akkor még nem megérteni, hanem radikálisan kiiktatni Sztálint (s amelyről valószínűleg ugyanezért mondta nekem – talán prófétikusan – a dogmatikusan antidogmatikus Mihail Lifsic, hogy elveszett nemzedék): hogy a marxizmus a spinozizmusnak egy válfaja?

Nem.

???

Nézze, először is, amit Maga „a szabadságra mint felismert szükségyszerűségre vonatkozó marxi tételnek” nevez, az nem „marxi”, hanem „engelsi” tétel, amelyet továbbá Engels Hegeltől vett át, még hozzá anélkül, hogy akár csak megkísérelte volna vele kapcsolatosan az úgynevezett „fejéről a talpára állítást”.

Másodszor, a marxizmusnak csak annyi köze van a spinozizmushoz, hogy mindkettő panteista filozófia abban az értelemben, hogy sem egy szellemtelen természet materializmusával, sem pedig egy természet nélkül való (vagyis szeszélyes) szellem dialektikájával nem tud mit kezdeni.

Ezen belül azonban Spinoza végül is semmilyen dialektikával nem tudott mit kezdeni: számára végül is természetnek és szellemnek az egymáshoz rendelődése történelemfeletti módon volt adva. Ezért azután e „spinozista” nemzedék számára is Sztálin úgy volt kiiktatandó, mintha sohasem létezett volna: minthogy sem az örök természetnek, sem a vele azonos örök szellemnek (ha úgy tetszik: a szükségyszerűséggel azonos ésszerűségnek) nem felelt meg, csak elfelejteni szabad és kell, ahogyan akkoriban fogalmaztak: „visszatérve a lenini normákhoz”.

Hruscsovot „spinozista”-nak tartja?

Fogas kérdés.

Ha jól meggondolom, így tudnék rá válaszolni: magát Sztálint is.

Szellemeskedik?

Ha e szónak van valami köze a „szellem”-hez: igen. Vagyis, elsősorban nem olyasmire gondolok, például, mily tökéletességig fejlesztette Sztálin az „Omnis determinatio est negatio” elvet, egy sajátos sztálini „olvasatban”. Hanem arra, hogy Sztálin világa, akárcsak Hruscsové, öröktől örökké létező természet, amelyet azonban áthat a szellem: törvénye nem abból a fajtából való, amilyent egy Kepler feltár, hanem abból, amilyent egy Napoleon beiktat. Mégis a szellem, legyen bármilyen szeszélyes a beavatkozása a természetbe, nem úgy van jelen benne, mint csoda, amelyet credo quia absurdum est, hanem mint ésszerűség, amelynek öröktől-fogva-valóságában a beavatkozás egyszeri aktusa mintegy feloldódik. S itt kapja meg a fentebbi ötlet is a szellemnek az abszurd jópofáskodáson túlmutató dimenzióját: a természet olyan determinatio-jához, amelyben a történelem eltűnik, minden és mindenki negatio-jára van szükség, ami vagy aki örzi ezt a történelmet, akár mint cselekvő vagy szenvedő részes, akár mint emlékező tanú.

S egy további „spinozista”, ezek szerint, a Ministry of Truth és a vaporization feltalálója, a Big Brother, (akiről különben tudjuk, hogy birodalmát komikus tévedésből azonosítják a Sztálinéval olyan sztálinisták, akik ezért újra meg újra megakadályozzák Orwell könyvének¹⁴³ megjelentetését, ahol tehetik)?

Így lehet. Ami azonban engem most ennél jobban érdekel, az az, hogy egy ilyen történelemtagadó panteizmusnak éppen az ellenpólusa a Freudé, mely szerint minden történelmi szeszély és esetlegesség – relative – örök időkre megőrződik, s a tudatnak el kell vele számolnia: vagy úgy, hogy elfojtja és viseli ennek pszichopatológikus következményeit, vagy pedig úgy, hogy nem csekély erőfeszítéssel elaborálja olyanná, amely formában azután már tudomásul veheti.

Önök tehát, végülis, ugyanazért nem kellett ebben az időszakban Freud, amiért – ha nem veszi rossznéven – Sztálinnak és a sztálinistáknak, de Hruscsovnak és e „sztálintalanító” korszak többi elkötelezettjének sem kellett: mert önök valamennyien egy panteizmus Freudéval ellentétes, történelemtagadó pólusán voltak elkötelezve, ahol a történelmet csak mint „átmenetet” fogták fel, amely azután majd az elért célban nyomtalanul megsemmisül (s amelyben, mellesleg, éppen, mert nem számít, tartottak megengedhetőnek mindenféle gaztettet).

A dolog pikantériáját az adja, hogy amikor Freudot először olvastam, én már leszámoltam magamban a sztálinizmusommal. Ebben az időszakban a nagy szellemi felfedezés Hegel volt, akivel Heller Ágnes egyetemi etika-kurzusa (Bevezetés az etikába. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat. Budapest,1957) ismertetett meg először. Márpedig Hegelben az ragadott meg éppen, hogy nála a természeti szükségszerűség úgy marad meg a szellem ésszerűségének, hogy közben megjelenik a történelem: ami ma ésszerű, nem öröktől fogva

---

¹⁴³ Orwell: 1984. A Signet Classic. New American Library. N.Y. and Scarborough. Ontario, 1984. A Ministry of Truth (Igazság-Minisztérium) feladata az volt, hogy a Big Brother, a totális társadalom Mindentudó és Mindenható Vezére aktuális politikai döntéseihez visszamenőleges érvénnyel hozzáigazítsa az igazságnak csak a történelmi dokumentumokban létező referenciáját. A visszamenőleges érvényű igazsággá tétel egyik megnyilvánulása a Vaporization, (a ködneműsítés), melynek révén a kivégzett politikai ellenfél will never have existed (a lefordíthatatlan angol kifejezés frappáns jelentése ez: a jövőben soha többé nem fog létezni a múltban).

az, hanem csak azon történelmi út folytán, amelyen a szellem megjelenik, s amelyen az egyszer volt csak megőrződve tud megszűnni, ahol Aufhebung van, nem pedig Vaporization. Freud történetisége nekem már ebből a pozícióból nem kellett, nem pedig egy sztálinizmus vagy egy sztálintalanítás történetellenességének pozíciójából. Azonban Hegel gondolatrendszerének volt egy olyan vonása, amely ezt éppúgy érthetővé teszi, mint azt, hogy Hegelnek mitől volt akkora vonzereje nemcsak rám, de a XX. Kongresszus egész nemzedékére egy olyan időszakban, amikor a sztálinizmus történetellenességével már leszámoltunk magunkban, de – mint az illúzióvesztés további keservei során majd kiderül – a sztálintalanításával még nem. Hegelnél ugyanis nemcsak arról van szó, hogy ésszerűsége csak annak lehet, ami valóságos, tehát nem pusztán terv, amelynek megvalósulásában majd állítólag eltűnik a hozzávezető út esztelensége. Hanem arról is, hogy valósága csak annak lehet, ami ésszerű, vagyis nem mindannak, ami éppen előáll. Márpedig Freud történetisége szerint ami egyszer bármiképp is előáll, azt már történelmi hatékonyság illeti meg. Ehelyett nekem (mondanám, hogy alkatomnak, de akik ebben rám hasonlítottak, azokat nem génállományuk, hanem életrajzuk hasonította hozzám) jobban megfelelt egy olyan gondolkodás, amelynek alapján ezt lehetett, például, mondani: A sztálinizmus jelensége nem felel meg a szocializmus lényegének, ezért nincs neki ésszerűsége, tehát valósága sem, ennél fogva – de csakis ennél fogva! – túl lehet rajta jutni, anélkül, hogy létezése bármilyen maradandóbb nyomot hagyna majd a szocializmus igazi történetén.

S mennyiben felelt meg az Ön logikájának inkább Vigotszkij, mint Freud?

Annyiban, hogy ő egy folytatható történelemnek a lehetőségét hozta be a pszichológiába: az a jel, amellyel mint a pszichogenezis kulcsával ő számolt, egyfelől a múltnak a terméke, másfelől a jövőnek az eszköze.

Ezzel szemben Freudnál a múlt rátelepszik a lelki jelenségek egész univerzumára, amelyek vagy rituálisan ismétlik az egyén, illetve a kultúrkör múltjának történéseit, vagy ezek emlékének elfojtása körül jut nekik szerep. S legyen bár e szerep az elfojtás eszközéé vagy következményéé, ennek jelentése ugyanaz lesz: Freudnál nincs lelki jelenség, hanem csak lelki múltság, hogy úgy mondjam.

S mennyiben felelt volna meg Vigotszkijnek inkább az Ön logikája, mint a Freudé?

Semennyiben: nálam ugyanakkor a jövő szállta meg a pszichikumot, s ez megszállottan kellett volna, hogy kifejlessze magában mindazokat a diszpozíciókat, amelyek szükségesek a jövőhöz, amelyről, tudvalévően, szintén azt tartottam, hogy szükségképpen valósul meg.

Azon tünődöm, vajon akár így tartja, akár az ellenkezője mellett vonultatja fel a tudomány érveit, a pszichológia lesz-e az a tudomány. S nem pedig...

... a filozófia – ennek művelését szokták általában a szememre vetni (s kiváltképp olyanok, akik, velem ellentétben, más szakmában – medicinában, pedagógiában, politikában, s hol nem?! – szerezték mesterlevelüket, amellyel azután a pszichológus-céhbe jöttek szerencsét próbálni).

Valóban, a leginkább tudományfilozófiainak hinné az ember azt az érvelést, amelyet Ön 1971-ben a Nemzetközi Tudománytörténeti Kongresszusra meghívott előadásában mutatott be amellet, hogy nem lehet a személyek lelki diszpozícióiból adódó véletlen,

a., hogy az euklidészi geometria, amely mintegy kétezer éven keresztül a logikai elegancia mintaképe volt, a 18. század közepetáján egyszerre keltette fel olyan kiváló matematikusok gyanakvását, mint Saccheri, Lambert, d'Alembert, Fourier, Monge, Carnot, Laplace, Lagrange, Schweikart, Taurinus s végül, de nem utolsósorban Gauss és Bolyai Farkas, akik mind elkezdtek kételkedni e rendszer V. posztulátumában; továbbá az sem,

b., hogy miután mind e kitűnő matematikusok arra tettek meg-megújuló kísérletet, hogy a paralellákról szóló posztulátumot levezessék a többi négyből, a jó hetven éven keresztül ismétlődő kudarcok után Bolyai és Lobacsevszkij gyakorlatilag egyszerre jött rá a helyes megoldásra, hogy, tudniillik, az V. posztulátum nélkül építsenek fel egy geometriai rendszert.

Maga készült Garaiból! Viszont akkor tudnia kell, hogy nemcsak az igaz, hogy engem ebből az egész históriából nem az érdekelt, ami egy Hermann Imrét, de hogy nem is az, ami egy Hermann Istvánt érdekelné, ha úgy hozná a sora.

A pszichológus előadásából Bolyai Jánosról¹⁴⁴ annak idején meg lehetett tudni, hogy gyermekkorában Székelyföldön olyan tetőket, majd huszár korában olyan nyergeket látott maga körül, melyek egy képzeletben meghúzható asszimptotához közeledtek mintegy, s hogy ő maga is úgy akart egész életében közeledni anyjához, hogy távolságuk bármely megadható értéknél kisebbé váljon, ám e tébolyult asszonyt már csak az incesztus-tilalom okából se érje soha el – mindezen élettörténeti tények együttesen megteremtették nála a lelki diszpozíciót, hogy egyszer ráébredjen, hogy ugyanazon asszimptotához ugyanazon ponton keresztül akárhány párhuzamos húzható. A tudománytörténettel foglalkozó filozófusra az egészről tényleg nem tartozik más, mint amit Maga fentebb nekem tulajdonít: hogy tekintet nélkül arra, milyen pszichikus diszpozíciók jellemezték tényszerűen Bolyai Jánost vagy Lobacsevszkijt, egyiküknek vagy másikuknak vagy mindkettőjüknek vagy egy harmadiknak – mindegy! – választ kellett találni a párhuzamosokról szóló euklideszi posztulátum kérdésére, amely a kritikus történelmi időpont (1824-26) előtt akár csak száz évvel még csak fel sem volt vethető.

A filozófia ezzel kapcsolatos megállapításait megfogalmazhatja úgy, ahogy ezt Hegel teszi, aki az egyes személyek lelki diszpozíciójával annyit azért gondol, hogy ez az, amit az ész cseles módon felhasznál a maga terveihez. Vagy ahogyan ugyanezt a darwinista Engels műveli, amikor a szelekciós tényezők között embernél a történelemmel is számol és rámutat, hogy amikor ennek például Bonapartéra van szükségre, akkor ki is választja a populációból a maga Bonapartéját.

Mármost az én számomra ez a filozófiai gondolatmenet szükséges ugyan, de nem elégséges. Engem nem elégít ki, ha megtudom, hogy a történelem a korszak számos matematikusából kiszelektálta azt a tucatnyit, akik már amúgyis éppen hajlamosak voltak rá, hogy a paralellákon törjék a fejüket. Mint ahogy elszórakoztatna ugyan, de nem elégítene ki egy olyan gondolatmenet, amely szerint az Ész, ahhoz, hogy az egymás felé végtelenül közeledő, de egymást soha el nem érő paralellákat elgondolhassa, cselesen egy Bolyai Jánosnak a fentvázolt pszichogenezisben előállott lelki diszpozícióit használja eszközü.

Engem az érdekelt, hogy a pszichogenezist magát hogyan határozza meg egy ésszerű történelem: hogyan teremti is meg a történelem a maga Bonapartéját, akit enélkül nem lehetne kiválasztani a populációból, mert ott nem lenne belőle egyetlen példány sem fellelhető; hogyan termeli is meg az ész Bolyai lelki diszpozícióját, amelyet azután majd cselesen eszközül használhat.

Mivel magyarázza Ön, hogy amikor a történelmi pszichogenezisnek ezt a kérdését a hatvanas években filozófiai kérdésként kutatta, e kutatásaival még némi szerény sikert is elért – amikor viszont a hetvenes években pszichológiai problémaként akarta vizsgálni, e vállalkozása a legszerénytelenebb méretű bukást könyvelhette el?

---

¹⁴⁴ Herman Imre: Bolyai János patográfiájának fő kérdései eredeti kéziratok felhasználásával. Pszichológiai Tanulmányok III. Akadémiai Kiadó. Bp., 1961. 473-494. Hermann Imre: Még egyszer: Bolyai János. Pszichológiai Tanulmányok XIII. Akadémiai Kiadó. Bp., 1972. 95-100.

Kérdése annyira fontos, hogy kár volna érte, ha pontatlanul maradna megfogalmazva:

Valójában én a hatvanas és a hetvenes évek között csupán Intézetet váltottam, amikor a Filozófiából átmentem a Pszichológiaiba, de nem szempontot, lévén a történelmi pszichogenezisnek pusztá gondolata is filozófiai gondolat, ellenben valamennyi összefüggése pszichológiai összefüggés.

A szempont még az egyetemen alakult ki, amikor – történetesen mind a filozófia-, mind a pszichológia-szakom számára – arról írtam a szakdolgozatomat (egy fejezete „A modern cinizmus gazdasági alapjairól„ címmel megjelent), hogy a történelem, amely megérleli egy egész értékrendszer pusztulását, hogyan állít elő egyszersmind olyan személyeket is, akik értékek például cinikus tagadásában fognak kielégülést találni.

A szempont ugyanaz maradt, amikor a „pszichológiai tudományokból” első ízben felvett aspiránsok egyikeként aziránt kíváncsiskodtam, hogy miféle szükséglet elégül ki az értéktagadásban, s kiváltképp a cinikus értéktagadásban, mely öncélú. Így támadt mindenféle ötletem egy szabadságszükségletről, amelyben specifikusan emberi alapszükségletet gyaníttam és egyik specifikumát abban láttam, hogy kétféle módon is kielégíthető: nemcsak úgy, mint minden un. „normális”, vagyis az állatnál is megtalálható szükséglet, amely akkor elégül ki, ha a tárgyat, melyet értéknek láttat, a tevékenység megszerzi; hanem úgy is, ha a tárgyat, melyet a tevékenység nem szerezhet meg, nem láttatja többé értéknek.

És most jól tessék idefigyelni:

Ugyanabban az időszakban, amikor nekem ezek az ötleteim a cinikus értéktagadás, de az esztétikai értéktételezés körül is kezdtek alakot öltetni (szabadságszükséglet), az Egyesült Államokban Festinger és munkatársai hozzáfogtak, hogy megállapítsák, mit kezd az ember azzal a rossz érzéssel, amely annak nyomán támad benne, hogy viselkedése nem felel meg saját értékelő attitűdjének, s már az első vizsgálatokkal azt állapították meg, hogy az ilyenkor képződő kognitív disszonanciát, mely e rossz érzésért okolható, meg lehet szüntetni azon a módon is, ha értékelő attitűdjét hozza megfelelőlésbe viselkedésével: ha nem azt mondta, amit gondol, hát úgy, hogy azt gondolja, amit mond; ha nem azt választotta, amit a legtöbbre tart, hát úgy, hogy azt tartsa a legtöbbre, amit választott.

Mit gondol, miért beszélek most erről a párhuzamról?

Hogy ne kelljen arról beszélnie, amiről kérdeztem.

Hogy miért buktam meg totálisan azzal a vállalkozással, hogy a Pszichológiai Intézetben kutassam a hetvenes években a történelmi pszichogenézist?

De hiszen elméletemnek az lett volna az igazi bukása, ha ez a gyakorlatom nem bukik meg!

Ha ez nem a raffinált önigazolásnak egy triviális esete, akkor kérem, hogy magyarázza meg.

De ehhez vissza kell kanyarodni az iménti párhuzamhoz. Mit gondol: hogyan állt elő?

Ha Professor úr okvetlenül ragaszkodik annak az interjúkészítéskor gyakorta használt technikának az elhagyásához, hogy a kérdező kérdez és a válaszoló válaszol, akkor azt a rögtönzött feltevésemet adhatom elő, hogy vagy Garai olvasott Festingert, vagy Festinger olvasott Garait...

Maga azt hiszi huszonöt évvel később, hogy az utóbbi feltevés egy jó vicc, de én tudom huszonöt évvel korábról, hogy az előbbi egy rossz. Nem mondom, hogy mi akkor hírét sem hallottuk Festingernek, mert az igazság az, hogy az egyetemen még egy-két viselt dolgáról is szó esett, de melyeket akkortájt viselt, amikor én még nem éltem. Nem szabad elfelejteni, hogy az ötvenes és a hatvanas évek fordulóján jártunk akkor.

Ilymódon aztán biztosra vehetjük, hogy a párhuzam nem úgy állt elő, hogy összebeszélünk volna (akár csak azon az aszimmetrikus módon is, amely számomra a visszabeszélést már nem tette volna lehetővé), hanem ugyanannak a történelmi korszaknak a termékeként, amely ezt az összebeszélést kizárta.

De a visszabeszélést csak az Ön számára, s nemcsak a kettejük közötti nemzedéki különbség okából. Vajon lehetett-e a korszaknak olyan üzenete, amely e különbségtől függetlenül lett volna címezve oda és ide.

Hiszen ez az: hogy az üzenet éppen nem volt független ettől a különbségtől.

Az ötvenes évek közepe táján elkezdődött új történelmi korszak közös üzenete a pszichológusokhoz csak ennyi volt: végleg lezárult az az időszak, amikor az egyéni magatartás determinációja leírható a viselkedéslélektan sémáival. Maga még emlékszik rá, milyen pontosan írta le annak a lezárult időszaknak egyik társadalmát az a séma, amely szerint az egyén a kívülről kapott ingerre reagál s közben megtanulja jelzésekből előre kiolvasni, hogy majd milyen inger fog következni; a másik társadalmat pedig az a másik séma, amely szerint az egyén vaktában próbálkozik ezzel-azzal s közben azt tanulja meg, hogy az újabb próbálkozásait majd azokkal a mintákkal kezdje, amelyek azelőtt (ki tudja, miért!) gyakrabban váltak be, mint a többiek.

E két viselkedéslélektani sémával szemben az újnak azzal az összefüggéssel kellett valahogyan elszámolnia, hogy a magatartás determináltsága ellenére az egyén választ – s hogy az egyén választása ellenére a magatartás determinált.

Micsoda által? – ez a kérdés nyitva maradt, lévén, egy elterjedt vélemény szerint, nem szaktudományos, hanem filozófiai kérdés. Az amerikai kollégák, akik a kognitív disszonancia sorsfordulatait laboratóriumokban vizsgálták, azt a gyakorlati választ adták e kérdésre, hogy ők maguk határozták meg a magatartás mozgásterét – enélkül, tudniillik, nem is lehet laboratóriumi vizsgálatot végezni. Az egyik kísérletben, például, a részvevő személyek vizsgahelyzetben tudták magukat, amelyben lehetséges s a vizsga sikeréhez elkerülhetetlenül szükséges is volt csalni. Hogy csalt-e ténylegesen a kísérleti személy vagy inkább megbukott, ez kizárólag az ő döntésétől függött. Ám az már determinálva volt, hogy ha csalt, ezt azzal az utólag kialakítandó ideológiával tette, mely e vizsga sikerének nagyobb értéket tulajdonított, mint a becsületesség normáinak, ha pedig ellenkezőleg döntött, ehhez éppúgy hozzátartozott a két érték ellenkező irányba történő utólagos túlhangsúlyozása – mindez pedig csakis azért, mert a pszichológus úgy alakította ki a laboratóriumi feltételeket, hogy tisztességgel ne lehessen boldogulni.

Mármost ez az a pont, ahol az én elméleti válaszom a magatartás determinációjának kérdésére eltért attól, amelyet a kognitív disszonancia teoretikusai a maguk gyakorlatával adtak: én azt tartottam, hogy az egyén magatartásához az alternatívákat a történelmi korszak határozza meg...

Gondolom, Festinger sem képzei, hogy ő lenne a valóságos emberi sorsok végső demiürgösa, s az is meglepne, ha Garai azt gondolná, hogy a Történelemre lehet bízni egy laboratóriumi kísérlet feltételeinek a kialakítását. A filozófiai kérdés eldöntése, mondják, kinek-kinek a lelkiismeretére tartozik, a szaktudományos eredmény érdemét pedig ettől függetlenül kell értékelni.

Csakhogy a filozófiai kérdésből énnálam a lélektan szaktudományára tartozó válasz következik. Mert ha az alternatívákat a történelem adja fel, akkor az egyiknek vagy a másiknak a választását követő utólagos feldolgozás olyasmit hoz a tudat világára, aminek nemzője a történelem. Így lehetséges, hogy „hidd, hogy te mégy, ha a sors árja von”, amit Madách Lucifere irónikus biztatás formájában állapít meg.

Mármost én ilyen, a történelem által nemzett szellemi szüleménynek tekintem ezt az elméletet is a történelem által nemzett szellemi szüleményekről. A kognitív disszonancia elméletének e tekintetben való különbségét sem azért említem, hogy teoretikusaiban azt a kognitív disszonanciát ébresszem, amelyet letűnt korokban lelkiismeretfurdalásként emlegettek volna. Hanem, hogy megfogalmazzam a gyanúmat, mely szerint az ok, amiért a történelem az általa tekintetbe vett független változók között nem szerepel, hasonlatos ahhoz, amellyel Karinthy Frigyes magyarázta érzéseit Istennel kapcsolatosan: „Nem méltatott reá, hogy őt higgyem”.

Az amerikai történelem nem kínálta fel azt az alternatívát, amelyet 1956 és 1968 között itt Európában egyre többen választottunk. Nekünk ezt az alternatívát a totalitáriánus társadalmi berendezkedések összeomlása adta fel, egy konkurens alternatívával együtt. A totális állam egy – mitizált – történelem szempontjait közvetlenül próbálta rákényszeríteni az egyének mindennapi életére. A mindennapi élet emancipálódása azután történhetett a Sinkó Ervin optimistáinak mintáját követve, de a Fejes Endre Hábetler-családjának a módján is. Ez utóbbi olyan egyénekből áll, akik a maguk mindennapi életét a történelemtől tökéletesen függetlenül ismétlődő ciklusokban élik. Az előbbieket viszont olyan emberek, akik mindennapi életük ciklusaiban a legszemélyesebb magánügyükként alkotják meg a történelmet. Ennek az alternatívának a népszerűsége a másikkal szemben olyan tempóban nyert tért 1956-ot követően, hogy az 1968-as radikális fellépéseknek olyan európai országokban is, mint, például, Franciaország, ahol a Hábetler-modelltől csak életszínvonalában különböző fogyasztói társadalom már meg is valósult, első számú követelés lett ennek „visszatérítése” az eredeti bolsevik tervhez, amely szerint az Októberi Forradalomban olyan társadalmat kellett volna teremteni, melyben az ember közvetlenül (nem pedig – akár szenvedélyesen akart, akár fásultan tudomásul vett – képviselők által helyettesítve) vesz részt a történelemben.

Most már, gondolom, látja, hogy a történelmi pszichogenézisre vonatkozó elméletnek az igazi bukását egy olyan gyakorlat jelentené, amely, mint Amerikában, nem ajánlja fel, vagy, mint 1968-at követően Európában, visszaveszi az alternatívát, hogy az embernek több köze legyen a történelméhez, mint ahhoz, hogy a csillagok merre tartsanak pályájukon, vagy hogy hol haladjon el s mikor a következő hurrikán – ha közben ez az elmélet (mert miért pont ez ne?) valakinek mégis eszébe jutna, vagy ha új meg új hívek között terjedne.

Képzeld el, hogy a hetvenes évek nagy Hábetler-családjában az élet rója a maga mindennapi pályáját, melyen diploma és kinevezés által képesített pályaőrök igazgatják a váltót vagy a szemaforot, s közben egyre több embernek támadna evidenciája egy elmélettől, mely szerint lelki életünk fontosabb tényei attól függenek, hogyan van közülünk ki-ki személy szerint jelen a történelemben!

Nem, higgye el, hogy elméletem kiállta a gyakorlat próbáját: igazolta őt a hetvenes években az a tény, hogy a kutyának se kellett.

S Önt e tény feletti elkeseredése arra serkenti, hogy legalább a tudomásulvétel formájának szellemességével vigasztalja magát a valóság tartalmának szellemtelenségéért?

Nem hiszem, hogy a történelem valósága szellemtelen lenne, még olyankor sem, amikor szellemtelen embereket fejleszt ki, hogy serénykedésük útján megvalósuljon. Ne felejtse el, hogy ezekben mindig van valami a Dürrenmatt Nagy Romulusából – akkor is, ha ők vágják a fintort a történelem nevében, és akkor is, ha őket vágja a történelem fintor gyanánt.

Különben, akik ezek közül a pszichológus-céhben mesterkednek, nem-igen tudtak meggyőzni az évek során arról, hogy, addig is, amíg ágnak dőlt tudományunk majd felépül, a tógába bújt szellemtelenség szerzi vissza a tekintélyét. Így aztán az efféle frivolitástól – mit is tagadnám? – még ex cathedra sem tartózkodtam, Franciaországban, ahol egyébként senki sem szólított Professzor úrnak, csak az voltam...

Miért olyan fontos ez a különbség az Ön számára, Professor úr, hogy rövid beszélgetésünk során immár másodszor hozza szóba?

Nézze, annak idején, amikor végeztem, hajszal híján az egyetemen maradtam, mint tanár. A „hajszal” akkor 1959-ben az volt, hogy én abban az időben lukácsiánus voltam. Soha nem tartoztam ahhoz a bizonyos Lukács-iskolához, amelyik rendszeresen följár Lukács Györgyhöz, de annyira mindenesetre az voltam, hogy olyan véleménynek adjak hangot, mely szerint ő az évszázad legnagyobb marxista filozófusa. És ezt nem kellett volna – ahogyan P. Howard fogalmazná. Tudniillik hangot adni a véleményemnek – de sohse hallgattam P. Howardra. És egyáltalán: sohse hallgattam. Persze végzős egyetemistaként arról mondani véleményt, hogy ki az évszázad legnagyobb filozófusa, jogom lett volna. Na de hogy ki marxista – ez már akkora tisztesség volt, hogy ilyesmire csak a párt nevezhette ki az embert, s akkoriban Lukács, tudjuk, nem volt az az ember.

„Lehettem volna oktató... de nem lettem mert...” Ha akkor azért nem lettem mert én mondtam marxistának valakit, néhány évvel később már azért, mert engem mondott marxistának valaki. A tanszékvezető (Kardos Lajos) kezdeményezését, hogy engem pszichológiai aspirantúrámmal elteltevel meghívjon az egyetemre, ezzel vétőzta meg a tanszék hangadója, akinek fogalmi rendszerében akkor, a '60-as évek közepén marxista valami olyasminek volt a szinonimája, mint ávós, meg szovjetbérenc...

Később, amikor életemnek azt a második igazi nagy ballépését elkövettem, hogy Franciaországból hazatértem, az idők változását azon lehetett lemérni, hogy már semmilyen ideológiai fenék nem lett kerítve a szakmai féltékenységnek, amelyet nemcsak mulatságos, de még hasznos is volt végigtapasztalnom, amikor egyetemre szánt portékámmal végigháztam a hazán. Egész eddig nekem – szociálpszichológusként szégyellem – a „féltékenység” szó hallatán olyan képzeim támadtak, hogy hivatásos feleség, 80-as intelligencia-hányadossal, amint a századelőn a vetélytársnő arcába vitriolt lötytyint, ilyesmi. Ehhez képest, ha jól meggondolom, igazán jól jártam: még az a kollégám sem öntött képen kénsavval, aki pedig az utóbbi negyedszázadban egy percre sem lankadó figyelmével tüntetett ki. Nem ironikusan mondom kitüntetőnek, hogy egyetlen személyben több magas hivatal viselője vigyázta, nehogy majd utóbb ki kelljen innom a bürökpoharat az ifjúság megrontásáért. Mondta is, hogy az én érdekemben tette, amit tett, s ő sem ironikusan mondta.

Hogy veszítettek-e ezen azok a pszichológusnemzedékek, amelyek anélkül jutottak hozzá a diplomájukhoz, hogy egyszer is el kellett volna, hogy gondolkodjanak tudományunk állítólagos evidenciáin: tényleg változatlan emberi természet előre megadott variációinak készletét kell adminisztrálnia a mi tudományunknak? tényleg annyira nincs köze a történelemhez, mint ha természettudomány volna? Ezt ítélje meg a szakma.

Milyen ítéletre számít?

Na persze: a szakma hangadó részét az egyetemen „gyártják” le, egy olyan gyártási folyamatban, amelyben én nem vettem részt. Természetes, hogy az a sróf, amelyre az agyuk jár, egészen más, mint az lehetne, amelyen esetleg én is srófolhattam volna egyet. Abban a jellegzetes életkorban, amikor a később majd megállapodó szakember még nem helyezi megállapodott nézetek pajzsát egy elfogadható érvelés és önmaga közé. Még ha a diákok közül százból kilencvenkilenc végül a megállapodott nézeteket választotta volna is, ez még akkor is egészen más, mint ki sem lenni téve a kísértésnek... De mondom: annak megítélése, hogy vesztesége-e a szakmának, vagy éppenséggel nyeresége, hogy védtelen éveiben megvédték ettől a kísértéstől, nem az én dolgom.

Mindenesetre a kaliforniai Stanford Egyetemen elmondták nekem (arrafelé közhely lehet, mert rövid ottlétem alatt többször is hallottam), hogy az övékhez hasonló elit-egyetemet Amerikában az különbözteti meg a több tucat egyetememtől, hogy ők olyan tanárokat keresnek,

akik egyszerre tesznek eleget két kritériumnak: szakmai fórumokon hangoztatott nézeteiket tekintve nem teljesen normálisak, de általánosan elfogadott minősítő eljárás során elnyerték céhük levelét, amely tanúsítja, hogy valamelyest mégis azok. Gondolom, mint a tudományok doktora, aki másfelől, 35 éve hordok össze mindenféle bosszantóan furcsa ötletet, mindkét kritériumnak eleget teszek. Mármost a Stanfordin szerzett értesülés a kétféle egyetem közötti különbségről úgy folytatódik, hogy a tucategyetemen az is szép karriert futhat be, aki komplett örült, meg az is aki tisztos hordozója akadémiai címének – ám a felemás figurák, akik nem tudják eldönteni, hogy a két skatulya melyikébe heverjenek bele, túlélésre tökéletesen esélytelen mutánsoknak bizonyulnak.

Tehát, mondom, nem rám tartozik, hogy veszít-e valamit az a diák, aki ilyen tucategyetemen szerzi a diplomáját. Mármost Amerikában. De felmérem azt a veszteséget, amelyik engem ért. Tudni kell, hogy amilyen fontos szerszáma a tényfeltáró kutatásnak egy jól műszerezett laboratórium, éppolyan nélkülözhetetlen feltétele az elméleti kutatásnak, hogy az ember ott találjon egy még eleven eszű, ugyanakkor szakmailag már szigorú közönséget, amely előtt nem marad rejtve az alakuló elméletnek egyetlen gyenge pontja sem, s amely ugyanakkor képes behódolni, ha az elméletben történetesen logikai erőt és eleganciát talál. Hát ez nekem nem jött össze.

Jól értettem, amire Ön az előbb igen tanulságosan rámutatott: hogy a szerencsés találkozás kínálat és kereslet között, ha valamilyen elméletről van szó, nem csak attól a technikai feltételtől függ, hogy van-e, aki előtt az ember demonstrálhatja az elmélet logikai erejét és eleganciáját, hanem történelmi feltételtől is?

Hadd kérdezzem meg, Professzor úr: Franciaországban kellett az Ön pszichológiája?

Kereszkérdés! Maga tudja, mennyire nem tért vissza 1968 májusának alternatívája 1981 májusában, amikor a Nizzai Egyetem szociológia- és etnológiaszakos hallgatóit a baloldali győzelem esélye, majd ténye az elnökválasztáson azért többet foglalkoztatta, mint az, hogy (állásomat alig valamivel a tanév befejezése előtt elnyerve) szociálpszichológiai kurzust kezdek nekik tartani. Így aztán ha megengedem, hogy pszichológiám franciaországi sorsa mindenesetre eltért a magyarországitól, hogy ott nem a vákuumot sűrítette maga köré, akkor Maga máris azt fogja mondani, hogy e különbségnek a történelmi időhöz semmi köze nincs. Hogy az idő egyáltalán csak azon a szellemtelenül pragmatista módon játszott szerepet benne, hogy nem kellett másra fordítanom, mint hogy az egyetemi disciplina módszerességével előadjak...

A kérdés persze nem az, hogy én mit mondok, hanem, hogy Ön mit mond – amint az interjú műfájának erre az idiomorf sajátosságára már bátorkodtam rámutatni.

Hogy mit mondok én? Én elmondok egy esetet, amelyből kitűnik, hogy amikor pszichológiám valamire Franciaországban használhatónak látszott, akkor ez igenis összefüggött az időnek akármekkora, de mégiscsak változásával.

Úgy kezdődött, hogy a diákok azt a vizsgafeladatot kapták, hogy az elnökválasztási kampánynak ki-ki tetszése szerint megválasztott mozzanataról esettanulmányt készítsen, megvizsgálva egyik vagy másik bemutatásra kerülő szociálpszichológiai elmélet jelenségmagyarázó erejét. Az egyik ilyen elmélet szerint, például, ha egy csoport olyan információhoz jut, amelyből ki-ki megtudja, hogy az összesség éppen mit cselekszik, akkor ez a szociálpszichológiai visszajelentés a csoportban végbemenő folyamatok közül egyeseket felgyorsít, másokat lelassít. Amikor például, a választások előtt a közvéleménykutatásokból, választások közben pedig az első forduló eredményeiből minden egyes választó megtudhatja, hogy együttes hajlandóságuk a bal- vagy a jobboldalnak kedvez-e, ennek kétféle hatása is lehet: azt a felet, amelynek az információ kedvez, cselekvésre mozgósíthatja, mert „küszöbön a győzelem” – de, ellenkezőleg, passzívvá is teheti, mert „gyakorlatilag már győztünk”;

ugyanakkor azt a felet, amelynek számára a kapott információ kedvezőtlen, az a felismerés aktivizálhatja, hogy „meg kell menteni a helyzetet”, vagy az a tudat veheti kedvét a cselekvéstől, hogy „már úgyminden hiába”.

Hogy a szociálpszichológiai információ mikor hat így és mikor amúgy, az – saját előadott hipotézisem szerint – attól függ, hogy az általa jelzett szociálpszichológiai folyamatok iránya (tehát esetünkben az emberek növekvő vagy csökkenő hajlandósága, hogy inkább ezt, mint azt a politikai irányzatot válasszák) megfelel-e annak az iránynak, amelyben a csoport életének nem-pszichológiai tényezői történelmileg éppen alakulnak. Amikor igen, a szociálpszichológiai visszajelentés erősíti az irányzatot, amelyről tájékoztat; amikor nem, akkor pedig mintegy korrigálja a csoport egyes részeinek magatartását, hogy ez ne zavarja a mélyben ható tényezők érvényre jutását. Így, példánknál maradva, amikor 1981-ben a munkanélküliség növekedése, a vásárlóerő csökkenése, a külkereskedelem alakulása és más nem-pszichológiai tényezők Franciaországban kedveztek egy baloldali fordulatnak, az elnökválasztás első fordulóját által nyújtott visszajelentés arról, hogy Giscard d'Estaing – Mitterrand – Chirac – Marchais a vezető elnökjelöltek sorrendje, a következőket eredményezte: a jobboldal híveit passzívvá tette a tudat, hogy „gyakorlatilag már győztek”, s különösen Chirac híveit készítette a második fordulótól való tömeges távolmaradásra a felismerés, hogy ezen belül Giscard-t leghagyni már úgyminden reménytelen; a baloldalt viszont valamilyen eufóriás aktivitás töltötte el a felismeréstől, hogy „az nem lehet, hogy ezek győzzenek”, s különösen a Mitterrand táborát aktivizálta a második fordulóban az a tudat, hogy megmutathatják a Marchais-t követőknek, hogy végleg elmúlt az az idő, amikor a szocialistáknak a kommunisták diktáltak. Így történt, hogy a szociálpszichológiai visszajelentés korrigálta azt, amiről tájékoztatott.

Miután ezt a gondolatmenetet előadásomban bemutattam, az egyik diák esettanulmányában a következőképpen érvelt:

Az elnökválasztás végeredménye – tehát az, hogy az első fordulót kis fölényrel megnyert liberális Giscard d'Estaing helyett a második fordulóban derekas fölényrel a szocialista Mitterrand győzött – maga is visszajelentés, ezáltal a szociálpszichológiai folyamatoknak olyan irányáról, mely immár megfelel a nem-pszichológiai tényezők éppen adott irányának, ezért a hipotézis szerint most erősítene kell azt a tendenciát, amelyről a franciákat informálja. Ha tehát Monsieur Garai-nak igaza van, írta a diák (két ponttal nevem „i” betűjén – bizony!) az elnökválasztást követő napokban, akkor egy esetleg előre hozott parlamenti választáson néhány hét múlva a jobboldalnak majd még passzívnabbnak kell lennie, de ezáltal nem attól a tudattól, hogy „gyakorlatilag győztünk”, hanem attól, hogy „gyakorlatilag minden elveszett”; s a baloldal sem attól a kilátástól lesz majd még aktívabb, hogy győz a jobboldal, hanem attól, hogy veszít a jobboldal.

Amikor azután Mitterrand a nemzetgyűlési választásokat tényleg előre hozta s ezen a szocialisták már az első fordulóban megszerezték a szavazatok abszolút többségét, a bevált prognózisnak valahogyan híre ment a diákok és a tanártársak között...

Gratulálok, Professor úr!

Ironizálunk?

Bizony!

És szabadna...

Szabadna. Ennek a prognózisnak a sikerét hallva, amelyet 1981 májusát követően az Ön elmélete alapján készítettek, eszembe jutott, hogy miféle szükségszerű történelmi fejleményeket tartott Ön 1968 májusát megelőzően prognosztizálhatónak annak az

elméletnek az alapján, amelyből a magáét származtatta. Ez jutott eszembe, és ironizálhatnékam támadt.

Amikor Maga feltette az első kérdését, én azt válaszoltam, hogy a lényegét illetően nem változtam, ellenben szinte mindenben, ami lényegtelen, radikálisan.

Nem megmondtam beszélgetésünk legelején?

Köszönöm a beszélgetést.